

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН МУХАНДИСЛИК-ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Абдуллаев Олимжон

**“Иқтисодий география ва экология”
(Ўқув қўлланма)**

1 - қисм.

**(Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг ОЎЮ
мувофиқлаштирувчи бўлими томонидан ўқув қўлланма сифатида тавсия этган)**

Наманган - 2002

О.Абдуллаев “Иқтисодий география ва экология”.

(Ўқув қўлланма) 1 - қисм.

Ушбу ўқув қўлланмада иқтисодий ва ижтимоий географиянинг моҳияти, асосий жараёнлари, ривожланиш қонуниятлари, дунё сиёсий картаси, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, жаҳон хўжалигининг табиий ресурслар салоҳияти, ривожланиш босқичлари, иқтисодий салоҳиятининг асосий таркиби ҳамда мустақил Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятда тутган ўрни, жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув масалалари ёритилган.

Университет ва институтларнинг иқтисодиёт факультетлари учун тасдиқланган дастур асосида ёзилган ва талабаларнинг бугунги XX аср охири ва XXI аср бошларидаги дунё хўжалиги ва аҳолиси масалаларини чуқур ўрганишга ёрдам беради.

Университет ва институтларнинг иқтисодиёт, социология ва география факультетлари талабаларига мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ван арбоби, география фанлари доктори, профессор З.Акрамов

Такризчилар: География фанлари доктори, профессор А.Солиев, иқтисод фанлари доктори, профессор Т.Мирзамахмудов, география фанлари номзоди, доцент Т.Маллабоев

© “Наманган” нашриёти 2002 й.

**Абдуллаев. О.
2002 й.**

Мундарижа

Сўз боши

Кириш

1 - БОБ. “Иқтисодий география ва экология” фанининг предмети, мақсади, вазифалари ва тадқиқот усуллари.

- 1.1. “Иқтисодий география ва экология” фанининг предмети, мақсади ва вазифалари
- 1.2. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш тушунчалари.....
- 1.3. Ўзбекистонда “Иқтисодий география ва экология” фанининг илмий йўналишлари ва илмий мактаблари.
- 1.4. “Иқтисодий география ва экология” фанининг тадқиқот усуллари.

2 - БОБ. Дунё сиёсий картаси. Ўзбекистон дунё сиёсий картасида.

- 2.1. Сиёсий карта тушунчаси. Дунё сиёсий картасининг қисқача шаклланиш босқичлари.
- 2.2. БМТ тамойиллари бўйича дунё мамлакатларининг гуруҳлаштириш.
- 2.3. Дунё сиёсий картаси ва ҳозирги халқаро муносабатлар.
- 2.4. Ўзбекистон дунё сиёсий картасида.

3 - БОБ. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг асосий тамойиллари ва омиллари.

- 3.1. Иқтисодий тамойиллар, қонун ва қонуниятлар ҳақида тушунча. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг дастлабки тамойиллари.
- 3.2. Ҳудудий меҳнат тақсимооти - ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг илмий асоси.
- 3.3. Ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши ва жойлашишига таъсир этувчи умумиқтисодий қонунлар.
- 3.4. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ижтимоий-экологик, табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллари.

4- БОБ. Дунё табиий ресурслари ва экологик муаммолар.

- 4.1. Жамият таракқиётида табиий омилларнинг ўрни.
- 4.2. Минерал хом-ашё ресурслари иқтисодиётнинг бош тармоқларини ривожлантириш омиллари.
- 4.3. Дунё океани минерал хом-ашё ресурслари ва улардан фойдаланиш.
- 4.4. Иқлимий ресурслар ва атмосферани муҳофаза қилиш. Сув ресурслари.
- 4.5. Рекреацион ва больнеологик ресурслар.

5- БОБ. Дунё аҳолиси. Жаҳон ҳужалигининг инсоний ресурслари.

- 5.1. Ер шари аҳолисининг сони ва ўсиш суръатлари. Дунё аҳолисининг миллий (этник) таркиби. Дунё аҳолисининг диний таркиби.
- 5.2. Дунё аҳолисининг жойлашиши ва миграция. Жаҳон иқтисодиётидаги урбанизация жараёни.
- 5.3. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби. Меҳнат ресурслари. Бандлик ва ишсизлик суръатлари.

6- БОБ. Илмий - техника инқилоби ва унинг жамият тараккиётини тезлаштирувчи роли.

6.1. Илмий - техника инқилоби тушунчаси, характерли белгилари. Таркибий қисмлари. Илмий-техника салоҳияти тушунчаси ва баҳолаш мезонлари.

6.2. Илмий-техника инқилоби ва иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар.

6.3. Илмий - техника инқилобининг ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишига таъсири ва иқтисодий ўсиш асоси.

6.4. Илмий - техника инқилобининг XX аср охири XXI аср бошларида дунё хўжалигига таъсири ва атроф-муҳит муаммоси.

7- БОБ. Дунё хўжалиги ва унинг тармоқ таркиби. Дунё хўжалиги.

7.1. Халқаро меҳнат тақсимоти-дунё хўжалигининг моддий асоси. Дунё хўжалигининг моҳияти ва босқичлари.

7.2. Дунё хўжалиги ва халқаро меҳнат тақсимотидаги янги жараёнлар.

7.3. Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви ва кооперация.

7.4. Ҳозирги шароитда халқаро рақобат ва унинг хусусиятлари.

8- БОБ. Дунё хўжалиги тизимида саноатнинг роли ва тармоқ таркиби хусусиятлари

8.1. Иқтисодиётнинг умумий тармоқ таркиби тушунчаси.

8.2. XX аср охири XXI аср бошларида саноатнинг тармоқ таркиби ва ривожланиши.

8.3. Тоғ-кон саноати.

8.4. Ёқилғи-энергетика мажмуасининг таркиби ва ривожланиш жараёнлари.

8.5. Металлургия саноати мажмуалари.

8.6. Машинасозлик саноати мажмуаси.

8.7. Химия саноати.

8.8. Енгил, ўрмон - целлюлоза ва озиқ-овқат саноатининг тармоқ таркиби ва ривожланиш жараёнлари.

9- БОБ. Агросаноат мажмуаси: ривожланиш жараёнлари.

9.1. Агросаноат мажмуаси ва агробизнес тушунчаларининг моҳияти. “Кўк инқилоб” ва унинг моҳияти.

9.2. Зироатчилик ва унинг тармоқ таркиби.

9.3. Чорвачилик ва унинг тармоқ таркиби.

9.4. Дунё мамлакатларида қишлоқ хўжалиги ижтимоий-иқти-содий типларининг хусусиятлари.

10- БОБ. Транспорт мажмуаси: ривожланиш хусусиятлари.

10.1. Транспорт тизимининг ҳозирги ривожланиш жараёнлари.

10.2. Халқаро транспорт тизимининг асосий кўрсаткичлари.

10.3. Транспорт турлари. Қуруқлик транспорти.

10.4. Сув ва ҳаво транспорти. Транспортнинг бошқа шакллари.

10.5. Минтақавий транспорт тизими. Транспорт ва атроф-муҳит муаммоси.

11- БОБ. Халқаро иқтисодий алоқалар ва уларнинг шакллари.

- 11.1. Халқаро савдо-халқаро иқтисодий муносабатларнинг таркибий қисми.....
- 11.2. Хизмат кўрсатиш соҳалари.
- 11.3. Халқаро ишлаб чиқариш ва илмий техник ҳамкорлик.
- 11.4. Халқаро иқтисодий интеграция ва халқаро иқтисодий бирлашмалар.

Адабиётлар.

1-БОБ. “ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯ ВА ЭКОЛОГИЯ” ФАНИНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ.

1.1.“Иқтисодий география ва экология” фанининг предмети, мақсади, вазифалари ва тадқиқот усуллари.

1.“Иқтисодий география¹ ва экология²” фанининг предмети, мақсади ва вазифалари.

---

¹ Иқтисодий география термини грекча бўлиб, “ойкономия” хўжалик, гео-ер, графо-ёзаман яъни ернинг хўжалик тавсифи деган маънони билдиради.

“Иқтисодий география” тушунчаси М.В.Ломоносов томонидан 1760 йилдан ишлатила бошлаган бўлсада, иқтисодий географик тасаввурлар инсониятнинг **ўзлаштирувчи иқтисодиёт** босқичидан бошланган. Биринчи йирик ижтимоий меҳнат тақсимооти деҳқон-

чиликдан чорвачиликнинг ажралиб чиқиши ҳамда унинг **ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга** ўтиши, суғорма деҳқончилиқнинг “Буюк” тарихий дарёлар ва Ўрта Денгиз соҳили бўйларида юзага келиши, иккинчи йирик ижтимоий меҳнат тақсимооти хунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарлар ва савдо-сотиқнинг тараққиёти иқтисодий географик билимларга бўлган эҳтиёжни юзага келтирди ва иқтисодий географик тасаввурлар доираси кенгайди. Мулкчилик муносабатларининг юзага келиши, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятлари, фан, маданият, архитектуранинг ривожланиши, қадимги давлатларнинг шаклланиши ва ривожланиши, бошқарув шакллари (монархия ва демократия) юзага келиши иқтисодий географияни фан сифатида шаклланиши учун шарт-шароитларни хозирлади.

Айниқса, милоднинг V-асридан XVII аср ўрталарига қадар бўлган даврда ишлаб чиқариш кучларининг сезиларли тараққиёти (фойдали қазилмалардан кенг фойдаланиш, металл эритиш, ип ва шойи газламалар тўқиш, гилам, қоғоз ва чинни буюмлар ишлаб чиқариш, шамол ва сув кучидан фойдаланиш, кемачиликнинг ривожланиши ва дастлабки географик кашфиётлар, мамлакатнинг сиёсий, савдо ва маданий марказлари сифатида шаҳарлар ролининг ортиши, фаннинг тараққиёти, ички бозорнинг шаклланиши) давлатлар ўртасидаги савдо-сотиқнинг ривожланиши натижасида Шарқий ярим шарда 3 та йирик минтақавий савдо марказларининг (Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё, Европа-Венеция, Генуя, Гинза иттифоқи ва Яқин Шарқ) шаклланиши **халқаро бозорнинг** юзага келиши учун шарт-шароит хозирлади.

XVI аср ва XVII асрнинг биринчи ярмида техника тараққиёти (Европа) саноатнинг ривожланишига, транспорт ва савдога кучли таъсир қилди.

Капиталнинг дастлабки жамғарилиши жараёни, табиий фанлар равнақи, халқларнинг миллат бўлиб шаклланиши, Буюк географик кашфиётлар, аҳолининг миграцион ҳаракатларининг бошланиши, халқаро савдонинг кучайиши - халқаро бозорнинг юзага келишига, мустамлакачиликнинг бошланишига ва дастлабки иқтисодий ҳамда иқтисодий-географик қарашларнинг таълимот сифатида мужассамлашувига олиб келади.

XVII аср ўрталаридан бошлаб фабрика- завод ишлаб чиқаришнинг бош соҳага айланиши (Европада), АҚШ (1776), Англия мамлакатларининг жаҳон иқтисодиётида муҳим ўрин тутиши, миллий хўжалик тизимларининг байналмиллашуви ва географик меҳнат тақсимоотининг чуқурлашуви, ишлаб чиқаришнинг оқилона жойлаштириш (И.Тюнен) назарияларини юзага келтиради.

XIX асрнинг 70 - йиллари ва XX аср (1913 йил) бошларига қадар бўлган босқичда **йирик саноат, замонавий транспорт** ва **халқаро бозор** жаҳон хўжалигининг шаклланиши ва ривожланишига олиб келади. Бу босқичда саноатни оқилона жойлаштириш - штандорт назарияларининг юзага келиши (А.Вебер) иқтисодий географияни фан сифатида шакллантирди.

XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб иқтисодий география собиқ СССР олий ўқув юртларида (иқтисодиёт ва география факультетларида) асосий предмет сифатида ўқитила бошланди. Айни пайтда, иқтисодий география дунё сиёсий картасида, жаҳон хўжалигида, минтақалар ва мамлакатлар хўжалик тизимидаги муҳим миқдор ва сифат ўзгаришларини тадқиқ қилди. 1976 йилдан бошлаб иқтисодий география иқтисодий ва ижтимоий география деб юри-

тила бошланди. Бундай ўзгариш билан проф. А. Солиев таъкидлаганидек, “..... фаннинг мазмуни унинг шаклига мослаштирилди, чунки (А.О) .... бу шаклан ўзгариш эди, мохиятан иқтисодий география доирасида

² Экология сўзи - грекча бўлиб, экос - уй-жой ва логос фан (таълимот) деган маънони билдиради ва фанга 1866 йил Э.Геккел томонидан киритилган ва тор маънода тушунилган бўлса, бугунги кунда экология - умумбашарий муаммага айланган ва табиат - жамият ўртасидаги тўғри ва қайта алоқаларни ифодаловчи мажмуали тушунчадир.

ижтимоий масалалар ҳам айна пайтда ўрганиб келинар эди”. (А.Солиев “Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари” - Т.: 1995, 7 -бет).

XX асрнинг 50-йилларининг ўрталаридан бошланган илмий-техника инқилоби (ИТИ) табиат ва жамият (Т-Ж) ўртасидаги муносабатларни кенгайтирди ва чуқурлаштириб юборди, ишлаб чиқариш тизимларида ва халқаро иқтисодий муносабатларда муҳим сифат ўзгаришлари учун йўл очди. Табиий ресурсларни ўзлаштириш кучайди, мутлақо янги ресурслар ишлаб чиқаришга тортилди. Янги ўзлаштирилиши мураккаб ва қийин (агроиклимий жихатидан) бўлган ҳудудларни жадал ўзлаштириш билан бир қаторда қадимдан ўзлаштирилган ҳудудларда чўлланиш жараёнлари ҳам кучайди. ИТИнинг гуркираб ривожланиши, аҳоли сони кўпайишининг тезлашуви оқибатида инсониятнинг табиатга, атроф-муҳитга таъсири кучайди ва индустриал йўналишдаги антропоген (иккинчи табиат) ландшафтлар (манзара, кўриниш) юзага келди. Антропоген ландшафтларнинг тобора ҳукмрон мавқени эгаллаб бориши табиий муҳитнинг табиийлигини ёки бирламчи табиатнинг аста-секин йўқолиб боришга ва бундай табиат-жамият ўртасидаги қайта алоқалар эса мураккаб экологик инқирозларнинг юзага келишига ва умумбашарий муаммога айланишига олиб келди. Иқтисодий география тадқиқотларида экологик жараёнларни ўрганилишининг кенгайиши билан “Иқтисодий география ва экология” деб юритила бошланди. Бу ном моҳиятан XX аср охири ва XXI аср бошларидаги халқаро ва минтақавий муаммоларнинг экологик муаммолар билан чамбарчас боғлиқлигини ифодалайди.

“Иқтисодий география ва экология” фани ижтимоий-гуманитар фанлар (иқтисодий фанлар) тизимига кириб табиий, ижтимоий-иқтисодий ва экологик жараёнларни тармоқ ва ҳудудий жихатдан ўрганеди. “Иқтисодий география ва экология” фанининг вазифаси табиат ривожланишининг объектив қонуниятларининг ($T_{0\kappa}$) ва жамият ривожланишининг объектив қонуниятларини ($J_{0\kappa}$) бир-бири билан боғлиқ холда, яъни ($T_{0\kappa} + J_{0\kappa}$) табиат-аҳоли-ижтимоий-иқтисодий тизимлар ($T \leftrightarrow A \leftrightarrow ИИТ$) ўртасида барқарор доимий (қайта) алоқаларнинг шаклланишини, бу алоқалар ривожланиш босқичларининг амал қилиши, давом этиши ва бошқарилиши жараёнларини тадқиқ қилишдан иборат.

“Иқтисодий география ва экология” фани бир қатор фанлар билан ўзаро алоқада бўлиб унинг тадқиқотлари ва хулосаларидан кенг фойдаланади. “Иқтисодий география ва экология” фани билан алоқадор фанлар тизимини иккига бўлиш мақсадга мувофиқ.

1) Табиий фанлар - яъни табиий географик фанлар тизими, геология, биология ва тармоқлар экологияси;

2) Иқтисодий ва ижтимоий - гуманитар фанлар - яъни жаҳон иқтисодиёти, микро ва макроиқтисодиёт, саноат иқтисодиёти, агросаноат иқтисодиёти, транспорт иқтисодиёти, менежмент ва маркетинг, ташқи иқтисодий алоқалар ва халқаро муносабатлар, статистика, ахборотлар технологияси ва информатика, фалсафа, тарих, мамлакатлар миллий иқтисодиёти, иқтисодий-географик фанлар тизими, табиатдан фойдаланиш иқтисоди, ижтимоий экология, социология ва халқаро ҳуқуқ.

Кўриниб турибдики, “Ижтимоий география ва экология” фани кўплаб фанлар билан узвий алоқада бўлсада, бу фанлар билан қўшилиб кетмайди ва мустақил фан бўлиб, жамиятни ҳудудий ташкил этиш ва бошқаришни мажмуали ўрганиши билан ажралиб туради.

“Иқтисодий география ва экология” предметининг асосини ишлаб чиқариш кучларининг турли даражадаги тармоқ, тармоқлараро ва ҳудудий шаклланиши, ривожланиши, юритилиши ва бошқарилишини такомиллаштиришдан иборат жараёнлар ташкил қилади. Бу жараёнлар нихоятда мураккаб ижтимоий-иқтисодий тизимлар ва муаммоларни ўз ичига олади: табиий муҳит ва табиий ресурслар мажмуаси, аҳолининг демографик хусусиятлари ва жойлашиш тизимлари-кичик қишлоқдан (овул) -то урбанизациянинг энг ривожланган шакллари (мегаполис) қадар жараёнлар, моддий ишлаб чиқаришнинг етакчи соҳаси саноат ва унинг табақалашган тоғ-қон, ёқилғи-энергетика, металлургия (қора ва рангли), машинасозлик, химия, ўрмон-целлюлоза, енгил,

озик-овқат саноати тармоқлари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш мажмуаси (зироатчилик ва чорвачилик), транспорт тизими ва унинг мамлакат, минтақавий, халқаро меҳнат тақсимоотидаги интеграцион алоқаларнинг ривожланишидаги роли, инфратузилмалар мажмуаси (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш), халқаро иқтисодий муносабатлар, халқаро иқтисодий интеграция ҳамда жаҳон хўжалиги тармоқларини (махаллий, минтақавий, халқаро) ҳудудий ташкил қилиш ва илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ ривожлантириш, такомиллаштириш ва истиқболи, минтақавий ва умумбашарий муаммолардан иборат.

Кўриниб турибдики, “Иқтисодий география ва экология” фани на фақат ишлаб чиқариш кучларининг тармоқ ва ҳудудий жойлаштириш жараёнини ўрганибгина қолмай, балки жамиятнинг ҳудудий ташкил этишни такомиллаштириш ва бошқариш тўғрисидаги фан сифатида ҳам муҳим ўрин тутмоқда.

Айни вақтда, бугунги кунда (Т ↔ А ↔ ИИТ) ларни тадқиқ қилишнинг мутлақо сифат жиҳатидан янги босқичи бошланди. Бу давр бозор муносабатларининг жаҳон хўжалигида етакчи ҳукмрон муносабатларга айланиши ва тадқиқотларни “экологиялаштириш”, “ижтимоийлаштириш”, “иқтисодлаштириш” вақти бошланганлиги билан ажралиб турмоқда.

“Иқтисодий география ва экология” фанининг мақсади - иқтисодчи талабаларни бугунги жаҳон ҳамжамиятидаги юз бераётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, табиий ва экологик жараёнлар ҳамда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни тўғрисидаги билимлар билан қуроллантиришдир.

Фанининг вазифалари “Иқтисодий география ва экология” фанининг асосий вазифалари мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, иқтисодий ижтимоий ислохотлардан келиб чиққан ҳолда талабаларга қўйидаги йўналишларда пухта билимлар беришдир:

- “Иқтисодий география ва экология” фанининг назарий асосларини ўргатиш, жаҳон сиёсий картасининг шаклланиши босқичлари, ҳозирги босқичдаги халқаро муносабатлар, XX аср охириги 10 йиллигида дунё сиёсий картасидаги ўзгаришлар, халқаро ва минтақавий можаролар, уларнинг оқибатлари, жаҳон мамлакатлари тўғрисида маълумотлар, Марказий Осиё минтақасида Ўзбекистоннинг тутган ўрнини баҳолаш;
- Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш қонуниятлари ҳамда омилларини, йўналишларини;
- Табиий шароит ва табиий ресурсларнинг мамлакатлар иқтисодий-ижтимоий ривожланишидаги роли ва ўрни, улардан фойдаланиш, экологик муаммоларнинг сабаб ва оқибатлари;
- Мамлакатлар иқтисодий ва ижтимоий ривожланишида эришилган илмий-техника ютуқларини ўрганиш, илғор технологиялардан фойдаланиш тажрибаларини ўрганиш ва ҳулоса бериш;
- Жаҳон аҳолиси, меҳнат ресурслари, турли мамлакатларда меҳнат ресурсларининг сифати ва малака таркиби, миграция ва урбанизация масалаларини тадқиқ қилиш;
- Жаҳон хўжалигининг таркиби (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ташқи иқтисодий алоқалар) ва ҳудудий ривожланиш хусусиятларини, халқаро иқтисодий-ижтимоий тизимлар фаолиятини ўрганиш;
- Жаҳон хўжалигида айрим мамлакатларнинг тутган ўрни, иқтисодий-ижтимоий ривожланиш хусусиятларини тадқиқ қилиш ва тегишли ҳулосалар чиқариш;
- Инсоният олдида турган умуминсоний (халқаро) ва минтақавий муаммолар (тинчлик ва қуролсизланиш, экологик, демографик, энергетика ва хом-ашё, озиқ-овқат, Дунё океани ва космосни тинчлик мақсадларида ўзлаштириш ва бошқалар) ҳамда минтақавий (Орол ва Орол бўйи, Афғонистонда тинчликни юзага келтириш ва бошқалар) муаммоларни ўрганиш;

- Ўзбекистоннинг жахон ҳамжамиятида тутган ўрнини баҳолаш ва унинг Марказий Осиёда тинчликни сақлаш ва барқарорликнинг таъминлашдаги роли, ҳамда иқтисодий, сиёсий-ижтимоий тизимлардаги иштирокини баҳолаш.

“Иқтисодий география ва экология” фанининг асосий вазифаси талабаларга жахон хўжалиги ва халқаро муносабатлар тизими тўғрисида яхлит тасаввур ва билимларни беришдан иборатдир.

1.2.Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш тушунчалари.

Ишлаб чиқариш кучлари моҳиятини тўғри талқин қилиш ва тушунишда инсон меҳнати (ишчи кучи), меҳнат предмети, меҳнат воситалари ва ишлаб чиқариш воситалари тушунчаларини билиш муҳим ўрин тутди. Инсон меҳнати - инсоннинг маълум мақсадга мувофиқ йўналтирган фаолияти бўлиб, ана шу фаолияти натижасида у табиат предметларини (буюмлари) ўзгартиради ва ўз эҳтиёжларига мослаштиради. Меҳнат ўзининг мазмуни ва характери жиҳатидан ақлий, жисмоний, малакали ва малакасиз меҳнатга бўлинади. Меҳнат қиймат яратишдаги ролига кўра яъни унинг натижаси товарга айланганда ва пул воситаси билан алмашганда конкрет ва абстракт меҳнатга бўлинади.

Жамиятнинг ривожланиши билан меҳнатнинг ижтимоийлашуви жараёни ҳам чуқурлашади. Инсон меҳнати (кучи) ишлаб чиқаришнинг (жамиятнинг) асосидир. Инсон меҳнати натижасида моддий ва маънавий неъматлар юзага келади. Ана шу жараёнда инсон меҳнати билан биргаликда меҳнат предметлари ва меҳнат воситалари ҳам иштирок этади.

Меҳнат предметлари - инсон меҳнати (кучи) сарфланадиган объект ёки манбалардир. Меҳнат предмети ишлаб-чиқариш истеъмолга яроқли холга келтириш учун қайта ишланади. Меҳнат предметларига: а) ер ости ва ер усти табиий бойликлари; б) дастлабки қайта ишлашга мўлжалланган материаллар - пўлат, прокат, ип-газлама, пластмасса кабилар киради. Меҳнат предметлари тайёр маҳсулотлар бўлгунга қадар бир нечта ишлаб чиқариш

босқичини ўташи мумкин. Шунингдек, илмий-техника инқилоби меҳнат предметларига таъсир этиб мутлақо янги табиатда учрайдиган сифат ва хоссаларга эга бўлган материалларни юзага келтирди. Бу материаллар иқтисодиётнинг янги ва энг янги соҳаларида қўлланилиши туфайли мамлакатлар миллий иқтисодиётида ва жахон хўжалигида инқилобий ўзгаришларни юзага келтирмоқда.

Меҳнат воситалари - инсоннинг меҳнат предметларига таъсир этиб маҳсулотлар ишлаб чиқариш сифатида ишлатадиган буюм ёки буюмлар мажмуасидан иборат қуроллардир. Меҳнат қуроллари таркиби ғоят хилма-хил бўлиб машиналар, дастгоҳлар, асбоб-ускуналар, шунингдек, меҳнат жараёнини ташкил қилишнинг умумий шарт-шароитлари, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфраструктурасидан иборат. Меҳнат воситалари тўхтовсиз суръатда жамият тараққиётига мос ривожланиб бормоқда.

Ишлаб чиқариш воситалари - моддий неъматлар-ии яратишда фойдаланадиган меҳнат предметлари ва меҳнат воситалари мажмуаси бўлиб ишлаб чиқариш фондлари кўринишида ифодаланади. Ишлаб чиқариш воситалари ва инсон меҳнати узвий боғлиқ бўлиб, ягона жараёнда иштирок этади. Меҳнат қуроллари жонли меҳнат билан боғлиқ бўлади ва айни вақтида инсон меҳнати фаолияти ҳам ишлаб чиқариш воситаларига боғлиқдир. Ишлаб чиқариш воситаларисиз инсон меҳнат фаолияти ҳам бўлмайди. Бу жараёнларда хал қилувчи омил инсоннинг ўзи, яъни унинг маълум мақсадга йўналтирилган фаолиятдир. Инсон ана шу маълум мақсадга йўналтирилган фаолияти туфайли ишлаб чиқариш жараёнларида кенг қўлланиладиган предметларни вужудга келтиради.

Ишлаб чиқариш кучлари ва унинг моҳияти - моддий бойликлар ва неъматлар ишлаб чиқаришда ишлатиладиган ишлаб чиқариш воситалари ҳамда бу ана шу ишлаб

чиқариш воситаларини муайян ишлаб чиқариш тажрибаси билим ва маҳоратлари билан ҳаракатга солувчи кишилар жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ташкил қилади. (I-чизма)

Ишлаб чиқариш кучларининг энг фаол ва ҳаракатчан, ҳал қилувчи таркиби - инсонлардир. Инсонлар ишлаб чиқаришнинг моддий-техник асосини, фан ва техника ютуқларини билим ва малакаларини қўллаб доимий суръатда ўзгартиради. Ишлаб чиқариш қуроллари (машиналар, дастгоҳлар, асбоблар ва бошқа) ҳам ишлаб чиқариш кучларининг ўзгариши аввало ишлаб чиқариш қуролларининг ўзгаришидан бошланади. Чунки, инсон меҳнатини енгиллаштириш ва унумлироқ бўлиши учун доимий суръатда мавжуд қуролларни такомиллаштириб боради. Бу жараёнда инсоннинг ўзи, малакаси ҳам ривожланади ҳамда ишлаб чиқаришнинг янги-янги соҳалари юзага келади.

Шунингдек, ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга географик муҳит, геодемографик жараёнлар (туғилиш, меҳнат ресурслари, аҳоли зичлиги кабилар), эҳтиёжнинг ўсиши, илмий-техника инқилоби каби бир қатор омиллар ҳам сезиларли таъсир этади. Айни вақтда, фаннинг ўзи XX асрнинг 70-йиллардан бошлаб бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланди. Ишлаб чиқариш кучлари шунингдек жамиятнинг маънавий - интеллектуал имкониятларини ҳам ўз таркибига олади. Ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти тарихи жамият тараққиёти тарихининг асосини ташкил қилади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш. “Жойлаштириш” термини жуда аниқ тушунча бўлиб иқтисодийнинг хом-ашё, ёқилги, энергия манбалари, меҳнат ресурслари ва тайёр маҳсулотларни истеъмол қилувчиларнинг аниқ ху

дудларда жойлашганлигини ифодалайди. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш жуда кенг маънода ер шарида, минтақаларда, мамлакат, иқтисодий районларда иқтисодийнинг ҳал қилувчи тармоқлари - саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт тизимининг ҳудудий тақсимланишидир. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга табиий шарт-шароитлар, табиий ресурслардан фойдаланиш имкониятлари, аҳолининг табиий ўсиши, зичлиги, шаҳарлар, истеъмол минтақалари ва ҳудуднинг геостратегик ҳолати таъсир кўрсатади. Кейинги йилларда, ишлаб чиқариш кучларини жойлашишига илмий-техника инқилоби, экологик муаммолар, янги ҳудудларни ўзлаштириш кучли таъсир этмоқда.

“Ҳудудий ташкил этиш” термини “жойлаштириш” терминига нисбатан жуда кенг ва чуқур тушунча бўлиб мураккаб табиий, ижтимоий-иқтисодий тизимларни ўз таркибига олади. Ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилиш - меҳнатни географик (ҳудудий) тақсимоли, ҳудудий ишлаб чиқариш ва агросаноат мажмуаларини, иқтисодий районлар, аҳоли жойлашиши, аҳоли жойлашинининг замонавий ва ўта замонавий шакллари, шаҳарлар тарақ-

қиёти, районлараро ва район ичидаги ишлаб чиқариш алоқалари, ҳудудларнинг мажмуали ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, антропоген фаолият ва унинг оқибатларидан иборат - жамиятни ташкил этиш тизимлари ва бу тизимларнинг бошқариш мажмуасидир.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш кучларини “жойлаштириш” тушунчасига нисбатан “ҳудудий ташкил қилиш” тушунчаси миқдор ва сифат жиҳатидан фарқ қилиб ишлаб чиқариш кучларининг самарали жойлашиши, бошқарилиши ва истиқболини ифодалайди.

1.3. Ўзбекистонда “Иқтисодий география ва экология” фанининг илмий йўналишлари ва илмий мактаблари.

Ўзбекистон ҳудудида дастлабки иқтисодий ва иқтисодий-географик билимлар узок тарихга эгаллиги билан ажралиб туради. Суғорма дехқончилик, ирригация иншоотлари, шаҳарлар ва мамлакатлар, аҳолишунослик ва хунармандчилик, археологияга доир маълумотлар йирик мутафаккирлар М.Қошғарий, Мухаммад Хоразмий, Абу Абдулла Мухаммад ибн Ат-Термизий, Ахмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Зайд Балхий, Абу Абдулла Жайхоний, Абу Абдулло Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Хорақий ва

Замахшарий, Сомоний, Хафизии Абуру, Гиёсиддин Наққош, Улуғбек, Али Кушчи, Захириддин Мухаммад Бобур кабиларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Жумладан, Махмуд Қошғарийнинг “Девону луготут-турк” номли асарида табиат тасвирлари, ершунослик, экологик ва географик маълумотлар берилган. Мухаммад ибн Мусо Хоразмийнинг (780-847) “Ернинг тасвири” ва “Хоразм географияси” номли асарлари ер билими, картография, геодезия ва мамлакатшуносликка оид ғоят қимматли маълумотларга бой.

А.Р.Беруний ва Ибн Сино асарлари XVIII асрга қадар Европа олий ўқув юртиларида дарслик сифатида қўлланиб келинган бўлса, Хоразмда “Маъмун академияси” ва Улуғбек илмий мактаби Марказий Осиё худудидагина эмас балки, бутун жаҳонда илм - фанни ривожланишига беқиёс хисса қўшди. Айниқса, З.М. Бобурнинг “Бобурнома” асарида Фарғона водийси табиати, хўжалиги, аҳолиси ва шаҳарларига доир ғоят қимматли маълумотлар берилгани билан ажралиб туради.

Марказий Осиё худудларининг илмий жихатдан ўрганиш XVII аср охири XX аср бошларига қадар Россия империясининг ўлканинг бойликларини ўз манфаатлари учун фойдаланишга мўлжалланган қатор илмий экспедициялари фаолияти билан боғлиқдир.

Туркистоннинг Россия империяси томонидан мустамлакага айлантирилгандан сўнг 1897 йил Тошкент шаҳрида ташкил этилган “Туркистон география жамияти” бутун Туркистон, жумладан Ўзбекистон худуди, табиати, аҳолиси, табиий бойликлари, хўжалик тизими, шаҳарлари тўғрисида системали тарзда маълумотлар тўплаш билан шуғулланди.

1920 йилдан бошлаб Тошкентда Туркистон Давлат университетининг, ТошДУ ва хозирги Ўзбекистон Миллий Университетида кенг миқёсда иқтисодий ва иқтисодий ва географик тадқиқотлар йўлга қўйилди. Дастлаб, рус олимлари Г.Н.Черданцев, Н.Н.Кожанов, Н.К.Ярашевич, Ю.И.Пославский, А.И.Головин ва бошқалар Туркистон худудини иқтисодий районлаштириш, Марказий Осиё худудида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш, табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш, аҳолишуносликнинг назарий ва амалий муаммолари билан шуғулланадилар.

40-йилларда эса йирик иқтисодий-географ В.М.Четиркин Ўрта Осиёни иқтисодий-географик жихатидан тадқиқ қилиб “Средняя Азия” номли монографиясини ёзди.

50-60-йиллардан бошлаб Ўзбекистон иқтисодий-географларининг дастлабки вакиллари (З.М.Акрамов, М.К.Қорахонов, Х.Хасанов, С.Зиёдуллаев ва бошқалар) Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш (Фарғона водийси - 1952 й), иқтисодиёт тармоқлари - саноат, қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва истиқболи (Самарқанд ва Қашқадарё қишлоқ хўжалиги географияси), аҳолишунослик ва аҳоли географияси, шаҳаршуносликка доир илмий тадқиқотларни амалга оширдилар.

70-йиллардан бошлаб мамлакатимиздаги таниқли иқтисодий-географлар - З.М.Акрамов, А.Солиев, О.Ота-Мирзаев, иқтисодчилар - С.Зиёдуллаев, К.И.Лапкин, И.Искандаровлар раҳбарлигида ишлаб чиқариш кучларини самарали худудий ташкил қилиш, ривожлантириш ва истиқболларини мажмуали ўрганувчи йўналишлар ва илмий мактаблар шаклланди.

Бу йўналишлар:

- табиий шароит ва табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш ва минтақавий экологик муаммолар тадқиқоти;
- аҳолишунослик ва аҳоли географияси, шаҳаршунослик;
- саноат тармоқлари географияси, агросаноат мажмуаси, ижтимоий-иқтисодий (медицина, хизмат кўрсатиш каби) соҳалар ва минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва истиқболларининг тадқиқ қилишдан иборатдир.

Ўзбекистонда иқтисодчи ва иқтисодий-географлар тайёрлашда 1950 йилда ташкил этилган Ўзбекистон ФА ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш кенгаши (СОПС), hozirgi кундаги Ўзбекистон Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигига қарашли “Макроиқтисодиёт ва ижтимоий - иқтисодий тадқиқотлар институти” ҳамда 1957 йил ташкил этилган Ўзбекистон ФА География бўлими, Ўзбекистон Миллий Университети “Иқтисодий география” кафедраси, 1972 йилда ташкил этилган Ўзбекистон Миллий Университети География факультети қошидаги аҳолишунослик муаммолари лабораториясининг хизмати каттадир.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва амалга оширилган туб иқтисодий ислохотлар миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва шаклланишига, мамлакат хўжалик тизимининг байналминаллашуви билан жаҳон хўжалиги, хорижий мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий ҳаётига доир дастлабки илмий-тадқиқотларнинг юзага келишига олиб келди. Бугунги кунда Ўзбекистон Президенти хўзуридаги Давлат ва Жамият қурилиши Академияси, Ўзбекистон ФА иқтисодиёт институти, Макроиқтисодиёт ва ижтимоий-иқтисодий тадқиқотлар институти, бозор ислохотлари илмий-тадқиқот институти, Халқаро иқтисодиёт ва дипломатия институти, ТошМУ, ТошИУ кафедраларида МДХ давлатлари, Шарқий Европа, иқтисодий ривожланган мамлакатлар, Хитой, Шарқий ва Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатларида бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларининг ривожланиш масалалари ўрганилмоқда.

1.4. “Иқтисодий география ва экология” фанининг тадқиқот усуллари.

Табиат ва жамият ўртасида алоқадорлик ва ижтимоий-иқтисодий тизимларни тадқиқ этиш ғоят мураккаб жараёндр. “Иқтисодий география ва экология” фани тадқиқотларида қуйидаги усуллардан:

а) тармоқлар бўйича (мамлакатлар ва иқтисодий районлар хўжалигининг алоҳида тармоқларини, шунингдек, жаҳон хўжалигининг тармоқ таркибини);

б) районлар бўйича: (мамлакатлар ва иқтисодий районлар хўжалик мажмуасини);

в) маҳаллий (локал), яъни алоҳида олинган саноат корхонасини, фирмалар фаолиятини, аҳоли кўрғонлари, дехқон-фермер ва уй хўжаликлари, ассоциациялар ва бошқа корхоналар хўжалик фаолиятини тадқиқ қилишда кенг фойдаланилади;

• “Иқтисодий география ва экология” фанида тармоқлар бўйича тадқиқот усуллари муҳим ўрин тутад.

Бу усул орқали жаҳон хўжалиги, иқтисодий район ва мамлакат бўйича иқтисодиёт тармоқларининг ривожланиши ва жойлашиш хусусиятлари, тармоқнинг иқтисодий район ва мамлакат хўжалик ихтисослашувида тутган ўрни, истиқболда ривожланиши ҳамда иқтисодий районларнинг шаклланишидаги ўрни тадқиқ қилинади;

• районлар бўйича - яъни район - мамлакат хўжалик мажмуасини, мавжуд табиий шароит, табиий, ижтимоий-иқтисодий ресурслар ҳамда илмий-техника инқилоби ютуқлари асосида самарали ҳудудий ишлаб чиқариш тизимини ривожлантириш ва шакллантириш тадқиқ қилинади. Шунингдек, район ва мамлакат бўйича мажмуали тадқиқотда район ва мамлакат ҳудудида ривожланаётган ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишнинг самарали шакллари, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва агросаноат мажмуалари, вертикал ва горизонтал ишлаб чиқариш алоқалари ҳамда энергия ишлаб чиқариш босқичлари (цикллари) ўрганилади.

• Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишни такомиллаштириш ва ўзига хос хусусиятларини ўрганишда маҳаллий усул, яъни аниқ корхона, фирмалар фаолияти, аҳоли кўрғонлари, ассоциациялар, дехқон-фермер ва уй хўжаликларининг иқтисодий ҳолатини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда асосий эътибор маҳаллий шароит, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш алоқалари, ҳамда истиқболда ривожланиш масалаларига қаратилади.

а) **Худудий ишлаб чиқариш мажмуаси** - маълум худуддаги моддий ишлаб чиқариш ва инфраструктура сохаларининг ягона ўзаро боғлиқ бўлган корхоналарнинг уйғунлигидан иборат. Худудий ишлаб чиқариш мажмуаси район ва мамлакат хўжалик мажмуасида ўзига хос табиий шароит, табиий, ижтимоий-иқтисодий ресурслар ҳамда ривожланган инфраструктура негизида юқори самарадорликка асосланган ишлаб чиқариш тизимидир.

Худудий ишлаб чиқариш мажмуасининг асосини босқичма-босқич давом этадиган энергия-хом-ашё турини қазиб олиш-бирламчи ишлов бериш-тайёр махсулот олишга қадар бўлган жараёни ифодаловчи энергия ишлаб чиқариш босқичи (цикл) ташкил қилади. Юқоридаги усул орқали тадқиқ қилиш мамлакат ва район хўжалигини самарали ўрганиш имкониятини беради.

- “Иқтисодий география ва экология” фани тадқиқотларда тарихий усул кенг қўлланилади. Тарихий

усул айти вақтда барча ижтимоий-гуманитар фанлар тизимида ва табиий фанлар тизимида ҳам муҳим тадқиқот усули ҳисобланади. “Иқтисодий география ва экология” фанида тарихий усул орқали ишлаб чиқариш кучларининг турли тарихий босқичларида ривожланиши, иқтисодий алоқалар, халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва шаклланиши, хўжалик ва аҳолининг худудлар бўйича жойлашиши, табиий ресурсларнинг ўзлаштирилиши, худудларнинг аҳоли томонидан ўзлаштириш ҳолати ва бугунги аҳоли, хўжалик ривожланиши ва жойлашиши хусусиятлари ўрганилади. Шунингдек, тарихий усул ишлаб чиқариш кучларини яқин ва олис истиқболда ривожланиш йўналишларини белгилашда ҳам кенг қўлланилади.

- Статистик усул - иқтисодий-географик ва экологик тадқиқотларда муҳим усуллардан бўлиб аҳолининг ижтимоий-иқтисодий фаолияти ва худудлар бўйича мажмуали маълумотлар тизимини тадқиқ қилиш имконини беради. Статистик усул орқали халқаро, минтақавий ва маҳаллий ижтимоий-иқтисодий тизимга доир факт ва рақамлар таҳлил қилинади. Чунки, статистик факт ва рақамлар “Иқтисодий география ва экология” нинг ўзига хос “нони” ҳисобланади.

Статистик маълумотларни таҳлил қилиш асосида худудлардаги иқтисодий-ижтимоий жараён, аҳолининг жойлашиши, умумий демографик жараён, меҳнат ресурслари, урбанизация, шаҳар ва бошқа аҳоли кўрғонлари, шунингдек, иқтисодиётнинг муҳим сохалари - саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфратузилмалари сохаларининг ривожланиш ва жойлашиш хусусиятлари ҳамда истиқболда ривожланиш жараёнлари ўрганилади.

- Иқтисодий районлаштириш усули - мамлакатларнинг табиий, ижтимоий - иқтисодий минтақаларининг мамлакат ички меҳнат тақсимотидаги ўрни, ихтисослашув ҳолатини ўрганиш, минтақалар бўйича ўзоқ муддатга мўлжалланган ижтимоий-иқтисодий ва экологик сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имконини беради. Бу усул орқали мамлакатнинг ҳар бир минтақасининг ўзига хос табиий шароити, табиий ресурсларининг иқтисодиётни ривожланишдаги ўрни, хўжаликнинг тарихий-иқтисодий ривожланиши ва ҳозирги худудий ташкил этиш ҳолати, мавжуд илмий-техник салоҳиятлардан фойдаланиш негизида самарали ишлаб чиқариш тизимини шакллантиришнинг йўналишлари белгиланади.

- Социологик сўров (анкеталаштириш) - тадқиқотларда кенг қўлланиладиган усуллардан бўлиб, аниқ шароитда худудлар, тармоқлар бўйича кенг маълумотлар олиш имконини беради. Бу усул, айниқса, худудлардаги мавжуд ижтимоий - иқтисодий - экологик муаммолар мажмуасини аниқлашда, ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг турли шаклларида юзага келган муаммоларни ўрганишда шунингдек, аҳоли ва меҳнат ресурслари билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ қилишда зарур бўлган муҳим маълумотлар йиғиш имконини беради.

- Таққослаш усули - худудлар хўжалиги ва аҳолининг умумий ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш имкониятини беради ва кўпроқ ўқув мақсадларида кенг қўлланилади.

- Фактлар тахлили усули - асосида тармоқлар ўртасида ва тармоқлар ичидаги фарқлар аниқланади ва корхоналар йўналиши белгиланади. Фактлар тахлили кўплаб ходисаларни умумлаштириш ҳамда тармоқларни моделлаштириш учун керакли маълумотларни тайёрлаш имконини беради.

- Иқтисодий-математик моделлаштириш - усули хўжалик ва аҳолига доир рақамлар мажмуасини тахлил қилиш, ўрганилаётган жараёни миқдорий баҳолаш имконини беради. Ижтимоий-иқтисодий жараёнлардаги миқдор боғланишларнинг математик ифодасини кибернетика фанларида модел, уни тузиш эса моделлаштириш дейилади. Моделнинг аниқлиги, тўпланган маълумотлар даражаси ва хажмига, уларнинг тўғрилигига, тадқиқотчининг малакаси ва моделлаштириш жараёнидаги аниқланадиган масаланинг кўламига боғлиқ. Кейинги йилларда тармоқлараро ва худудлараро ишлаб чиқариш тизимларининг баланслашда (мувозанатлаштириш), иқтисодиёт тармоқларини ва ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштиришнинг турли вариантларини аниқлашда моделлаштиришдан фойдаланилмоқда. Иқтисодий - математик моделлаштиришда ЭХМ лар кенг қўлланилмоқда. Бунда чизикли дастурлаштириш усули қўлланилади. Чизикли дастурлаштириш ғоят хилма-хил иқтисодий жараёнлар учун оқилона ечимларини аниқлаш имконини берувчи математик дастурдир.

- Аэрокосмик тадқиқотлар усули - самарали тадқиқот усулларида бири. “Иқтисодий география ва экология” да кенглик бўйича, яъни катта худудларда табиат, хўжалик, аҳоли, атроф-муҳит мажмуасини тадқиқ қилишда кенг фойдаланилмоқда. Айни вақтда, аниқ худудларда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, худудий ташкил қилиш, хўжалик ва аҳоли жойлашуви, шаҳарлар, агломерация ва иқтисодий районлар чегаралари, атроф - муҳит ҳолати тўғрисида аниқ ва янги маълумотлар олиш имконини беради. Шунингдек, бу усул орқали керакли худудни танлаб олиб ўрганиш ва натижаларни бошқа худудларга тадбиқ қилиш ҳам мумкин.

- Баланс ва гурухлаштириш усули - баланс усули иқтисодиёт тармоқлари, тармоқлараро, ижтимоий соҳаларда доимо ўзгариб турувчи иқтисодий кўрсаткичлар мувозанатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимидир.

- Гурухлаштириш усули-оммавий статистик маълумотларнинг бир хил, типик бўлган белгиларга кўра гурухлаштиришдир. Ушбу усул ўрганилаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни худудлар ва тармоқлар бўйича умумлаштириш имконини беради.

- Эксперт баҳолаш усули - ишлаб чиқариш кучларининг тармоқлар ва худудлар бўйича истиқболда ривожланишини юқори малакали экспертлар ёрдамида баҳолашдир. Эксперт баҳолаш усули айниқса инсон хўжалик фаолияти туфайли атроф-муҳитда юз бераётган ўзгаришларни баҳолашда кенг қўлланилмоқда.

- Иқтисодий башорат (прогноз) қилиш усули. Иқтисодиётни ривожланиши, аҳоли сони ва таркибини, худудларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини илмий башорат қилишдан иборатдир. Иқтисодий башорат қилиш ижтимоий-иқтисодий, экологик муаммоларнинг олдиндан билиш, бу муаммоларни аниқлаш ва жамият тараққиётининг илмий асосланган ечимларни ишлаб чиқиш имконини беради.

Такрорлаш учун саволлар:

1. “Иқтисодий география ва экология” фанининг предметини аниқланг?
2. “Иқтисодий география ва экология” фанининг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Ўзбекистонда “Иқтисодий география ва эколо-

гия” фанининг қандай йўналишлари ва илмий мактаблари мавжуд?

4. “Иқтисодий география ва экология” фани қандай тадқиқот усулларидан фойдаланади?

2 -БОБ. ДУНЁ СИЁСИЙ КАРТАСИ. ЎЗБЕКИСТОН ДУНЁ СИЁСИЙ КАРТАСИДА.

2.1. Сиёсий карта тўшунчаси. Дунё сиёсий картасининг қисқача шаклланиш босқичлари.

• Сиёсий карта - географик карта бўлиб мамлакатларнинг, минтақаларнинг ва дунёнинг сиёсий бўлиниш жараёнини ифодалайди. Сиёсий география-иқтисодий ва ижтимоий географиянинг муҳим тармоғи бўлиб сиёсий-географик ҳолат ва давлатларнинг чегаралари, ҳудудларнинг шаклланиши, давлат тузуми ва сиёсий-маъмурий бўлиниш ҳамда жамиятнинг сиёсий-ижтимоий таркибини, давлатларнинг ҳозирги дунё сиёсий-иқтисодий тизимидаги роли ва ўрнини ўрганади.

Сиёсий география:

• Ҳозирги босқичда дунёдаги мамлакатларнинг давлат ва жамият қурилишининг бош белгилари ва хусусиятлари, мамлакатларнинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари;

• Мамлакатларнинг сиёсий-географик яъни (геостратегик) микро, мезо ва макро ҳолати, давлат чегараларининг, ҳудудий таркибининг шаклланиш босқичлари;

• Мамлакатлар аҳолисининг миллий, ижтимоий-сиёсий-иқтисодий ҳаётдаги роли ва ўрнини;

• Мамлакатларнинг жаҳон ҳамжамиятидаги, халқаро сиёсий, иқтисодий ва нодавлат ташкилотлардаги ўрни, мамлакатларнинг сиёсий мақсадлари ва халқаро муносабатлар тизимидаги иштирокини тадқиқ қилади.

Сиёсий-географиядаги энг муҳим географик муаммоларидан бири-дунё сиёсий картасининг шаклланиш жараёнидир. Бу жараён иқтисодий характерга ҳам эга бўлиб, ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг “вақт чизиғи” давомида ривожланиш босқичларини ифодалайди. Дунё сиёсий картасининг шаклланиш жараёни аввало ижтимоий меҳнат тақсимотининг юзага келиши, хусусий мулкчиликнинг ривожланиши, синфларининг ва турли ижтимоий табақаларнинг манфаатларини химоя қилувчи давлатларнинг ижтимоий-сиёсий ходиса сифатида ташкил топишини ифодалайди.

Дунё сиёсий картасининг шаклланишини қуйидаги босқичларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ:

1. Мил.олд IV минг - III мингинчи йиллардан то мил. V асрига қадар;
2. Мил V асрдан то XVII асрнинг ўрталари;
3. XVII аср ўрталаридан то XIX аср ўрталари;
4. XIX аср 70-йилларидан то XX аср бошлари/1913/
5. XX-асрнинг 20-90 йиллари ва XXI аср бошлари;

1.Мил-олд. IV минг -III мингинчи йиллардан то мил. V асрига қадар. Бу босқичда Атлантика океанидан Тинч океанига қадар бўлган минтақада ўз даврининг йирик қулдорлик давлатлари шаклланди. Рим империясида 50,0 млн аҳоли, Хиндистон ва Хитойда 40-50 млн.дан аҳоли яшаган. Дастлабки давлатлар билан бир қаторда давлат тўзилишининг икки шакли: (Қадимги Миср, Вавилон, Осурия, Эрон ва Рим империяси) монархия ва (Финикия, Греция шаҳар давлатлари, Қадимги Рим (биринчи босқичда)) республика юзага келди. Айни вақтда, қулдорлик минтақасидан ташқари йирик ҳудудларда турли қабила ва халқлар яшаб, тараққиёт бошланғич босқичида эканлиги билан характерланар эди. Эрамизнинг I-асрида

халқлар ва қабилаларнинг Буюк кўчиши йирик қулдорлик давлатларининг сиёсий жихатдан талвасага солди. Жумладан, V-асрда Рим империяси қулади ва қулдорлик тузуми барбод бўлди.

2. Милоднинг V асридан то XVII асрнинг ўрталаригача. Бу босқич Европада V асрдан - XVII асрга қадар давом этди, 1500 йилга келиб Ер шари аҳолисининг сони 400-500 млн. кишига етди. Бунинг 3/4 қисми Осиё қитъасига тўғри келар эди. Шахар ҳаёти бўйича Осиё Европадан ўзиб кетди. Аммо, Европада узоқ давом этган турғунликдан сўнг шахарлар - хунармандчилик, савдо, маданий ва сиёсий марказлар сифатида катта рол ўйнай бошлади.

Натурал хўжалик ва меҳнат тақсимотининг пастиги оқибатида сиёсий карта ғоят майда-майда бўлақлардан иборат эди. (биргина Германия ҳудудида 300 дан ортиқ кичик давлатлар бўлган). Ички бозорнинг шаклланиши, халқлар ўртасида этник консолидациянинг кучайиши билан йирик марказлашган, абсолют монархия типига давлатлар - Франция, Англия, Испания, Рус давлати, Хиндистон, Хитой, Темур давлати ва бошқ. юзага келди.

Саноат ривожланиши билан бир қаторда шахарлар тез ривожланди. Чунончи, XVII аср бошларида Лондонда 200 минг, Париж ва Неаполда 300 мингдан ортиқ аҳоли яшай бошлади. Аҳолининг миграцион ҳаракатлари кучайди. Бу жараёнлар Европа мамлакатларидан Англия, Нидерландия, Францияга, озроқ Италия, Испания, Германияга ҳос бўлиб, Осиё, Африка, Шимолий ва Жанубий Америка, Австралия ва Океанияда ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти паст даражада қола берди. Натижада, Европа жаҳон хўжалигида етакчи мавқега эга бўлиб қолди ва бугунги саноатлашган қиёфа учун асос солинди. Европанинг бу даврда жаҳон хўжалигида етакчи мавқега эга бўлишига ва Буюк географик кашфиётларда асосий рол ўйнашига қуйидаги шарт-шароитлар:

1. Иқтисодий яъни товар - пул муносабатларининг ривожланиши;
2. Сиёсий яъни йирик марказлашган давлатларнинг шаклланиши;
3. Ижтимоий - янги ерларни очиш ва ўзлаштириш учун малакали мутахассислар мавжудлиги;
4. Техник қаравеллани, компас ва компас қараталарининг яратилиши;
5. Илмий - табиий фанлардаги ютуқлар;
6. Тарихий - географик яъни турк Усмонийлари томонидан Ўрта денгиз бўйи ва Шарқий Европанинг бир қисмини босиб олинганлиги кучли таъсир кўрсатди.

Буюк географик кашфиётлар (Америка - Янги дунёнинг кашф этилиши) жаҳон сиёсий картасининг ва жаҳон хўжалигининг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Буюк географик кашфиётлар оқибатида Испания - Америкада, Португалия ва Голландия - Осиёда дастлабки мустамлака - қарам ҳудудларга эга бўлди. Мустамлакалардан Европага қимматбаҳо металллар, шакар, чой ва бошқа “мустамлака маҳсулотлари” келтирилди. Асосий савдо йўллари Атлантика ва Хинд океанининг ички денгизларидан ўтди. Европада - Лиссабон, Севилья, Антверпен ва Амстердам каби йирик порт шахарлар юзага келди. Географик меҳнати тақсимоти янада чуқурлашди.

3. XVII аср ўрталаридан XIX аср ўрталарига қадар бўлган, босқичда том маъноси билан Европада “саноат инқилоби” даври бўлиб, мануфактура (қўл билан ишлаб чиқариш) босқичидан фабрика - завод ишлаб чиқариш босқичига ўтаётганлиги билан характерланади. Европа мамлакатларида индустриаллаштириш, саноатнинг моддий ишлаб чиқаришнинг бош соҳасига айланиши жараёни бошланди. Буғ машинасининг (1784) ихтиро қилиниши эса саноат ва транспортда (паровоз, пароход) инқилобий ўзгаришларга сабаб бўлди.

1789-1793 йиллардаги Буюк Француз инқилоби сиёсий устқурмада ҳам муҳим ўзгаришларга олиб келди. Абсолют монархия ўрнига республика (Францияда), конституцион монархия (Буюк Британия, Нидерландия) тизимлари қарор топди ва бугунги кунга қадар ҳам сақланиб келмоқда. Бу босқичнинг муҳим ижтимоий оқибатлари аввало аҳоли сонининг ғоят тез кўпайиши (1650 йилда 550 млн. кишидан, 1850 йилда 1250 млн. кишига етди) ва шахарларнинг йириклашуви, континентлараро миграцион ҳаракатларнинг жонланиши (асосан Европа мамлакатларидан Америка ва Австралияга), миллатларнинг шаклланиши

билан характерланади. Осиё, Америка, Австралиянинг ички районларини ўзлаштириш давом этди.

Европада ишлаб чиқариш кучларининг жадал ривожланишига саноат инқилоби ғоят кучли таъсир этди. Жаҳон иқтисодиётида Европа сўнгра, 1776 йилда ташкил топган АҚШ катта ўрин тўта бошлади. Англия жаҳон мамлакатлари ўртасида саноат, савдо, молия ва харбий жихатдан етакчи мавқега эга бўлди. Лондон жаҳондаги энг йирик шаҳар, порт ва молия марказига айланди. 1870 йил жаҳон саноат ишлаб чиқаришнинг 33,0 фоизи Англия хиссасига, 25,0 фоизи эса АҚШ хиссасига тўғри келар эди. Буюк Британия- Испания, Нидерландия, Франция билан урушлар олиб бориб, умумий майдони 22,0 млн.км.кв бўлган (Хиндистон, Канада, Австралия, Жанубий Америкада) ҳудудларни ўзига қаратиб олди. Испания эса ўзининг Лотин Америкасидаги деярли барча мустамлакаларидан ажраб қолди. (Лотин Америкасидаги 1810 - 1825 йиллардаги миллий озодлик ҳаракати натижасида.) Бу ҳолат Англияни жаҳон иқтисодиёти ва сиёсий картасида ҳаддан ташқари катта ўрин тутишига олиб келди.

Бу босқичнинг бош иқтисодий хусусиятлари хўжаликнинг янада байналминаллашуви ва халқаро географик меҳнат тақсимотининг чуқурлашувидир, халқаро савдода мустамлакалар ўрни қуйидаги омиллар билан белгиланар эди.

1. Мустамлакалар тор доирадаги қимматбаҳо маҳсулотларни етказиб беришдан ташқари ривожланган плантация хўжалиги (тропик дехқончилик) маҳсулотларини етказиб бера бошлади. Эски Дунёдан “Янги Дунё” га шакарқамиш, кофе, чой, пахта экинлари, Янги Дунёдан Эски Дунёга эса маккажўхори, картошка, памидор, какао, тамаки экинлари ўтди.

2. Мустамлакалар плантация хўжаликлари учун ишчи кучи етказиб берди. Қул савдоси ривожланди, бундан Африка катта зарар кўрди.

3. Мустамлакалар метрополиялар учун саноат маҳсулотлари сотадиган бозорга айланди. Дастлабки ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш концепциялари ҳам юзага келди. Масалан, немис иқтисодчиси ва иқтисодий - географи Г.Тюненнинг (1783-1850) “қишлоқ хўжалигини жойлаштириш” назарияси бевосита Германия шароитида бозор муносабатларига хос юқори фойда олиш билан боғлиқ дастлабки илмий қарашлардан ҳисобланади.

4. XIX аср 70-йилларидан XX аср (1913 й) бошларигача. Бу босқичда ишлаб чиқариш кучлари янада ривожланди. Айниқса, саноат тармоқлари гуркираб ўсди. 1870-1913 йилларда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 5 мартага кўпайди. Саноатнинг янги тармоқлари - электро энергетика, нефть қазиб чиқариш, машинасозлик, химия тез ривожланди.

Оғир саноат енгил саноатдан устун ривожланди. Ишлаб чиқариш ва капитал концентрациясининг кучайиши эса ишлаб чиқаришни бошқаришнинг юқори ва самарали шакллари (монополиялар, концернлар ва синдикатларни) юзага келтирди. Ишлаб чиқаришнинг умумлашуви ҳудудий умумлашувнинг кучайишига ва саноат тугунлари, марказлари, районларининг шаклланишига олиб келди. Оғир саноат асосан кўмир хавзаларида (Рур, Донецк, Аппалачи, Марказий Англия ва бошқ.) ривожланди. Дастлабки, саноат-шаҳар агломерациялари юзага келди.

Ички ёнув двигателини ихтиро қилиниши оқибатида транспорт тармоқларида янада кучли ўзгаришлар рўй берди. Россия, АҚШ ва Канадада дастлабки трансконтинентал темир йўллар қурилди. Денгиз транспорти континентлараро аҳамият касб этди. (Елканли кемалар буғ билан юрадиган кемалар билан алмашди.) Сувайш ва Панама каналларининг қурилиши туфайли океанлараро юк йўналишлари шаклланди. Транспортнинг ривожланиши халқаро бозорни янада кенгайтишига олиб келди.

XX аср бошларида жаҳон мамлакатларида ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти ички қарама-каршилиқларга бойлиги, иқтисодий ва сиёсий нотекислик билан характерланади. Бу жараён айниқса, АҚШ учун хос бўлиб, XIX-асрнинг 60-йиллари охиридан иқтисодий юксалиш палласига кирди. 1913 йилда АҚШ нинг жаҳон саноат ишлаб чиқаришидаги хиссаси 36,0 фоизни ташкил қилди. Бу Англия, Франция, Германияни биргаликда олганда

хам кўпроқ эди. Нью-Йорк нафақат жахондаги энг йирик шаҳар бўлибгина қолмасдан, Лондон ва Париж шаҳарларининг бир қатор функцияларини ўз устига олди ёки И.А. Витвер фикрича, жаҳон хўжалиги “Евромарказдан”, “икки марказ” лиликка айланди.

Европада Германия (1871 йилги бирлашувдан сўнг) иқтисодий тараққиёт йўлига кириб Англиядан ўтиб кетди. Франция ва Ғарбий Европадаги бошқа бир қатор мамлакатларда иқтисодий тараққиёт нисбатан секинроқ эканлиги билан характерланса, Шарқий ва Жанубий Европа мамлакатларида иқтисодий тараққиёт анча бўш эди.

Осиё (Япониядан ташқари) Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари иқтисодий жихатдан қолоқ, аграр-хом-ашё мамлакатлари бўлиб қола берди. Худди шундай ҳолат Россиянинг мустамлакаси ҳисобланган Туркистон ўлкаси учун ҳам хос бўлиб, у типик аграр-хом-ашё худуди, тайёр маҳсулотлар сотиладиган ўлка эди.

“Буюк давлатлар”нинг иқтисодий ва харбий салоҳияти ҳамда “Европадаги имтиёзли майда миллат”лар (Швеция, Бельгия, Нидерландия) дунёни ўзларининг таъсир даражаларига киритиш ва бўлиб олиш учун кўрашдилар. Дастлаб, Африка ва Океания тўла бўлиб олинди. Буюк Британия ўзининг мустамлакаларини янада кенгайтди. Германия, Бельгия, Италия, АҚШ, Япониядан иборат мустамлакачи давлатлар юзага келди. Франция мустамлакалари кенгайди. Буюк Британия ўзининг мустамлакаларини кенгайтириб, 33,0 млн. кв.км. га етказди.

Бўлиб олинган дунёни қайта бўлиб олиш учун бўлган кўраш биринчи жаҳон урушига (1914-1918) олиб келди. Мустамлака қарамлигининг шакллари ўзгарди. Колониал қарамликнинг протекторат шакли кенг ёйилди. Буюк Британия таркибидаги бешта ривожланган ишлаб чиқариш муносабатлари кўчирма қилинган - мустамлакалар доминион мақомига эга бўлди. Хитой, Эрон, Туркия амалда ярим мустамлака худудлар бўлиб қолди. XIX аср охири XX аср бошларида дунё иқтисодий жихатдан ҳам таъсир минтақаларига бўлиб олинди. Иқтисодий жихатидан ривожланган мамлакатлар АҚШ, Европа мамлакатлари бўлса, Осиё, Африка, Лотин Америкаси, Австралия ва Океания мустамлака ва қарам худудлар бўлиб қолди.

Айни вақтда, бу худудлар ривожланган мамлакатларнинг аграр хом-ашё районига айланди. Бу мамлакатлар озиқ-овқат қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб беришдан ташқари арзон ишчи кучи етказиб берадиган район ва тайёр маҳсулотлар сотиладиган бозор ҳам эди. Бир қатор мамлакатларда қишлоқ хўжалик ихтисослашуви монокультурага (якка ҳокимликка) асосланиб қолди. Шунингдек, Канада, Аргентина, Австралия, Янги Зеландия, ЖАР мамлакатлари ҳам озиқ-овқат, хом-ашё етказиб берувчи минтақага айланади.

5. XX асрнинг 20-90 йиллари ва XXI аср бошлари XX асрнинг 20-90 йиллари ва XXI аср бусағаси дунё сиёсий картасида ва жаҳон хўжалигида муҳим микдор ва сифат ўзгаришлари юз берганлиги билан ажралиб туради. Дунё сиёсий картасидаги ўзгаришлар:

а) 1917 йил Россияда октябр тўнтариши билан боғлиқ жаҳоннинг икки ижтимоий-иқтисодий тузумга бўлиб юборилиши;

б) 1939-1945 йиллардаги иккинчи жаҳон уруши оқибатида Европа сиёсий картасида Германиянинг учга (ГФР, ГДР ва Ғарбий Берлин) бўлиниши; Шарқий Европада халқ демократияси шаклидаги давлатларнинг (ПХР, ЧССР, ВХР, РСР, БХР, ЮСФР, АХДР, ГДР, Осиёда, -ХХР, КХДР, ВСР) Лотин Америкасида эса 1959 йил Кубанинг, 1970 йил ўргаларидан ЛХДР ни юзага келиши;

в) XX аср 50-йилларнинг ўргаларидан мустамлака ва қарам худудларда мустақиллик учун кўрашнинг кучайиши оқибатида Осиё, Африка ва Лотин Америкаси, Океания худудида 120 дан ортиқ мустақил давлатларнинг юзага келиши³ ва тараққиёт йўлига кириши бу

³ Собик мустамлака, ярим мустамлака ва қарам худудлар ўрнида метрополия давлатлари бошчилигида иттифоқлар - чунончи, Буюк Британия етакчилигида “Хамдўстлик”: Франция ҳамкорлигида “хамжамият”, АҚШ етакчилигида “Эркин қўшилган” худудлар юзага келди.

мамлакатлар дунё сиёсий картасида умумий ном билан “ривожланаётган мамлакатлар” деб юритилиши⁴;

г) XX асрнинг 80-йиллари ўрталардан бошлаб социалистик тузумнинг ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида таназзулга юз тутиши, аввало Шарқий Европа мамлакатларида, сўнгра 90-йилларнинг бошларида собиқ Иттифок худудида сифат жихатидан янги мустақил давлатлар - Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Руминия, Болгария, Албания, Сербия, Черногория, (Сербия ва Черногория биргаликда Югославия иттифокини ташкил қилдилар), Словения, Хорватия, Босния ва Герцеговина ҳамда Латвия, Литва, Эстония, Беларус, Молдова, Грузия, Озарбайжон, Арманистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг ташкил топиши ва жахон ҳамжамиятига қўшилиши ва Германиянинг ягона давлат сифатида бирлашуви;

д) Яқин Шарқда Исроил-Фаластин муаммосининг босқичма-босқич хал қилиш жараёнининг бошланиши (1993-1999 йиллар) билан боғлиқ.

Шунингдек бу босқичдаги асосий иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар:

1. Саноатнинг бир қатор тармоқлари, чунончи, электро-энергетика, нефть, алюминий эритиш, самолётсозлик, пластмасса ишлаб чиқариш, транспорт тизимида - автомобиль, хаво, қувур, алоқада - радио тез ривожланди. Қишлоқ хўжалиги интенсив тараққиёт йўлига кирди.

2. 50-йиллардан бошлаб жахон хўжалигида муҳим сифат ўзгаришларга олиб келган илмий-техника инқилоби (ИТИ) бошланди. ИТИ жамиятнинг ёқилғи-энергетика асосига, меҳнат воситалари, меҳнат предметлари ва ишлаб чиқариш технологиясига кучли таъсир кўрсатди ва муҳим сифат ўзгаришлари юз берди.

3. ИТИ жахон хўжалигида муҳим тармоқ ўзгаришларга олиб келди. Тармоқ таркибида макро ўзгаришлар-саноатни моддий ишлаб чиқаришнинг барқарор ва самарали соҳасига айланиши, ноишлаб чиқариш (инфраструктура) соҳалари хиссасининг барқарор ортиб бориши ва қишлоқ хўжалиги хиссасининг қисқариш жараёни бошланди. Мезаструктурадаги (тармоқлараро) ўзгаришлар-саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва ноишлаб чиқариш соҳалари ичида юз бермоқда. Чунончи, саноатда қазиб берувчи саноат хиссасининг қисқариши- “зарбдор учлик” тармоқлари- (машинасозлик, химия, электро-энергетика) хиссасининг тобора ортиши, қишлоқ хўжалигида-чорвачилик, транспортда-автомобиль, хаво ва қувур транспорти, ташқи савдо хиссаси ортмоқда. Микро тармоқдаги ўзгаришлар аввало энг мураккаб ва табақалашган-машинасозлик ва химия саноати учун хосдир. Масалан: машинасозликда ИТИ таъсиридаги бир гуруҳ соҳалар-электрон жихозлар, ўта аниқ электро техника, автоматлаштириш воситалари ва жихозлари, авиакосмик ва атом техникаси, приборсозлик, металлни қайта ишлаш ва химия-технология жихозлари ишлаб чиқариш олдинги ўринга чиқиб олди. Анъанавий тармоқлар-станоклар, темир йўл составлари, юк автомобиллари, денгиз кемалари, қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқариш хиссалари қискармоқда.

4. ИТИ ишлаб чиқариш кучларининг худудий жойлашишига кучли таъсир этди. Ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишидаги “анъанавий” омиллар билан бир қаторда-худудий интеграция, табиий ресурслар, меҳнат ресурслари (“ақл оқими”) радио-электроникада (аёллар меҳнатидан кенг фойдаланиш), транспорт, инфраструктура, фан талаб ва экологик омилларнинг роли кучайганлиги билан ажралиб туради.

Айни вақтда аҳоли кўпайишининг тезлашуви (“демографик портлаш”) урбанизация жараёнининг кенгайиши, меҳнат жараёнининг чуқурлашуви, меҳнат ресурслари таркибидаги жиддий ўзгаришлар ва этник жараёнлар ривожланди.

2.2. БМТ тамойиллари бўйича мамлакатларни гуруҳлаштириш.

⁴ 1919 йили куруқликнинг 70,0 фоизи (биргина Буюк Британия мустамлакаларининг худуди 35,0 млн.км.кв бўлиб, 300 млн.дан ортиқ аҳоли қараган), мустамлака, ярим мустамлака, қарам худудлар бўлса, 2000 йил мустамлака ва қарам худудлар куруқликнинг 0,2 фоизи ва жахон аҳолисининг 0,1 фоизини ташкил қилди.

Бугунги дунё сиёсий картасида 209 та давлат мавжуд. 1900 йилда дунё сиёсий картасида - 55 та мустақил давлат бўлса, 1947 йилда - 57 та, 1980 йилда - 160 та ва 1999 йилда - 187 тага етди. Дунё сиёсий картасида мамлакатларни турли кўрсаткичлар бўйича гурухлаштирилади. Жумладан:

- Худудлар бўйича-чунки мамлакат худуди ва аҳолисининг катталиги-сиёсий иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш омилдир. Шунга кўра, дунё сиёсий картасидаги мамлакатлар йирик, ўрта, кичик (митти) давлатларга бўлинади. Худуди ва аҳоли сони жихатидан мамлакатлар, ўртасида фарқ жуда катта, яъни Россиядан (17,8 млн.кв.км.) то энг митти давлат Ватиканга (0,44 км.кв) қадар бўлинади. 3 млн.кв.кмдан ортиқ худудга эга бўлган (Россия, Канада, ХХР, АҚШ, Бразилия, Австралия ва Хиндистон) яъни 7 давлат куруқликнинг 50,0 фоиздан ортигини эгаллайди. 100,0 млн.дан ортиқ аҳолига эга мамлакатлар 10 та бўлиб жакон аҳолисининг 3/5 қисмини ташкил қилади.
- Мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий-географик ҳолати бўйича, (Н.Н.Баранский) гурухлаштириш: дунё сиёсий картасида давлатларнинг жойлашиши ҳолатига кўра орол, ярим орол, архипелаг мамлакат, денгиз бўйи мамлакатларига бўлинади. 40 га яқин мамлакат эса денгизга ва дунё океанига чиқа олмайди.
- Дунё мамлакатларининг маъмурий-худудий бўлинишига кўра гурухлаштириш. Бугунги кунда дунёдаги 187 та мустақил мамлакатларнинг ва маъмурий-худудий бўлиниш турличадир. Дунё мамлакатлари маъмурий-худудий бўлинишига кўра унитар ва федератив давлатларга бўлинади. Дунё сиёсий картасидаги федератив давлатлар 20 га яқин бўлиб ё миллий - этник хусусиятларига кўра, (Россия, Бельгия, Хиндистон, Нигерия) ёки тарихий-географик хусусиятлари (ГФР, Австрия, АҚШ) билан боғлиқ ҳолда федерация сифатида таркиб топган.
- Унитар давлат (французча “унитар”, лотинча “унитас” - бирлик яхлит, бирлашган, бир бутунни ташкил қилувчи) ташкил қилувчи қисмлари давлат мақомига эга бўлмаган давлат. Бундай давлатда ягона олий конституция, ягона фуқаролик, ягона олий қонун чиқарувчи, ягона бошқарув ва суд органлари мавжуд бўлади. Унитар давлатнинг у ёки бу қисмида фаолият кўрсатаётган давлат органлари маҳаллий давлат органлари ҳисобланади. Унитар давлат маъмурий-худудий бирликларининг чегаралари марказий органлар томонидан қабул қилинган қонунлар асосида ўзгартирилади ва бунинг учун маҳаллий давлат органлари ёки аҳолининг розилиги талаб қилинмайди. Давлат органлари ўз фаолиятларини марказдан тайинланадиган махсус вакил (губернатор, комиссар, хоким ва хоказо) назорати остида амалга оширадilar.
- Федератив - лотинча “федерал” - иттифоқ бўлиб мустахкамлаш) - давлат тузилиши шаклларида бири. Федератив давлатлар мураккаб тузилишга эга давлатлар деб ҳам юритилади. Бунинг боиси шундаки, федератив давлат, одатда, давлатларнинг ўз сиёсий мустақиллигини ихтиёрий равишда ва муайян доирада чеклаши йўли билан иттифоққа бирилашуви натижасида юзага келади.

Федерацияга хос белгилар:

- Федерация худуди, унинг субъектлари, яъни таркибий қисмлари баъзи давлатларда - штатлардан (АҚШ, Мексика, Бразилия, Венесуэла, Хиндистон, Австралия, Малайзияда), баъзиларида - провинциялардан (Аргентина, Канада), ёки ерлардан (Олмония ва Австрияда ва хоказо) иборат бўлади.
- Федерация субъектлари, одатда федератив давлат конституциясига зид бўлмаган ўз конституциясини қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлади, лекин баъзи бир федератив давлатларда (масалан, Канаданинг провинциялари, Венесуэланинг штатлари, шунингдек, Хиндистоннинг кўпгина штатлари) бундай субъектлар ўзларининг мустақил конституцияларига эга эмас.
- Федерация ва унинг субъектлари ваколатлари ўртасидаги чегара иттифоқ конституциясида белгиланади. Барча федератив давлатларда икки поғонали давлат ҳокимияти, бошқаруви ва суд органлари мавжуд. Биринчи поғона - федерациянинг олий

қонун чиқарувчи, ижрочи ва суд ҳокимиятлари. Иккинчи поғона эса ҳар бир федерация субъектининг олий қонун чиқарувчи, ижро қилувчи ва суд ҳокимиятидан иборат. Уларнинг ваколатлари конституция билан белгиланади. Ваколатларнинг чегаралари турли хилдир. Масалан, бир қатор давлатларда, жумладан, АҚШ, Швейцария, Бразилия, Канада, Аргентина, Венесуэла ва Мексиканинг федерал конституциясида икки турдаги ваколат доираси белгиланган: а) федерал ҳокимиятнинг мутлақ ваколат доирасига кирган масалалар (мудофаа, пул чиқариш, ташқи алоқа); б) федерация субъектларининг мутлақ ваколатига кирган масалалар (штат, олий қонун чиқарувчи, ижро қилувчи ва суд органларини тузиш, штатларнинг ўз қонунларини қабул қилиши, бюджет масалалари).

- Баъзи бир давлатларда (масалан ГФР, Хиндистон, Малайзияда) юқоридаги икки ваколат доираси учинчи ваколат доираси билан тўлдирилади. Унга кўра, баъзи масалалар, бир вақтнинг ўзида ҳам федерация субъекти ваколатига киритилган. Бу ваколат доираси турига биноан, агарда бир масалани федерал қонунчилик билан федерация субъекти қонунчилиги турлича тартибга соладиган бўлса, федерал қонунчилик амал қилади, яъни умум федератив қонунчиликка имтиёз берилади.
- Ҳар бир федерация субъекти ўзининг ҳуқуқ ва суд тизимига эга бўлади. Масалан, 50 штатдан ташкил топган АҚШ да ҳар бир штат бир-биридан фарқ қилувчи ҳуқуқ тизими ва ўз суд тизимига эга.
- Кўпгина федератив давлатларда умумдавлат фуқаролиги ва айни вақтда федерация субъектларининг ўз фуқаролиги ҳам мавжуд бўлади. Лекин бу хусусият ҳамма федератив давлатларга хос эмас. Масалан, Канада, Венесуэла, Хиндистон ва Малайзияда фақатгина федерал фуқаролик белгилаб қўйилган.
- Федерация субъектлари одатда ўз манфаатларини химоя қилиш мақсадида федерал парламентга махсус палатага эгадирлар (масалан, АҚШ Конгрессининг юқори палатаси - Сенат, Олмония парламентида - Бундестаг, Хиндистон парламентида - Штат кенгаши, Мексика Конгрессида - Сенат ва хоказолар шу вазифасини бажарадилар). Лекин, улар унитар давлатлардаги парламентларнинг юқори палатасидан жуда кам фарқ қиладилар. Чунки, одатда, федерация субъектлари миллий давлат тузилмалари, сифатида қаралмайди ва улар махсус манфаатларга эга эмас (Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат.: 1998. 219-220-б).

Республика - (лотинча “рес” - иш ва “публикас” - ижтимоий: умумхалқ иши) - давлатни бошқаришнинг асосий шаклларида биридир. Бошқаришнинг республика шакли ўрнатилган мамлакатларда давлат ҳокимиятининг олий органлари муайян муддатга сайланиб қўйилади.

Тарихда республиканинг ҳар хил турлари бўлган. Қадимги Юнонистон ва ўрта асрлар давридаёқ, айрим давлатлар, бошқариш шаклига кўра, аристократик ёки демократик республика шаклида бўлган. Қадимги даврда - Спарта ва Рим, ўрта асрларда Генуя, Венеция, Флоренция, Буюк Новгород ва Псков шаҳар - давлатлари аристократик республика шаклида бўлганлар. Демократик республика Қадимги Греция - Афинада ўрнатилган бўлиб, фуқаролар учун умумий сайлов ҳуқуқи жорий қилинганлиги, ҳар йили қонунларнинг қайтадан тасдиқланганлиги ва мансабдор шахсларнинг қайтадан сайланганлиги, олий ҳокимият органи - Халқ мажлиси эканлиги билан характерланади.

Республиканинг турли шакллари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги фикрлар қадимги давр мутафаккирлари асарларида кўплаб учрайди. XIX-XX асрларга келиб, республика давлатни бошқаришнинг энг кенг тарқалган шаклига айланди. Ҳозирги даврда республиканинг учта асосий тури мавжуд: Президентлик республикаси, парламентар республика ва аралаш республика.

Президентлик республикасининг Америка Қўшма Штатлари, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Гватемала, Замбия, Кения, Колумбия, Мексика, Парагвай, Перу, Сальвадор каби мамлакатлар учун хос хусусиятлари: махсус ташкил этилган коллегиял орган томонидан

сайланиши; президентнинг парламентдан мустақиллиги: бош вазир лавозимининг йўқлиги: ҳукуматнинг президент томонидан тузилишидир.

Парламент республикасида кўппартиявийлик тизими ривожланган бўлиб, мамлакат аҳолиси давлат ҳокимиятининг олий қонун чиқарувчи орган-парламент депутатларини маълум бир муддатга сайлайди: парламент сайловларида ғалаба қозongan партияс раҳбарлари ҳукуматни тузадилар, агар ҳеч бир партияс вакиллари парламентда кўпчилик ўринларни ололмаса, коалицион (аралаш) ҳукумат ташкил қилинади: давлат бошлиғи - Президент парламент томонидан сайланади; ҳукумат бошлиғи бош вазир бўлиб, реал ҳокимият унинг қўлида тўпланади, ҳукумат, парламент олдида жавоб беради; ҳукумат таркибини парламент белгилайди, унинг қабул қиладиган қарорларига ўз таъсирини кўрсатади, бутун ҳукуматни ёки унинг айрим аъзоларини истеъфога жўнатади. Парламентар республикада бошқариш, қонун чиқариш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда президент эмас, балки бош вазир хал қилувчи ролни ўйнайди. Давлатни бошқаришнинг парламентар республика шакли ҳозирги даврда Олмония Федератив Республикаси, Италия, Хиндистон, Австрияс, Албания, Бангладеш, Исроил, Польша, Руминия, Туркия каби мамлакатларда ўрнатилган.

Аралаш республикада президентлик ва парламентар республиканинг асосий хусусиятлари биргалашиб ўз аксини топади. Унинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, президент билан ҳукумат ўртасида тўғридан-тўғри юридик алоқа заифдир. Президент бевосита халқ томонидан маълум муддатга сайланади. У бевосита ҳукуматга раҳбарлик қилмайди. Ҳукуматни бош вазир бошқаради. Парламент билан ҳукумат ўртасида келиштириб бўлмайдиган низо келиб чиққанда, президент конституцияга биноан, парламентни ёки унинг қўйи палатасини тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Қонун билан белгиланган муддат ўтгандан сўнг, халқ томонидан сайланган ҳокимият органларининг ваколати тугатилади ва уларга қайтадан сайлов ўтказилади. Аралаш республика шакли ҳозирги даврда Франция ва Россия Федерацияси учун ҳосдир.

80-йилларнинг охири 90-йилларнинг бошида собиқ СССР ҳудудида ниҳоятда мураккаб сиёсий ва мафкуравий вазият мавжуд пайтда, Ўзбекистондаги муайян вазиятни инобатга олиб, ижодий равишда республикавий бошқаришнинг шундай шакли танлаб олиндики, у Президент республикаси, парламентар республика ва аралаш республикага ҳос томонлар ва жиҳатларини ўзида мужассамлаштиради. Бу нарса давлатимизни ҳозирги замоннинг мураккаб вазиятида талаб даражасида бошқариш имконини беради. (Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. Т.: 1998, 185-187 бетлар.).

Давлат бошқарувининг монархия шакли 30 та мамлакатда мавжуд. Монархия - давлат бошқарувининг шундай шаклики - давлат бошлиғи император, қирол (қиролича), герцог, князь, султон, шайх ва бошқалар. Бунда олий ҳокимиятни бошқариш авлоддан-авлодга мерос тарзида ўтади. Монархия бошқаруви хилма-хил бўлиб, конституцион монархия, абсолют (теократик) монархия шаклига эга, Европада митти давлатлар Монако, Лихтенштейн кабиларда-герцоглик ва Ватиканда эса теократик монархия бошқарув шакллари қарор топган.

Буюк Британия дунёдаги энг қадимги конституцион монархия бошқарувига эга. Қирол (қиролича) Елизавета II-давлат бошлиғи, олий суд, қироллик қўшинлари олий бош қўмондони, англосакс церкови ва Британия хамжамияти⁵ бошлиғидир. Амалда эса қонун чиқарувчи олий орган парламент ва ижро этувчи орган министрлар кабинетидир. Қирол парламент қабул қилган қарорларини тасдиқлайди.

Япония хам конституцион монархия типига бўлиб, император давлат ва миллат рамзи ҳисобланади, қонун чиқарувчи орган парламент, ижро этувчи орган - министрлар кабинетидир.

---

⁵ Британия хамжамияти Буюк Британияга қарашли собиқ мустамлакалар озодликка эришгандан сўнг юзага келган бўлиб ҳозир унинг таркибига 50 та мамлакатлар кирди.

Саудия Арабистони эса абсолют монархия бўлиб, давлат бошлиғи қирол ҳам қонун чиқарувчи ҳам ижро этувчи ҳокимият, бир вақтнинг ўзида бош министр, қуролли кучлар олий бош қўмондони, олий суд ва дин пешвосидир. Ҳукумат асосан қирол оиласи аъзоларидан иборатдир.

Халқаро амалиётда дунё мамлакатлари 3 та асосий гуруҳга:

а) иқтисодий ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатлари;
б) бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар;
в) ривожланаётган мамлакатларга бўлинади. Дунё мамлакатларини бундай гуруҳлаштириш БМТ нинг иқтисодий ва ижтимоий кенгаши (ЭКОСОС) томонидан таҳлил қилишни қулайлаштириш мақсадида қилинган.

а) Иқтисодий ривожланган бозор иқтисоди мамлакатлари - таркибига 24 та давлат киради. Бу гуруҳ таркибида саноати ривожланган ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажми катта бўлган иқтисодий ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатлари - Германия, Италия, Канада, Буюк Британия, АҚШ, Франция, Япония; Европа Иттифоқи (ЕИ) - Бельгия, Германия, Греция, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Буюк Британия, Франция, Швеция, Финляндия ва Австрия; Европа эркин савдо ассоциацияси (ЕАСТ) Австрия, Исландия, Лихтенштейн, Норвегия, Швейцария, Швеция; Бенилюкс, (Бельгия), Нидерландия ва Люксембург ва Шимолий Америка эркин савдо келишуви (НАФТА) - АҚШ, Канада, Мексика ва Австралия мавжуд.

б) Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар қуйидаги кичик гуруҳларга: Шарқий Европа мамлакатлари - Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Руминия, Чехия, Словакия; МДХ ва Болтиқ бўйи мамлакатлари - Россия, Украина, Беларус, Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон, Арманистон, Молдова, Озарбайжон, Грузия, Латвия, Литва ва Эстония, шунингдек собиқ Югославия ўрнида юзага келган мустақил давлатлар; Хорватия, Словения, Македония, Югославия (Сербия ва Черногория федерацияси)дан иборат.

Бу гуруҳ мамлакатларида XX аср 80-йилларининг ўрталаридан бошлаб дастлаб Польшада, сўнгра Шарқий Европанинг бошқа мамлакатлари ва 90-йилларининг бошларидан СССР ва Югославияда йирик сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ҳаётда катта тарихий ўзгаришлар бошланди, 90-йиллар бошидан бошлаб деярли юқоридаги барча мамлакатларда сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар амалга оширилиши натижасида - бозор муносабатларига ўтиш ва бозор иқтисодиётини ривожлантириш босқичи бошланди.

90-йилларнинг охирига келганда Польша, Чехия, Венгрия, Руминия, Болгария ва Ўзбекистонда амалга оширилган иқтисодий ислохотлар ўзининг натижасини берди ва иқтисодий-ижтимоий ҳаётда сезиларли ўзгаришлар - барқарор иқтисодий ўсиш бошланди.

в) Ривожланаётган мамлакатлар - одатда иқтисодий-географик ҳолатларига кўра минтақалар бўйича гуруҳланади. Таҳлил қилиш мақсадларида, улар фаол тўлов балансига эга мамлакатларга ва капитал импорт қилувчи мамлакатларга бўлинади. Капитал импорт қилувчи мамлакатлар ўз навбатида энерго ресурсларни экспорт қилувчи ва энерго ресурсларни импорт қилувчи мамлакатларга бўлинади. Энерго ресурсларини экспорт қилувчи мамлакатда дастлабки энерго ресурсларини ишлаб чиқариш (тошқўмир, лигнит, нефть, табиий газ, гидро ва атом энергетикаси) ўзининг эҳтиёжларидан камида 20,0 фоиз ортиқроқ бўлиши лозим. Ривожланаётган мамлакатлар сафида фаол тўлов балансига эга, энерго ресурсларини импорт қилувчи, кейинги йилларда тайёр буюмларни катта муваффақият билан экспорт қилувчи Осиё мамлакатлари ва худудлар (Сянган, Корея Республикаси, Сингапур ва Тайван) мавжуд.

Ривожланаётган мамлакатлар ўртасида кейинги 20 йилда чуқур иқтисодий табақаланиш юзага келмоқда. Бугунги кунда уларни 3 га ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳни саноати ривожланган мамлакатлар - “янги индустриал мамлакатлар” (ЯИМ) гуруҳи ташкил қилади. Бунга - Аргентина, Бразилия, Сянган, Корея Республикаси, Мексика, Сингапур, Тайван ва Туркия киради. Оралик гуруҳга ялпи ижтимоий маҳсулот, саноат ишлаб чиқариш

хажми, аҳоли жон бошига товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш бўйича сезиларли даражада орқада бўлган Яқин Шарк мамлакатлари киради. Бу мамлакатларда иқтисодий тармоқ таркиби, аҳолининг ижтимоий қатламлари ва жамиятдаги ҳолати ғоят турличадир.

Шунингдек, нисбатан “ривожланган мамлакатлар” гуруҳига 50 га яқин мамлакатлар киради. Бу мамлакатлар тор монокультура хўжалик тизими ва хориж капиталига боғлиқлиги билан ажралиб туради. БМТ бу мамлакатларга нисбатан 3 та ўлчов билан ёндошади. Улар учун аҳоли жон бошига ЯИМ 350 АҚШ долларидан ошмаслиги, катта аҳоли ўртасида ўқишни билувчилар - 20 фоиз атрофида ва ишлов берувчи саноатнинг ЯИМдаги ҳиссаси - 10 фоиздан ошмаслиги ҳосилдир. Бу гуруҳга Осиёдан-8, Африкадан - 28, Лотин Америкаси ва Океаниядан 5 та мамлакат киради.

Лотин Америкаси, Африка ва Осиёда кўплаб эркин савдо минтақалари, божхона, иқтисодий иттифоқлар юзага келди. Булар - Анд пакти (Боливия, Венесуэла, Колумбия, Перу), Марказий Америка умумий бозори - Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Никарагуа ва Сальвадор, Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги - 14 та ривожланаётган мамлакатлар шунингдек, иқтисодий ривожланган мамлакатлардан АҚШ, Канада ва Япония киради. Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси - (АСЕАН-Бруней, Вьетнам, Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд ва Филиппин), МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилия, Парагвай ва Уругвай), Жанубий Африка ривожланиш кўмитаси - САДК (Ангола, Ботсвана, Лесото, Малави, Мозамбик, Намибия, ЮАР, Свазиленд, Танзания, Зимбабве), Араб умумий бозори - Миср, Иордания, Ироқ, Яман, Ливия, Мавритания ва Сурия киради.

2.3. Дунё сиёсий картаси ва ҳозирги халқаро муносабатлар.

Кейинги 50 йил дунё сиёсий картасида ғоят мураккаб сиёсий, ижтимоий-иқтисодий жараёнларга бойлиги билан ажралиб туради. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг дунё икки йирик системага бўлинди. (капиталистик ва социалистик), кўплаб харбий-сиёсий иттифоқ ва блоклар юзага келди. Бундай энг йирик харбий-сиёсий блоклар Шимолий Атлантика харбий блоки (НАТО) ва СССР бошчилигидаги Варшава шартномасидир. (ОВД). Шунингдек, 50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб миллий-озодлик ҳаракати Африка, Осиё ва Лотин Америкасида кучайди ва мустамлакачилик тизими емирилди ҳамда дунё сиёсий картасида 100 дан ортиқ суверен ёш, ривожланиш йўлига кирган давлатлар юзага келди.

Шунингдек, дунё сиёсий картасида иккинчи жаҳон урушидан сўнг ўзига хос бош “қайноқ нуқталар” вужудга келди - Яқин Шарқда (Исроил давлатининг 1949 йил ташкил топиши ва Фаластин муаммоси, Хинди-Хитой ярим оролида (Вьетнам, Кампучия), Корея ярим оролида (КХДР ва Корея Республикаси ўртасида), Африка ва Лотин Америкаси ҳудудларидадир. Бу нуқталарда шу ҳудуддаги мамлакатларгина эмас балки кўплаб бошқа мамлакатлар манфаатларининг ҳам тўқнашуви юз берди.

Дунё сиёсий картасида 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб халқаро муносабатларда йирик давлатлар (собиқ СССР, АҚШ, ГФР, Буюк Британия, Франция, Япония, Италия) ўртасида куч ишлатишдан ўзаро бир-бирини тушуниш ва ўзаро ҳамкорлик томон юз тўтиш, яъни “совуқ уруш” сиёсати ўз ўрнини халқаро хавфсизлик ва тинчликни сақлаш сиёсатига бўшатиб берганлиги хос.

Дунё сиёсий картасида Германиянинг ягона давлат бўлиб бирлашуви, социалистик тизимнинг ва СССР нинг тарқалиб кетиши, янги мустақил давлатларнинг юзага келиши, Варшава шартномасининг тарқаб кетиши билан НАТО нинг сиёсий иттифоққа айланиши каби ижтимоий-сиёсий жараёнлар катта воқеликка айланди.

Кейинги йилларда халқаро муносабатлар тизимида юзага келган 100 дан ортиқ минтақавий можаролар, келишмовчиликларни сиёсий йўллар билан хал қилишда халқаро ҳамжамият- БМТ жуда катта рол ўйнамоқда. Чунончи, БМТ нинг бевосита ташаббуси билан Марказий Америкада (Никарагуа, Сальвадор), Африканинг жанубида (Намибия ва Ангола), Жануби-Шарқий Осиёдаги (Кампучия) қарама-қаршилиқлар сиёсий йўллар билан хал

қилинди. Чунки, минтақалардаги миллий-этник, уруғ-аймоқчилик, диний экстремистик гуруҳлар ўртасидаги ўзаро қурашларга халқаро ҳамжамиятнинг (БМТ доирасида) аралашуви заруриятига айланди. Биргина 1988-1999 йилларда БМТ тинчликни сақлаш мақсадида 30 га яқин операциялар ўтказди.

Айни вақтда, XXI-аср бошларида ҳам хали ер шарининг турли нуқталарида “қайноқ худуд”лар-Афғонистон, Тожикистон, Чеченистон, Болқон ярим ороли, Яқин Шарқ, Хинди-Хитой ярим ороли, Африкада мавжудлиги дунёда халқларнинг хушёрликка ундайди ва ўз куч ва ғайратларини тинчлик мақсадаларида бирлаштиришни тақозо қилади.

Шундай қилиб, дунё сиёсий картаси даврнинг ўзига хос ойнаси бўлиб халқаро ҳаётнинг сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ва бошқа томонларини ифода этади.

2.4.Ўзбекистон дунё сиёсий картасида.

XX аср охириги ўн йиллигида дунё сиёсий картасида мисли кўрилмаган сиёсий ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз берди. 130 йилдан ортиқ мустамлака азобини тортган ўзбек халқи давлат мустақиллигини қўлга киритди.

1990 йил 24 март куни Республика Олий Кенгашининг биринчи сессияси Ўзбекистонда Президентлик лавозимини таъсис этиш ҳамда Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни) га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида қонунни қабул қилди. Ушбу сессияда И.А.Каримов Ўзбекистоннинг биринчи Президенти этиб сайланди. Ўзбекистондаги мустақиллик тарихи мамлакат Президенти И.А.Каримов номи билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг иккинчи сессияси 1990 йил 20 июнь куни “Мустақиллик Декларацияси”ни қабул қилди. 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон тарихининг янги даври бошланди. Сессияда “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида” қарор қабул қилинди. Сессия Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини ва озод суверен давлат - Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлиги тантанали равишда эълон қилди.

И.А.Каримов ўзининг асарлари, маъруза ва нутқларида мамлакатимиз ташқи сиёсати ва ташқи иқтисодий алоқаларининг асосий тамойилларини назарий ва амалий жиҳатдан пухта асослаб берди. Ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий йўлни белгилашда жаҳон тажрибасидан фойдаланилди, мамлакатимиз, халқимиз хусусиятлари ва манфаатлари ҳисобга олинди. Ташқи сиёсатга тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик йўли асос қилиб олинди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- Мафқуравий қарашлардан қатъий назар ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний кадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;
- давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралари дахлсизлигини ҳурмат қилиш;
- бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш;
- ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормаларда халқаро ҳуқуқнинг умумий эътироф этилган қоидалари ва нормаларнинг устиворлиги;
- давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиш;
- ҳамдўстликларга кириш ва улардан ажралиб чиқиш;
- тажовузкор харбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик;
- давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлик ва ўзаро манфаатдорлик, давлат миллий манфаатларининг устунлиги;

- ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқаси билан узоқлашмаслик.

Мамлакатимизнинг жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигига мос бўлиб тушган тинчликсевар ташқи сиёсати, уни жаҳонда мустақил давлат сифатида тезда тан олинишини таъминлади. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини дунёдаги 165 давлат тан олди, уларнинг 120 таси билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди. Тошкентда 35 дан ортиқ мамлакатнинг элчихонаси очилди. Булар жумласига АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британия, Хитой, Хиндистон, Покистон ва бошқаларни киритиш мумкин. Шунингдек, Ўзбекистонда 88 хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг, 24 ҳукуматлараро ва 13 та ноҳукумат ташкилотларининг ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Дунёдаги 20 дан ортиқ давлатда - АҚШ, Туркия, Германия, Франция, Хитой, Покистон ва бошқаларда Ўзбекистоннинг элчихоналари ишлаб турибди.

Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятига кўшилиш, халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш йўлидан бормоқда.

1992 йил 29 январда БМТ Хавфсизлик Кенгаши ўзининг 737-қарорини овозга қўймасдан қабул қилди ва Бош Ассамблеяга Ўзбекистон Республикасини Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилишни тавсия этди.

1992 йил 2 мартда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 46-сессияда Ўзбекистон овозга қўйилмасдан, яқдиллик билан маъқўллаш асосида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди.

1992 йил 26 февралда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мустақил давлат номидан Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ) нинг ҳужжатини имзолади.

1992 йил сентябрда Ўзбекистон Парламенти энг кўхна халқаро ташкилотлардан бири - Парламентлараро иттифокнинг 119-аъзоси бўлди.

1993 йил январда Ўзбекистон Парламенти Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ) Парламент Ассамблеясининг аъзоси бўлди. Бу халқаро ташкилот нафақат Европада балки бутун дунёда давлатлараро муаммоларни жамоа бўлиб хал этишда муҳим ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон БМТ Низомини, халқаро ҳуқуқий меъёрларни, давлатлараро муомала қоидаларини, шунингдек, БМТ таркибига кирувчи халқаро ташкилотларнинг талабларига риоя қилишини билдирди. Мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятининг тўла тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди.

И.А.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 1993 йил сентябрида бўлган 48-сессиясида иштирок этди ва 28 сентябрда нутқ сўзлади. Жаҳон ҳамжамияти эътиборини Ўзбекистон Республикаси номидан бир қатор таклифларга қаратди:

- Ўрта Осиёда хавфсизлик, барқарорлик ва ҳамкорлик масалалари бўйича Тошкентда БМТ нинг доимий ишловчи семинарини чақириш;
- БМТ Хавфсизлик Кенгаши ҳузурида юзага келаётган халқаро можароларни таҳлил қилиш ва истиқболни белгилаш бўйича махсус гуруҳ ташкил қилиш;
- Ўрта Осиё минтақасини ядросиз зона деб эълон қилиш;
- Ўрта Осиё минтақасида кимёвий ва бактериологик қуролни тарқатмаслик устидан халқаро назорат ўрнатиш;
- Наркобизнесга қарши курашни кучайтириш;
- Оролни ва Орол бўйини кутқариш;

1993 йил февралда Тошкентда БМТ нинг ваколатхонаси очилди.

Ўзбекистон Республикаси ва БМТ раҳбарларининг саъйи-ҳаракатлари натижасида БМТ нинг Тошкентдаги ваколатхонаси мамлакатимизда БМТ нинг Тараққиёт дастури, Қочоқлар бўйича олий қўмита комиссари, жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Аҳолини жойлаштириш жамғармаси, Наркотик моддаларни назорат қилиш дастури, Саноат тараққиёти дастури,

Болалар жамғармаси сингари ихтисослашган муассасларни ўз таркибига олган ҳолда ишлай бошлади.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашувида БМТ дорисидаги ихтисослашган ташкилотлар билан ҳамкорлик муҳим аҳамиятга эга.

1993 йил 29 октябрда ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида Ўзбекистонни ЮНЕСКОга аъзоликка қабул қилиш маросими бўлди. Хива ва Бухоро ЮНЕСКОнинг жаҳон маданий қадриятлар рўйхатиغا киритилди. Бу рўйхатда 411 та объект бор.

1994 йил декабрда республикада ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий комиссияси ташкил этилди, у идоралараро орган бўлиб, таркибига таълим, фан, маданият ва ахборот соҳасидаги вазирликлар ва идоралардан 49 киши аъзо бўлди.

ЮНЕСКО Ўрта Осиё тарихини ўрганиш, тиклаш ва оммалаштиришга катта аҳамият бермоқда. ЮНЕСКО қарорига биноан Самаркандда Ўрта Осиёни тадқиқ қилиш халқаро институти ташкил этилди.

Ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистон суверен давлат сифатида халқаро майдонда биринчи қадамларни қўймоқда. Дунёдаги мамлакатлар билан муносабатлар тўла ишонч асосида икки томонлама ва кўп томонлама алоқаларни ривожлантиришдан иборатдир.

Ўзбекистон БМТ доирасидаги ихтисослашган муассасалар - Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, БМТнинг болалар фонди, Халқаро почта иттифоқи, Электр алоқаси бўйича халқаро иттифоқ, Жаҳон метеорология ташкилоти, Халқаро Олимпиада қўмитаси, Халқаро автомобилчилар иттифоқи ва бошқа ташкилотларнинг аъзоси бўлди, улар билан ҳамкорлик қилмоқда.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга оширишга, жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашувига халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар - Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки ҳам кўмаклашмоқда. Халқаро савдо маркази (ЮНЕКТАД), тарифлар ва савдо Бош битими (ГАТТ) билан ҳамкорлик қилинмоқда.

Ўзбекистон 1992 йил 26 февралда Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти - ЕХХТ га аъзо бўлди. И.Каримовнинг 1992 йил 9-10 июлда бўлган Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг мажлисида иштирок этиши, нутқ сўзлаши ва Кенгашнинг 10 июлда бўлган мажлисида раислик қилиши Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаётганлигининг ёрқин далилидир. И.Каримов ўз нутқида у ёки бу минтақадаги тинчлик ва барқарорликни бузиши мумкин бўлган можаролар яқинлашувининг олдини олиш, можароларга йўл қўймаслик муаммолари билан шуғулланувчи механизмни вужудга келтириш, ташкилот қабул қилаётган ҳужжатларнинг таъсирчанлигини ошириш, , ҳужжатлар можароларнинг олдини олиш, йўл қўймаслик руҳида бўлишини таъминлаш тақлифларини илгари сурди.

ЕХХТ Тошкентда ва Урганчда атроф-муҳитни қайта соғломлаштириш бўйича семинарлар ўтказди. Орол муаммосини ҳал қилишга кўмаклашмоқда. 1995 йил июлда Тошкентда ЕХХТнинг алоқалар бўйича минтақавий бюроси очилди ва фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон кўпгина минтақавий ташкилотлар, чунончи Европа Иттифоқи, НАТО, ЭКО, Ислом конференцияси ташкилоти, Қўшилмаслик ҳаракати ва бошқалар билан самарали ҳамкорлик қилмоқда.

1996 йил июль ойида Флоренция шаҳрида Европа Иттифоқи билан Ўзбекистон ўртасида шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисида Битим имзоланди.

Бу ҳужжат Ўзбекистон, Европа Иттифоқи ва унга аъзо бўлган мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий негизи бўлиб, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар учун кенг имкониятлар очди.

Ўзбекистон билан Шимолий Атлантика шартномаси ташкилотлари - НАТО ўртасида ўзаро тушуниш ва ҳамкорлик мавжуд. 1995 йил июль ойида Ўзбекистон НАТОнинг “ТИНЧЛИК ЙЎЛИДА ХАМКОРЛИК” дастурига қўшилди. “Тинчлик йўлида ҳамкорлик”

дастури томонидан 1995 йилда АҚШда, 1997 йилда Қозоғистон ва Ўзбекистонда ўтказилган харбий машқларда Ўзбекистон харбий қисмларининг иштироки зобит ва аскарларнинг харбий техник тайёргарлигини янада кўтаришга хизмат қилди.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида сайёрамиз озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена Конвенциясига, озон қатламини камайтирадиган моддалар ҳақидаги Монреал Протоколига, атроф-муҳитга таъсир этувчи воситаларни харбий ёки бошқа душманлик мақсадида қўллашни таъқиқловчи конвенцияга, Ядро қуролини тарқатмаслик ҳақида шартномага қўшилди.

Ўзбекистон тарихан қисқа бир даврда жаҳон ҳамжамиятига қўшилди, халқаро ва минтақавий муаммоларни ҳал қилишда, умумий ва минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлашда фаол қатнашаётган нуфузли давлат даражасига кўтарилди. (Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. - Т.: “Шарқ”, 1999)

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий устивор йўналишлари қуйидагилардир:

- Мустақил давлатлар Хамдўстлиги ва Болтиқ бўйи мамлакатлари билан бевосита ва кўп томонлама алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;
- Мустақил Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон билан дўстона, қардошлик муносабатларини мустаҳкамлаш, улар билан қалин ижтимоий-иқтисодий муносабатларни чуқурлаштириш ва янада ривожлантириш, илмий ва маданий ҳамкорликни кенгайтириш;
- Ислом давлатлари билан савдо-сотик, туризм ва бошқа алоқаларни янада ривожлантириш ва чуқурлаштириш, Хитой ва Хиндистон каби буюк давлатлар билан самарали алоқаларни кенгайтириш;
- Жануби-Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатлар билан тенг ҳуқуқли муносабатларни йўлга қўйиш асосида уларнинг сармояларини саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт тизими, инфратузилмаларига, илм-фанга жалб қилиш;
- АҚШ, Ғарбий Европадаги иқтисодий ривожланган мамлакатлар - ГФР, Буюк Британия, Франция, Италия, Дания, Швейцария, Финляндия, Норвегия, Испания, Португалия, Греция ва бошқа давлатлар билан тенг ҳуқуқли ўзаро ҳамкорликнинг янги имкониятларини ишга солиш, уларнинг замонавий технологиялари, инвестицияларини саноатнинг етакчи соҳаларига жалб қилиш, банк-молия тизими, мутахассислар тайёрлаш, ахборот тармоқларини йўлга қўйиш, жаҳоннинг етакчи биржалари билан алоқа ўрнатиш, хорижий қонунчилик тажрибаларини ўрганиш;
- Шарқий Европа давлатлари билан шаклланган алоқаларни мустаҳкамлаш, улар томонидан технологик асбоб-ускуналар ва эҳтиёт қисмлар, дори-дармонлар, озиқ-овқатлар ва бошқа товарлар етказиб беришдан Ўзбекистон қанчалик манфаатдор бўлса, пахта толаси ва бошқа ресурсларимиз бу мамлакатлар иқтисодиёти учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Кўриниб турибдики, ҳақиқатдан ҳам XX аср охирида мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Дунё харитасида жaxon ҳамжамияти томонидан тан олинган янги давлат - Ўзбекистон Республикаси” пайдо бўлди.⁶

Такрорлаш учун саволлар.

Сиёсий карта нимани ифода этади?

Дунё сиёсий картасининг шаклланиш босқичларини таърифланг?

Қандай тамойиллар бўйича БМТ дунё мамлакатларини гурухлаштиради?

Дунё мамлакатларини сиёсий, иқтисодий ва географик ҳолатлари бўйича гурухлаштиринг?

XX аср охири XXI аср бошларидаги халқаро муносабатларга таъриф беринг?

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон дунё сиёсий картасида қандай ўрин тутмоқда?

3-БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КУЧЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ

3.1. Иқтисодий тамойиллар, қонун ва қонуниятлар ҳақида тушунча. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг дастлабки тамойиллари. Бозор иқтисодиётига ўтиш ва бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш кучларини оқилона ривожлантириш ва жойлаштириш муҳим илмий ҳулосаларга таянган ҳолда давлатнинг амалга ошираётган иқтисодий сиёсатининг асосини ташкил қилади. Чунки, мавжуд шароитдаги ижтимоий-иқтисодий жарёнларни чуқур илмий таҳлил қилиш негизида, унинг объектив қонуниятларини ўрганиш ва аниқ ҳулосалар чиқариш мумкин. Ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилишни такомиллаштириш негизида самарали, барқарор ривожланиб боровчи ишлаб чиқариш тизимини юзага келтириш том маънода табиат ва жамият қонун ва қонуниятларининг англашни, уларни чуқур таҳлил асосида илмий ишланмалар ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга қўллашни тақозо қилади.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг асосий тамойиллари:

ишлаб чиқариш тизимларини хом-ашё манбаалари, ёкилғи ва энерго ресурслар, истеъмол минтақаларига яқин жойлаштириш;

ғоят юқори самарали бўлган табиий ресурсларни ўзлаштириш ва мажмуали фойдаланиш тизимини барпо қилиш;

мамлакат ва минтақаларда экологик ҳолатни соғломлаштириш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг самарали механизминини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, табиатдан фойдаланишнинг бошқарув тизимини такомиллаштириш;

халқаро коммуникация тизимларини ривожлантириш ва қулай геостратегик мавқеидан самарали фойдаланиш асосида халқаро меҳнат тақсимотидаги иштирокини чуқурлаштириб, кенгайтириб бориш яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар билан алоқаларни ривожлантириш;

йирик шаҳарларнинг хаддан ташқари ривожланишини тартибга солиш, кичик ва ўрта шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини тезлаштириш, минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги табақаланиш жараёнини бошқариш, иқтисодиёт тармоқлари дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этишдан иборат.

Қонун-табиат ва жамиятдаги воқеа ва ҳодисаларнинг (ўзаро алоқадорлигини) барқарор такрорланиб турувчи сабаб-оқибат боғланишларини ифодаласа, қонуният воқеа ва ҳодисаларнинг кетма-кетлигининг барқарорлигини ва қонунлар мажмуасинининг ўзаро уйғунлигини ифодалайди.

⁶ И.А.Каримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. - Т.: “Ўзбекистон”, 1999, 8 бет

- Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг дастлабки тамойиллари. Ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш асосида юқори фойда берувчи самарали ишлаб чиқариш тизимини ривожлантириш тўғрисидаги ғоялар ўзининг узок тарихига эга. Саноатлашган ишлаб чиқариш усулининг қарор топиши билан “штандорт” жойлаштириш тўғрисидаги таълимотлар ҳам юзага келди. “штандорт” сўзи немисча бўлиб, луғавий маъноси “жойлашиш” деган маънони билдиради. И.Тюнен., А.Вебер, Т.Паландер, А.Леш ва бошқаларнинг саноатлашган ишлаб чиқариш тизимига бағишланган асарлари юзага келиши билан “штандорт” сўзи янги мазмунни ифода этди ҳамда ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш тўғрисидаги таълимотга айланди.

Дастлабки “штандорт” назарияси қишлоқ хўжалиги “штандорти” бўлиб, бу таълимот 1826 йилда чиққан И.Тюненнинг “Алохида давлат унинг қишлоқ хўжалиги ва миллий иқтисодиётга муносабати” номли китобида ёритилади. И.Тюнен қишлоқ хўжалигини уч омил бўйича тадқиқ қилади бу омиллар:

1. Ишлаб чиқариш сарфлари (ишлаб чиқариш харажатлари);

Тупроқ унумдорлиги (тупроқнинг табиий унумдорлиги) ва ўсимликлар хусусияти;

3. Бозор нархларига нисбатан транспорт харажат

лари;

И.Тюнен бозор марказига нисбатан қишлоқ хўжалигининг жойлаштирилиши қонуниятини шу бозорга нисбатан ихтисослашган минтақалардан (доиралардан) иборат бўлиши лозим деб ҳисоблайди.

Хар бир қишлоқ хўжалиги экини бозорга нисбатан шундай жойлашиши керакки, бунда у мулк эгасига энг юқори фойда бериши лозим. Шунингдек, И.Тюнен биринчи бўлиб ишлаб чиқаришнинг жойлашишини асослашда математик ҳисоб-китобларни қўллайди.

1909 йил немис иқтисодчиси ва иқтисодий-географи А.Вебернинг “Саноат штандорти назарияси” номли китоби босмадан чиқди.

Бу китоб 1926 йил “Саноатни жойлаштириш назарияси” номи билан рус тилига таржима қилинади. А.Вебер фикрича саноатни жойлаштириш учта омил билан ёки йўналиш (ориентация) билан характерланади.

Бу омиллар:

1. Транспорт йўналиши - яъни мулкдорлар ўз корхоналарини транспорт харажатлари энг оз бўлган аҳоли кўрғонларида кўришга интиладилар.

2. Ишчи йўналиши - яъни мулкдорлар ўз корхоналарини энг арзон ишчи кучи мавжуд аҳоли кўрғонларида кўришга интиладилар.

3. Агломерация - яъни мулкдорлар ўз корхоналарини бошқа саноат корхоналари тўпланган ҳудудларда кўришга ҳаракат қиладилар ва бу билан транспорт йўллари, энергетика хўжалиги, коммунал хўжалиги (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфраструктураси тизими) барпо қилишга бўлган харажатларини қисқартиришга ҳаракат қиладилар.

А.Вебер таълимоти О.Энглендер ва швед иқтисодий-географи Т.Паландер, В.Кристаллер томонидан XX-асрнинг 20-30 йилларида янада ривожлантирилди. В.Кристаллер томонидан “Марказий жой” назарияси ишлаб чиқилади у аҳоли кўрғонларининг жойлашишини асослайди. Унинг фикрича марказий жойнинг (кўрғон) шаклланиши аҳолининг ишлаб чиқариш фаолиятини бошқаришда катта роль ўйнайди. Хар бир аҳоли кўрғони ўзининг марказида б бурчакдан иборат бозор зонасига эга бўлиши лозим.

Штандорт назарияси ривожланишига немис иқтисодий географи А.Леш катта ҳисса қўшди. Унинг асосий “Хўжаликнинг географик жойлашиши” номли китоби 1959 йилда рус тилида Москвада босиб чиқарилди. А.Леш монопол фойда, демпинг, солиқ тизими, давлат чегараси, халқаро савдо, техник прогресс ва бошқа тушунчаларни моҳиятини очиб беради. Унинг концепциясига кўра янги корхоналарни жойлаштиришда юқори фойда олишни кўзлаган тадбиркорлар билан бутун иқтисодиёт (мамлакат миллий иқтисоди - О.А)

манфаатлари ўртасида кураш кетади. Шунингдек, А.Леш иқтисодий районларга алоҳида эътибор беради ва район ҳосил қилувчи асосий омил ишлаб чиқариш тизими эмас, балки товарларни бозорда сотиш асосий ўрин тутди деб ҳисоблайди. А.Леш иқтисодий районларни учта типга ажратади. 1) Оддий районлар зонаси; 2) Районлар тури ёки товарни сотиш зоналари йиғиндиси; 3) Районлар тизими, бу шажарада энг юқори ва мураккаб тип бўлиб, А.Леш фикрича “Иқтисодий ландшафт” - бозор тизими ёки бош шаҳарнинг иқтисодий таъсир доирасидир. Умуман, юқоридаги таълимотлар бозор муносабатлари ҳукмрон шароитда юқори фойда олишни кўзлаган самарали ишлаб чиқариш тизимларини ривожлантиришнинг назарий жихатдан асослашга қаратилгандир.

Россияда “штандорт” назариясининг ашаддий тарафдорлари проф. А.Рибников ва проф. А.Чаяновлардир. Аммо, бундай ғоя ва қарашлар жуда катта қаршиликка дуч келди ва социалистик қурилиш йилларида тўла инкор этилди.

Кейинрок “штандорт” назариясининг бир қатор йўналишлари чунончи В.Бунгенинг “марказий жой” М.Скарлетнинг “жойлаштиришнинг уч типи”, Француз иқтисодчиси Ф.Перрунинг “ривожланиш кутби” ва ривожланиш марказлари”, шунингдек, “янги ғоялар” (диффузии нововведений-янгилик киритиш) юзага келди.

XX аср 50-йилларининг ўрталаридан бошланган илмий-техника инқилоби ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш, ҳудудий ташкил қилишни такомиллаштиришнинг “классик” назарияларига бир қатор “тузатишлар” киритди. Бундай тузатишлар: а) саноатнинг ўта янги тармоқлари аввало илмий тадқиқот ва лойихалаш-тажриба ишлари билан чамбарчас боғлиқ “илмталаб” сохаларнинг гуркираб ривожланиши; б) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг саноат асосларига кўчиши - агросаноат мажмуасининг (агробизнес) шаклланиши; в) инфраструктура сохаларининг миллий даромаддаги ҳиссасининг барқарор ортиб бориши; г) ишлаб чиқариш тизимини тобора транспорт-географик ўринга ва хом-ашёга боғлиқлигининг қисқариб бориш жараёни; д) илмий-тадқиқот ишлари ва лойихалаш-тажриба марказлари ролининг ортиб бориши; ж) юқори малакали меҳнат ҳиссасининг тобора кенг роль ўйнаши; з) ижтимоий-экологик омиллар - ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши ва жойлаштиришда сезиларли ўзгаришларни юзага келтирмоқда. Чунончи, 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ишлаб чиқариш тизимидаги ўзгаришлар кенг суръатда “марказдан қочма” йўналиши (бир мамлакат ва жаҳон хўжалиги доирасида) ва соҳил бўйига тўпланиш негизида порт-саноат ишлаб чиқариш мажмуаларининг юзага келиши ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида катта ўрин тутиши билан боғлиқ.

Натижада “жойлаштириш” назариясида Д.Ж.Гелбрейтнинг “индустриал жамият”, У.Изарднинг “жойлаштиришнинг бозор назарияси” каби янги йўналишлар ривожланмоқда.

3.2. Худудий меҳнат тақсимоти - ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг илмий асосий сифатида. Худудий меҳнат тақсимоти жамият тараққиётида меҳнат фаолиятининг сифат жихатидан табақаланиш жараёнини ифодалайди ва ишлаб чиқариш кучлари ривожланишига кучли туртки беради. Меҳнат тақсимоти моҳиятига кўра иккига бўлинади, яъни а) бутун жамият миқёсида ва б) ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг турли шаклларидаги ички меҳнат тақсимотидир. Меҳнат тақсимотининг бу икки тури ўзаро алоқадорликда бўлиб, бир-бири билан чамбарчас боғланган.

Худудий меҳнат тақсимоти - ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштиришнинг асосидир. Айни вақтда худудий меҳнат тақсимоти иқтисодий районларининг шаклланиши билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий жараёндир. Шунинг учун ҳам худудий меҳнат тақсимоти районларнинг табиий, ижтимоий-иқтисодий шароитлари билан чамбарчас боғлиқ, хўжалик иқтисослашувининг самарали йўналишларини ифодалайди. Бундай хўжалик иқтисослашуви худуддаги энг қулай ва самарали бўлган алоҳида маҳсулотларни етиштиришга (деҳқончиликда-боғдорчилик, узумчилик, сабзавот-полизчилик каби маҳсулотлар ёки чорвачиликда - сут, гўшт, жун, тухум, парранда гўшти етиштириш, саноатда - металлургия, машинасозлик, химия, енгил ва озиқ-овқат тармоқлари маҳсулотлари етказиб бериш ва курорт хўжалиги ва бошқалар) хатто ана шу маҳсулотларнинг бир тури ёки қишлоқ хўжалик

экинларининг бир навини, маълум детални ёки унинг бир қисмини ишлаб чиқаришга ихтисослашув билан боғлиқдир.

Ана шундай хўжалик ихтисослашуви алоҳида шаклланадиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар - географик меҳнат тақсимоти ёки унинг синоними худудий меҳнат тақсимоти деб юритилади. Худудий меҳнат тақсимоти жуда мураккаб тушунча бўлиб, хўжалик жихатидан турлича ихтисослашув даражасидаги худудлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар тизимини ифодалайди. Бундай иқтисодий алоқалар район, мамлакат, жаҳон микёсида минерал хом-ашё, хилма-хил товарлар алмашуvidан иборат ўзаро фойдали бўлган жараёндир.

Н.Н.Баранский худудий меҳнат тақсимоти тушунчасини “..... жуда муҳим тушунча, туғрироғи тармоқларни ҳам, иқтисодий районларни ҳам ўзаро боғлаб турувчи тушунчалар тизими”⁷ дан иборат деб ҳисоблайди.

Худудий меҳнат тақсимотининг моддий элементлари районлар ва мамлакатлар, шаҳарлар ва шаҳар агломерациялари, саноатлашган минтақа, марказ, тугун ва район, қишлоқ хўжалик минтақалари ва районлари, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг хилма-хил шакллари, сихат-саломатлик ва дам олиш мажмуаларидан иборат.

Худудий меҳнат тақсимоти моҳиятига кўра-жамият микёсида тармоқ ва тармоқлараро ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш шаклларидаги (ичидаги) меҳнат тақсимотига бўлинади.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти ишлаб чиқариш кучларининг “вақт” мобайнидаги тараққиёт босқичларини ифодалайди. Жамият тараққиётининг муайяни босқичида (неолит даврида) чорвачиликдан дехқончиликнинг ажралиб чиқиши, кейинроқ хунармандчиликнинг ажралиб чиқиши билан меҳнат тақсимоти ижтимоийлашиб, сифат жихатидан ривожланиб борди. Хунармандчиликнинг ривожланиши, савдо-сотиғнинг ўсиши билан ишлаб чиқаришнинг табақаланиши жараёни кучайди ва бугунги мураккаб ижтимоий-худудий меҳнат тақсимотининг шаклланишига олиб келди.

Ишлаб чиқаришнинг тармоқ меҳнат тақсимоти иқтисодиётининг йирик тармоқларига, чунончи, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва инфраструктурадаги бўлинишни ифодалайди. Тармоқлараро меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришнинг таркибан мураккаблашиб бориш жараёнидир, чунончи, саноатда ундирувчи ва ишлов берувчи саноат тармоқлари, булар ҳам ўз навбатида ёкилғи-энергетика, металлургия, машинасозлик, химия, енгил ва озиқ-овқат саноатига, қишлоқ хўжалиги - дехқончилик ва чорвачиликга, транспорт эса куруклик, сув ва ҳаво транспорт тармоқларига, инфраструктура эса ғоят табақалашган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларига бўлинишидир.

Монополиялар, концернлар, ассоциациялар, корхоналар, жамоа хўжаликлари, фирмалар ва бошқалар ишлаб чиқаришнинг хилма-хил шаклларидаги меҳнат тақсимоти - маҳаллий ёки локал меҳнат тақсимотидир.

Бир мамлакат доирасида ривожланадиган, мамлакатнинг табиий, иқтисодий-ижтимоий имкониятларидан келиб чиққан иқтисодиёт соҳаларининг ихтисослашув жараёни мамлакат меҳнат тақсимоти дейилади. Бундай меҳнат тақсимотида мамлакатнинг турли қисмлари ишлаб чиқаришнинг бир ёки бир неча соҳаларига ихтисослашади. Чунончи, собиқ иттифок шароитида 15 та иттифокдаош Республикалар иқтисодиётининг ихтисослашуvidан таркиб топган Бутун иттифок меҳнат тақсимоти шаклланган эди. Бутун иттифок меҳнат тақсимоти доирасида Марказий, Шимоли-Ғарбий, Урал, Донецк-Днепр бўйи иқтисодий районлари ишлаб чиқариш кучлари ривожланган, саноатлашган районлар ҳисобланса, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон Республикаларидан иборат Ўрта Осиё иқтисодий райони минерал хом-ашё ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (пахта, боғдорчилик, сабзавотчилик, чорвачилик) етказиб беришга ихтисослашганлиги билан ажралиб турган.

---

⁷ Баранский Н.Н. Избранные труды. - М.: 1960. 226-бет.

Ўзбекистон меҳнат тақсимоотида Тошкент, Зарафшон ва Фарғона иқтисодий районларининг ишлаб чиқариш кучлари бир мунча ривожланган, саноати тараққий этган, айни вақтда қишлоқ хўжалиги районлари - Сурхондарё, Кашқадарё, Бухоро-Қизилқум, Мирзачўл иқтисодий районлари эса табиий ресурслар жадал ўзлаштирилаётганлиги, қишлоқ хўжалигини истиқболда ривожлантириш имкониятлари ғоят катта эканлиги билан ажралиб турган.

Минтақаларо ёки минтақавий меҳнат тақсимооти табиий-географик жихатдан яхлит худудлардаги икки ва ундан ортиқ мамлакатлар гуруҳи ўртасида шаклланган ишлаб чиқариш ихтисослашувини ифодалайди. Жумладан, Ғарбий Европа мамлакатлари доирасида “Умумий бозор” шаклланган минтақавий меҳнат тақсимоотини ифодалайди. Кейинги йилларда бундай минтақавий меҳнат тақсимооти Лотин Америкаси, Жануби-Шарқий, Жанубий ва Жануби-Ғарбий Осиё, Шимоли-Ғарбий, Марказий, Шарқий Африка, Шимолий Америкада шаклланмоқда. Яқин истиқболда Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистон ва Туркманистондан иборат Марказий Осиё минтақавий меҳнат тақсимоотига асосланган иқтисодий бирлашманинг шаклланиши бу минтақадаги мураккаб табиий, ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммолар ечимларини ишлаб чиқиш ва ҳал қилиш негизида ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантириш имконини беради.

Халқаро меҳнат тақсимооти (географик) - жаҳон мамлакатлари ўртасидаги ривожланган иқтисодий муносабатлар тизимини ифодалайди. XIX аср охири XX аср бошларида дунё сиёсий картасида йирик марказлашган давлатларнинг юзага келиши, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспортнинг тараққий этиши, халқаро савдо ва халқаро бозорнинг гуркираб ривожланиши айрим мамлакатларнинг табиий шароит ва табиий ресурслари, ижтимоий-иқтисодий, техник ва меҳнат ресурслари салоҳиятидан келиб чиқиб хом-ашё, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашуви ҳамда бу маҳсулотларнинг ўзаро алмашиш жараёнлари халқаро меҳнат тақсимоотини юзага келтирди. Халқаро меҳнат тақсимооти дунё сиёсий картасидаги мамлакатларнинг миллий иқтисодиётларини бир-бири билан боғлади ва ўзаро интеграцион жараёнларнинг ривожланишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси-мустақил давлат сифатида қарор топиши жаҳон ҳамжамиятида кенг иштирок этиш имкониятларини очди ва халқаро меҳнат тақсимооти ҳамда интеграцион жараёнларда фаол қатнашиш имкониятларини яратди. Натижада, Ўзбекистон яқин истиқболда халқаро меҳнат тақсимоотида хом-ашё, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (пахта, боғдорчилик, сабзавотчилик) етказиб берувчи мамлакатдан тайёр маҳсулотлар (машинасозлик, кенг истеъмол маҳсулотлари) етказиб берувчи мамлакатга айланади ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлади.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши
ва жойлашишига таъсир этувчи умумиқтисодий қонунлар.

Ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг бутун тарихий-географик босқичларида амал қиладиган уларнинг сабабий алоқа ва ўзаро ички боғланишларини ифодаладиган иқтисодий қонунлар мажмуаси умумий иқтисодий қонунлар дейилади. Иқтисодий қонунлар мажмуаси ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучларнинг характери ва ривожланиш даражаси билан боғлиқлиги, самарали ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш, меҳнат унумдорлигининг ўсиб бориши, иқтисодий ва ижтимоий эҳтиёжларнинг ошиб бориши, ишлаб чиқариш жараёнларининг умумлашуви ва иқтисодий интеграциясининг чуқурлашуви, давлат монополистик мулк ва иқтисодиётнинг ривожланиши ишлаб чиқариш монополизми ва давлатнинг антимонополистик тадбирлари, давлатнинг иқтисодиётнинг бошқарувига аралашуви, минтақавий режалаштириш ва башорат қилиш ва минтақавий, иқтисодий районлаштириш кабилардан иборат.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқариш кучлари характери ва ривожланиш даражасига мос келиши, жамият тараққиётини тезлаштиради. Айни вақтда, ишлаб чиқариш муносабатлари (моддий неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш,

айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнларидаги ўзаро муносабатлар мажмуаси) ишлаб чиқариш кучларининг белгиловчи таъсири остида ривожланади.

Бугунги кунда, бозор иқтисодиётига ўтиш ва бозор муносабатларини шакллантириш, мураккаб ва умуминсоний жараён бўлиб объектив заруриятга айланди. Чунки, бозор иқтисодиёти жаҳон цивилизациясининг ғоят улкан ютуғи сифатида - иқтисодий ривожланган мамлакатларда иқтисодий ўсиш ва аҳоли фаровонлигини узлуксиз таъминловчи иқтисодий тизим эканлигини исботлади.

Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларидан ғоят унумли ва самарали фойдаланишни таъминлаш билан шунга мос юксак ишлаб чиқариш муносабатларини ҳам юзага келтиради.

Чунки, иқтисодий тараққиёт йўли янги тизим замида инсон манфаатини юзага чиқариш, унинг меҳнатини кадрлаш, аҳолининг ночор қатламини социал химоялаш мақсадлари ётади. Бозор иқтисодиёти тажрибаси унинг амал қилиш механизми ижтимоий янгилашни энг самарали воситаси ҳисобланади, у халқнинг ижодий ва меҳнат потенциалини тўла ишга туширади, боқимандалик ва текинхурлик кайфиятига чек қўяди. Иқтисодий ташаббус ва ишбилармонликни ривожлантиради. Хар бир кишининг миллий бойликни устириш масъулиятини ортиради, хар бир кишини бой қилиш орқали жамиятни ҳам бойитиб боради.⁸

Бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси ва стратегияси мамлакат президенти И.А.Каримов томонидан “Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли”, “Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йўналишлари”, “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” асарларида чуқур ишлаб чиқилди. Бу концепция миллий мустақиллик назариясининг таркибий қисми бўлиб иқтисодиётни устивор йўналтиришда ривожлантириб миллий мустақилликни янада мустахкамлашни таъминлашдир. Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиётининг бош йўли ва мақсади иқтисодиётни узлуксиз ривожлантириш асосида халқ фаровонлигини таъминлаш инсон ҳақ-ҳуқуқларини тўла таъминловчи демократик жамият қурилишдан иборатдир.

Ўзбекистонда кейинги йилларда рўй бераётган чуқур иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришларнинг назарий асослари И.А.Каримов асарларида атрофлича баён қилинган бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий ислох қилиш иқтисодий муносабатларнинг демократиялаш кишилар онгида рўй бераётган ўзгаришлар чуқур таҳлил қилинган.

Чунончи, “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” асарида Ўзбекистон иқтисодиётни ислох қилишнинг биринчи босқичида мулкни давлат тассаруфидан чиқариш ва мулкчиликнинг турли-туман шакллари вужудга келтириш, кўп укладли иқтисодиётни ривожлантириш, унинг янги типини шакллантириш каби ғоят муҳим масалалар таҳлил қилинган. Шунингдек, мулкни хусусийлаштириш ва рақобатчилик муҳитини юзага келтириш жараёнларини чуқурлаштириш, макроиқтисодий барқарорликка эришиш, миллий валютани мустахкамлаш, иқтисод таркибий тизимини тубдан бозор иқтисодиётига мослаштириш, ижтимоий кафолатлаш кучли бўлган демократик давлатни шакллантириш вазифаси назарий ва амалий жихатдан асосланган. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли изчиллик билан унга аста-секин, босқичма-босқич, халқнинг кенг қатламларини ижтимоий химоя қилиб бориш, барқарорликни таъминлаш йўли билан бориш лозимлиги илмий жихатдан асослаб берилган.

И.А.Каримов Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўлини кўрсатиб, “Республиканинг бозор муносабатларига ўтишда ўз йўлидан изчиллик билан бориши демократик ўзгаришлар, республикани ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқиш, уни халқаро обрў-эътиборини мустахкамлаш учун пухта моддий негиз яратади”⁹ - деб уқтиради. Эркин демократик тузум шароитида меҳнат кишилари, энг аввало ишлаб

⁸ Каримов И.А. “Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” - Т.: 1993, 26-бет.

⁹ И.А.Каримов “Ўзбекистон: - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” - Т.: 1993, 8 бет.

чиқариш воситаларига эгалик қила бошладилар. Бу эса бозор шароитлари талаблари асосида ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва уни ривожлантиришга кенг йўл очади. Ўзбекистонда демократик тузумни барча афзалликлари хар тарафлама тўла исботланиши маъмурий - буйрукбозликдан мустақил тузум билан алмаштирилиши ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг асосини ташкил этади.

Ўзбекистонда амалга оширилган иқтисодий - ижтимоий ислохотлар бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларига мос иқтисодий тизимларда таркибий ва худудий ўзгаришларга олиб келади. Шунга мос ишлаб чиқариш муносабатлари шаклланмоқда. Натижада, Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш бошланди. Чунончи, 1999 йил ялпи ички махсулот (ЯИМ) - 4,4 фоизга ўсди. Саноатда махсулот ишлаб чиқариш хажми 1998 йилга нисбатан - 106,1 фоиз, қишлоқ хўжалигида - 105,9 фоиз, чакана товар айланиши - 110,5 фоизга кўпайди.

Самарали ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш ишлаб чиқариш кучларини ривожланишида муҳим ўрин тутади. Чунки, хар қандай ишлаб чиқариш умуминсоний иқтисодий жараён бўлиб унинг мақсади жамиятнинг ўсиб бораётган иқтисодий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришдан иборатдир. Буни амалга оширишда иқтисодий ресурслардан фойдаланилади, товар ва хизматлар яратиш жараёни юзага келади.

Инсон (жамият) эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиат неъматлари ва кучларини ўзига мослаштиришдан иборат иқтисодий жараён ишлаб чиқариш деб юритилади. Кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш инсонларнинг маълум мақсадга мувофиқ йуналтирилган фаолияти бўлиб, эҳтиёжларни тўларок қондиришга мўлжаллангандир. Бу жараён ишлаб чиқариш омиллари - меҳнат, капитал, ер ва тадбиркорлигининг ўзаро боғлиқ харакат фаолияти натижасида юзага келади ва жамият ишлаб чиқариш кучлари тараққиётини тезлаштиради ҳамда жамият эҳтиёжларини тўларок қондириш учун шарт-шароит хозирлайди.

Бугунги ишлаб чиқариш иккита йирик бир-бири билан боғлиқ соҳалар: а) моддий ишлаб чиқариш - яъни саноат, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа (коммуникация тизими), савдо ва умумий овқатланиш, моддий техника таъминоти (логистика);

б) номоддий ёки ижтимоий - маданий соҳалар - яъни маданият, таълим тизими, соғлиқни сақлаш, фан, бошқарув уй-жой ва коммунал хизмат, хизмат кўрсатиш (сервис) ва ахборотлар тизимидир.

Иқтисодий жихатдан ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки ХХ асрнинг 50-йилларидан бошлаб ИТИ таъсирида моддий соҳалардаги чуқур сифат ўзгаришлари ижтимоий-иқтисодий соҳалар тараққиётига ёки иқтисодиётнинг ижтимоийлашувида кучли таъсир этмоқда. Натижада, моддий соҳаларга нисбатан “мураккаб - сервис” соҳаларининг ЯММ даги хиссаси узлуксиз ортиб бормоқда. Бу жараён деярли барча бозор иқтисодиёти мамлакатлари учун хос бўлиб ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши ва тараққиётида ҳамда уларни мамлакатлар, минтақалар ва халқаро кўламда худудий жойлашишида ҳам ўзгаришларни юзага келтирмоқда.

Меҳнат унумдорлиги жамият тараққиётида муҳим ўрин тутади ва ишлаб чиқариш жараёнида кишилар меҳнатидан фойдаланиш самарадорлигини ва махсулдорлик кўрсаткичларини ифодалайди. Ишлаб чиқариш тармоқлари ва корхоналарида меҳнат унумдорлиги ялпи ёки соф махсулотни ўртача ишловчилар сонига бўлиш орқали бир ишловчи хисобига яратилган махсулот сифатида аниқланади ва бу меҳнат унумдорлигининг кўрсаткичи хисобланади. Жамият миқёсида эса меҳнат унумдорлиги олинган миллий даромаднинг моддий ишлаб чиқаришда ишловчилар сонига бўлиш орқали хисобланади. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши махсулот бирлигига бўлган меҳнат сарфининг камайишидир. Меҳнат унумдорлигининг ўсиш жараёни иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги мажмуали омиллар билан боғлиқ бўлади. Чунончи, бу жараён саноат тармоқларидаги силжишлар, илмий-техник имконият даражасининг кенгайиши, янги технологияни доимий жорий этиш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш, янги фойдали

ресурсларни ўзлаштириш ва корхоналарни ишга тушириш, бошқариш тизимини такомиллаштириб бориш билан боғлиқ. Агросаноат мажмуасида (агробизнес) ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш, самарали технологик жараёнларни қўллаш, дехқончилик ва чорвачиликни индустриал асосларга қўчириш, қурилишда-қурилиш индустриясини янада ривожлантиришдан иборатдир. Юқоридаги жараёнлар ижтимоий меҳнат унумдорлигини ўсиш суръатини тезлаштиради ва айни вақтда мамлакатлар миллий хўжалик тизимининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига кучли туртки беради.

Жамият иқтисодий ва ижтимоий эҳтиёжларининг ўсиб бориши жараёни - мамлакатларнинг иқтисодий тараққиёти даражасининг ривожланиб боришини тақозо қилади. Иқтисодий тараққиёт даражаси ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг аҳоли жон бошига тўғри келувчи хажми билан белгиланади ҳамда иқтисодий эҳтиёжлар иқтисодиёт тараққиёт даражасига уйғунлашган бўлади. Маълумки, жамият иқтисодий ва ижтимоий эҳтиёжлари доимий ўсиб бориши ишлаб чиқаришни барқарор ривожлантириб боришни тақозо қилади. Жамиятнинг эҳтиёжлари айрим шахслар эҳтиёжлари йиғиндисидангина иборат эмас, балки, ижтимоий муносабатлар хосиласи сифатида, бутун жамият манфаатларини ифода этади. Жамият аъзоларининг ўсиб бораётган иқтисодий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш, пировард натижада, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши билан боғлиқ жараёндир.

Ишлаб чиқариш жараёнларининг байналминаллашуви ва иқтисодий интеграциянинг чуқурлашуви, XIX асрнинг охирида XX асрдан бошлаб саноатнинг иқтисодиётда бош соҳага айланиши билан боғлиқ барқарор ривожланаётган жараёндир. У дастлаб, ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги халқаро ихтисослашув тарзида, сўнгра муайян тармоқларнинг айрим буюм ва махсулотлар ишлаб чиқариш юзасидан халқаро ихтисослашуви, муайян тур ва хажмдаги махсулотлар, деталлар, технологик жараёнлар ихтисослашувида ўз ифодасини топмоқда. XX аср 50 йилларидан бошлаб бундай халқаро ишлаб чиқариш жараёнларининг такомиллашуви илмий-тадқиқот ва конструкторлик-лойihalаш ишларида ҳам кучайди, мамлакатлараро илмий-тадқиқот ишларини олиб боровчи гуруҳлар шаклланди. Ишлаб чиқаришдаги байналминаллашув (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт) халқаро савдо, молия тизимларида ҳам ривожланиб халқаро иқтисодий ташкилотлар тизимини юзага келтирди. Натижада, мамлакатлар ўртасида хўжалик интеграциясининг ривожланиши учун шарт-шароитлар кенгайди ва бу жараён тобора чуқурлашиб минтақалар ва халқаро микёсда мамлакатлар иқтисодиётини бир-бири билан боғлиқ ишлаб чиқариш кучлари ривожланишини тезлаштирмоқда.

Давлат монополистик мулки ва иқтисодиётни ривожлантириш жараёни ишлаб чиқариш кучларининг барқарор тараққиётида муҳим ўрин тутди. Давлат монополистик мулки давлат бюджети хисобидан ҳамда айрим корхоналар, хатто тармоқларнинг миллийлаштирилиши (давлатлаштирилиши), корхоналар акцияларини бир қисмини сотиб олиниши орқали шакллантирилади. Давлат монополистик мулки иқтисодиётни барқарорлаштириш омилидир. Давлат асосан синиш, банкрот арафасидаги корхоналарни, кам даромадли корхоналарни, инқирозга ёки турғунликка учраган тармоқларни сотиб олади ва йирик инвестиция сарфлайди. Айни вақтда, давлат илмий-техника тадқиқотлари билан боғлиқ харбий саноат мажмуалари, ўта замонавий саноат тармоқлари, хатто инфраструктуранинг маълум соҳаларини доимий суръатда рағбатлантириб туради. Чунки, иқтисодиёт тармоқлари ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари (монополиялар, трестлар, концернлар, фирмалар, корхоналар, ширкатлар ва бошқалар) давлатнинг бевосита қўллаб қувватлаши ва иқтисодий ёрдамсиз ривожлана олмайди. Давлат йирик корхоналарни, ўта янги замонавий тармоқларни барпо қилади ва уларнинг ривожланишига имкониятлар яратади. Шунингдек, давлатнинг иқтисодий фаолиятида субсидиялар, енгил шартларда кредит - қарзлар бериш, капитал сарфлашга, солиқларни камайтириш ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви (АҚШ, Германия, Франция, Япония, Буюк Британия ва бошқалар) ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига, иқтисодий

барқарорликни таъминлашга ҳамда мамлакат иқтисодий-ижтимоий тараққиёт даражасининг юксалишига олиб келади.

Ишлаб чиқариш монополизми ва давлатнинг антимонополистик тадбирлари. XIX аср охири XX аср бошларида эркин рақобат негизида капитал ва ишлаб чиқаришнинг тўпланиши ҳамда марказлашуви сифат жиҳатидан янги жараёнларни юзага келтирди. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг катта қисми- йирик корхоналарда тўпланди. Натижада, махсулотлар ишлаб чиқаришнинг катта қисми монополия қилиб олинди ва шу тариқа ишлаб чиқариш монополизми юзага келди. Монополиялар ишлаб чиқаришнинг катта қисмини туплаб, мамлакат иқтисодиётининг бир ёки бир неча тармоқларини ўз таъсирига олиши, бозорда нарх-навоми белгилаши ва монопол мавқеидан фойдаланиб монопол юқори фойдани ўзлаштириши билан характерланади. Ишлаб чиқариш монополиялари картел, синдикат, трест, концерн, фирма, ассоциация, холдинг, корпорациялар шаклларидадир. Давлат ана шундай юқори монопол олиш билан боғлиқ монополиялар фаолиятини чеклаш мақсадида антимонополистик тадбирлар мажмуасини амалга оширади. Бундай тадбирларга давлатнинг монополияларга нисбатан солиқ сиёсати, имтиёзли кредитлар бериши, давлат буюртмаларини қискартириши ва бошқалар киради. Ушбу тадбирлар мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва валюта-молия тизимини барқарорлаштириш имкониятларини юзага келтиради.

Давлатнинг иқтисодиётни бошқарувга аралашуви, иқтисодиётни режалаштириш ва башоратлаш. Мамлакатлар иқтисодиётни барқарор ривожланишида (циклликни олдини олиш) давлатнинг иқтисодиётни бошқарувга аралашуви муҳим ўрин тутди. Давлат иқтисодиётга бюджет - кредит, солиқ сиёсати, монополиялар ва тармоқларга имтиёзли кредитлар бериш, фойзнинг хисоб ставкасига таъсир этиш, амортизацияни жадаллаштириш сиёсатига амал қилиш, фойдадан олинадиган даромад солиғини камайтириш, илмий-техника инқилоби ютуқларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш орқали таъсир этишга, уни тартибга солишга ҳаракат қилади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг юқори шаклларида бири - давлат томонидан режалаштиришдир. Давлат инвестициялар, экспорт, импорт, малакали ишчи кучини тайёрлаш, илмий тадқиқотлар ўтказиш, тармоқлар ўртасидаги мувозанатни сақлаш тўғрисидаги узок муддатли дастурлар ишлаб чиқмоқда. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви асосан Кейнс модели¹⁰ асосида кенг тарқалган бўлиб, бюджет-солиқ ва молия-кредит сиёсати орқали амалга оширилади. Иқтисодий тараққий этган мамлакатларда давлат фаол ташқи иқтисодий сиёсат олиб бормоқда, инфраструктура соҳалари ва харбий - саноат мажмуаларида унинг таъсири катта бўлмоқда, хўжалик мажмуасининг тармоқ ва ҳудудий таркибини тартибга солиш, инфляцияни бартараф этиш, тўлов балансини барқарорлаштириш, ишсизликни ва инқирозларнинг олдини олиш, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш сиёсатини амалга оширмоқда. Иқтисодиётни режалаштириш иккинчи жаҳон урушидан сўнг айрим тармоқ дастурларидан (Италияда кемасозликни, Буюк Британияда металлургияни, Францияда машинасозликни ва бошқалар) бошланган у бутун миллий иқтисодиётни ривожлантиришдан иборат миллий дастурларни ўз ичига олади. Айни вақтда, маҳаллий ва тармоқ дастурлари умумий дастурларнинг бир қисмидир. Иқтисодиётни режалаштириш яқин ва олис истиқболга мўлжалланган иқтисодиётни ривожлантириш башоратларидан иборат. Шунингдек, бихевиористик (gecharsiour - инглизча хулқ) яъни хулқий назарияга кўра ишлаб чиқаришни жойлаштиришда ҳал қилувчи омил ишлаб чиқариш харажатлари ва транспорт эмас, балки монополиялар ва фирмалар бошқаришининг роли кескин ошганлиги туфайли хулқ сабаби ва бошқа субъектив сабабларининг ахамияти кескин ортмоқда.

---

¹⁰ М.Кейнс (1883-1946) - инглиз иқтисодчиси, давлатнинг иқтисодиётининг бошқарувга аралашуви асосчиларидан бири.

Кейинги йилларда ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштиришда давлат томонидан амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий, маъмурий ва ҳуқуқий тадбирлар мажмуаси минтақавий режалаштириш ва минтақавий башоратлаш шаклида бўлмоқда. Бундай минтақавий сиёсат иқтисодий жихатдан ривожланган мамлакатларда қуйидагиларда ифодаланмоқда:

1) аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг хаддан ташқари тўпланишини, олдини олиш яъни “шахарларни енгиллаштириш”;

эски саноат районларини (АҚШда-Аппалачи, Буюк Британияда - Жанубий Уэльс, Ланкашир. Францияда - Лотарингия, Шимолий район, Германияда - Рур ва Саар хавзаларидан ташқари) ривожлантириш;

бўш ривожланган қоқоқ аграр районлар иқтисодиётини (Италияда - Жануб, Францияда - Шимоли-Ғарб, ва Жануби-Ғарб районлари, Японияда - Хоккайдо) ривожлантириш;

янги районларни ўзлаштириш (Канада- Шимоли, АҚШда - Аляска, Австралияда - Марказий, Ғарбий районлар, Буюк Британияда - Шимолий ва бошқа ҳудудлар)

Ривожланаётган мамлакатлар гуруҳида минтақавий режалаштириш ва минтақавий башоратлаш ресурсли районларни ўзлаштириш, иқтисодиётни тармоқ ва ҳудудий таркибини такомиллаштириш, халқаро меҳнат тақсимоотида хом-ашё ва плантация экинлари етказиб беришга ихтисослашувдан тайёр маҳсулотлар етказиб беришга ўтишдан иборат сиёсатни ўз ичига олади.

Пост - социалистик мамлакатлар, МДХ мамлакатлари ва Осиёдаги социалистик мамлакатларда (ХХР, КХДР, ВСР) амалга ошираётган минтақавий режалаштириш ва минтақавий башоратлаш сиёсати, яъни табиий ресурсли ҳудудларни ўзлаштириш, минтақалар иқтисодиётини тенглаштиришдан иборат.

Иқтисодий районлаштириш - ишлаб чиқаришни самарали ташкил қилишни такомиллаштириш ва ҳудудий режалаштириш асоси сифатида мамлакатларнинг ҳудудий-иқтисодий мажмуасини ифодалайди. Иқтисодий районлаштириш узок тарихга эга. Иқтисодий районлаштириш асосида ҳудудий меҳнат тақсимооти етади. Ана шу меҳнат тақсимооти орқали мамлакатларнинг айрим қисмлари, яъни табиий-иқтисодий жихатдан яхлит ҳудудлари ишлаб чиқаришнинг бир ёки бир нечта иқтисодий самарали бўлган тармоқларига ихтисослашадилар. Натижада, район даражасидаги ва районлараро алоқалар амалга ошади. Мамлакат бу иқтисодий районлар тизими бўлиб, ўз навбатида иқтисодий минтақаларга, иқтисодий кичик районларга бўлинади. Иқтисодий районлар бир-биридан ишлаб чиқариш шароитлари билан фарқланади. Бундай шароитлар:

а) иқтисодий ривожланиш даражаси;

б) меҳнат ресурсларининг шаклланиш хусусиятлари;

в) ишлаб чиқариш тизимининг ихтисослашуви ва концентрацияси;

г) транспорт турининг шаклланиши;

д) ишлаб чиқаришнинг табиий омиллари ҳамда

е) табиий-тарихий хусусиятлари билан белгиланади. (Н.Т.Агафонов.,

А.Т.Чистабаев ва бошқалар)

Иқтисодий жихатдан қулай районларда йирик ишлаб чиқариш турлари - электро энергетика, металлургия, машинасозлик, химия, енгил, озик - овқат саноати мажмуаларини, ихтисослашган қишлоқ хўжалигини жойлаштириш бутун мамлакат хўжалик мажмуаси учун юқори иқтисодий самара беради. Айни вақтда, иқтисодий районларда самарали ишлаб чиқариш тизимининг шаклланиши мавжуд табиий шароит ва табиий ресурслардан мажмуали фойдаланиш, саноат тармоқларининг ўзаро уйғунлашган ҳолда ривожланишини таъминлаш ва саноат мажмуалари, агросаноат ишлаб чиқариши ва инфраструктура тармоқларини барқарор ривожланиши ҳамда ижтимоий-иқтисодий, экологик муаммолар ечимларини хал қилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Шунингдек, иқтисодий районларни сиёсий-маъмурий бўлинишлари доирасида ажратиш ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига ва самарали

ишлаб чиқариш тизимини шаклланишига тўсқинлик қилади. Чунки, яхлит табиий - иқтисодий ҳудудларда табиий ресурсларни турли сиёсий-маъмурий бирликлар доирасида бўлиниб қолиши бу ресурслардан оқилона фойдаланишга имкон бермайди. Мамлакатларни табиий, ижтимоий-иқтисодий, экологик ҳамда иқтисодий районлаштириш иқтисодиёт тармоқларининг ривожлантириш ва бошқариш имкониятларини кенгайтиради. Хар бир иқтисодий район учун минтақавий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имконини беради.

3.4. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда қонуниятлар билан бир қаторда табиий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-демографик ва ижтимоий-экологик омиллар ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ишлаб чиқариш кучларни жойлаштириш омиллари ишлаб чиқариш корхоналари, корхоналар гуруҳи, миллий хўжалик тармоқларининг оқилона жойлаштириш учун ҳисобга олинмоғи лозим. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришдаги омилларни, уларнинг белгиловчи ролига кўра, 4 гуруҳга бўлиш мумкин.

Табиий омиллар;

Ижтимоий-иқтисодий омиллар;

Ижтимоий - демографик омиллар;

Ижтимоий-экологик омиллар.

1. Ишлаб чиқариш кучларининг табиий омиллари - табиий шароит ва табиий ресурсларнинг иқтисодиётнинг тармоқ ҳамда районларнинг ривожланишига таъсирдан иборат. Бунда ер ресурслари, фойдали қазилмаларнинг жойлашиши, миқдори, сифати, фойдаланиш даражаси, иқлим ва сув ресурслари, ўрмон ресурслари муҳим ўрин тутаяди.

Айниқса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тармоқларининг жойлашишида табиий шароит - ҳаво ҳарорати, вегетация даври, ёғинлар миқдори ва унинг даври, ер ости сувларининг кўтарилиш даражаси, шамоллар, ер усти тузилиши (рельеф), яйловлар ва уларнинг маҳсулдорлик даражаси, ер фонди ва унинг таркиби, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар, тупроқ таркиби ва табиий унумдорлик даражаси каби омиллар мажмуасининг ўрни каттадир.

Саноатнинг муҳим тармоғи - қазиб берувчи саноат тармоқлари (тоғ-кон саноати) табиий ресурсларга, яъни минерал хом-ашё ресурсларининг - тоғ-геологик шароитлари, руда ва рудали хом-ашёларнинг ер остида жойлашиши даражаси, сифати (руда таркибида - металл миқдори), рангли металллар мажмуаси, нефт ва табиий газ сифати, кўмир (қатламларининг жойлашиш ва қалинлик даражаси кабилар), балиқ-консерва, озиқ-овқат, ўрмон-целлюлоза корхоналари хом-ашёга боғлиқ ҳолда жойлашади. Айниқса, қора металлургия (чўян, пўлат ва прокат), гидролиз, ўрмон-целлюлоза, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш корхоналари (1 тонна маҳсулот ишлаб чиқаришга 2 тоннадан 6-7 тоннага қадар хом-ашё талаб қилади) жойлашишида хом-ашёга боғлиқлик кучлидир.

2. Ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишида ижтимоий-иқтисодий, яъни давлатнинг иқтисодий тараққиёт даражаси, давлат сиёсати, транспорт-географик, денгиз бўйи ҳолати, кўшинчилик ва чегарадошлик (иқтисодий ривожланган ҳудудлар билан) омилларининг ҳиссаси каттадир. Мамлакатларнинг иқтисодий тараққиёт даражаси илмий-техника инқилоби билан боғлиқ замонавий ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш имкониятларини беради. Айниқса, иқтисодиётда муҳим ўрин тутувчи автомобилсозлик, самолётсозлик, атом саноати, электротехника, приборсозлик, контрол-ўлчов, космик-ракета ва бошқалар-автоматлаштириш, робототехника тармоқларининг ривожланишини таъминлайди. Давлатнинг саноатнинг янги ва энг янги тармоқларини ва инқироз ҳамда турғунликка учраган тармоқларини ривожлантиришга қаратилган тадбирлардан иборат сиёсати мамлакат ва унинг минтақаларида ишлаб чиқариш кучларининг барқарор ривожланиш имкониятларини юзага келтиради.

Давлатнинг иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган тадбирлари, чунончи янги ресурсли ҳудудларни интенсиф ўзлаштириш, ижтимоий-иқтисодий-экологик зўриққан

худудларни энгиллаштириш кабилар ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлашишида сезиларли ўзгаришларга олиб келади. Транспорт-географик ҳолатнинг қулайлиги, денгиз бўйи худудлари, қўшничилик ва чегарадошлик ҳолатлари халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва халқаро иқтисодий интеграциянинг ривожланиши билан ишлаб чиқаришни халқаро бозорга чиқиш қулай худудларга, денгиз бўйларига (бу ҳол кейинги йилларда йирик порт - саноат ишлаб чиқариш мажмуаларини ривожланишига олиб келди), ривожланган мамлакатлар билан қўшничилик ва чегарадошлик эса ишлаб чиқариш кучларини чегара худудларида ривожланишига (“Умумий бозор” доирасида) олиб келмоқда.

3. Ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишида ижтимоий-демографик омиллар - аҳоли сони, аҳоли сонининг кўпайиши, зичлиги, миллий таркиби, меҳнат ресурслари ва унинг сифат таркиби, аҳолининг иқтисодий (малака) таркиби, маълумот даражаси, миграцион ҳаракатларга тортилиши, аҳолининг худудий жойлашиш тизими (овул, қишлоқ, кичик, ўрта, йирик ва ўта йирик шаҳарлар) катта ўрин тутаяди.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришда демографик жараёнларнинг бугунги ва истиқболдаги ҳолати ҳисобга олинади. Меҳнат ресурслари мавжуд худудларда сермеҳнат иқтисодиёт тармоқларини, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфраструктураси тизимларини, юқори малакали меҳнат ресурслари мавжуд худудларда замонавий ва ўта замонавий саноат тармоқларини ривожлантиришни тақозо қилади. Аҳолининг худудий жойлашишига мос ишлаб чиқариш тизимини шакллантириш миграцион жараёнларнинг тартибга солиш ва бошқариш имконини беради. Бу ўринда саноат корхоналарини “филиаллаштириш” орқали ишлаб чиқариш кучларини худудлар бўйича бир текис ривожлантиришдан ташқари экологик муаммоларни ҳам юмшатиш мумкин.

4. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ижтимоий-экологик омиллари ХХ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб илмий-техника инқилоби туфайли юзага келган экологик инқирозлар ва саноатнинг энг янги соҳаларининг соф табиий муҳитга бўлган талаби билан боғлиқдир. Аҳоли ўсиши ва ишлаб чиқариш суръатларининг ҳаддан ташқари тезлашуви, унинг тўпланув жараёнининг кучайиши оқибатида атроф-муҳитга таъсири кучайди. Атмосферанинг ифлосланиши, тупроқ ва ер ресурсларининг яроқсиз ҳолга келиши, ўрмон ресурсларининг қисқариши, йирик шаҳарлардаги (мегалополислар) ижтимоий-экологик муаммоларнинг ҳаддан ташқари кучайишига олиб келди. Натижада, ишлаб чиқариш кучларини “енгиллаштириш”, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва инфраструктура соҳаларини мамлакат худудлари бўйича бир текис жойлаштириш, атроф-муҳитга таъсири кучли корхоналар (химия, нефть-химия, металлургия ва бошқалар) қурилишини чеклаш сиёсатини амалга оширилиши иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг бошқа худуд ва мамлакатларга “ифлос” ишлаб чиқариш соҳаларини кўчириш сиёсатини юзага келтирди.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқаришга тобора кенг суръатда кам чиқит ва чиқитсиз технологик жараёнларни қўллашдан иборат берк ишлаб чиқариш тизимини тўла жорий қилиш қўлланмоқда.

Умуман, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланиши ва жойлашишида, бу тармоқлар иқтисодий самарадорлигини оширишда мавжуд табиий ва ижтимоий-иқтисодий-ресурслардан самарали фойдаланишда барча омиллар мажмуасини ҳисобга олиш самарали худудий ишлаб чиқариш тизимини шакллантириш имконини беради.

Такрорлаш учун саволлар.

Иқтисодий тамойиллар, қонун ва қонуниятларга тавсиф беринг?

Худудий меҳнат тақсимотига тавсиф беринг?

Ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши ва жойланишига таъсир этувчи умумиқтисодий қонунларни тавсифланг?

Ишлаб чиқариш кучларини жойланишига таъсир этувчи табиий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий - демографик омиллар ва ижтимоий- экологик омилларга тавсиф беринг?

4-БОБ.ДУНЁ ТАБИЙ РЕСУСРЛАРИ ВА ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР.

4.1. Жамият тараққиётида табиий омилларнинг ўрни

Жамият тараққиётида тупроқнинг табиий унумдорлиги, холати, иқлим хусусиятлари, ўрмон ва ўсимлик олами, хайвонот дунёси, дарё, денгиз ва океанлар, ёқилғи-энергетика, минерал-хом ашё, атмосфера хавосининг мусаффолиги каби кўплаб табиий ресурслар муҳим ўрин тутди ва ишлаб чиқаришнинг табиий омиллари бўлиб хисобланади.

Табиий ресурсларнинг фойдаланиш учун қулайлиги ва унумдорлиги ишлаб чиқариш натижаларига кучли суръатда таъсир қилади. Узоқ йиллар давомида иқтисодий тараққиёт даражасининг унчалик юқори бўлмаганлиги учун инсоният томонидан табиий шароит ва ресурсларига етказилган зарарни табиий ҳолатда тиклаш ва қоплаш имкониятлари мавжуд бўлган.

XX асрдан бошлаб иқтисодиёт тармоқлари, аввало саноат, қишлоқ хўжалик ва транспортнинг гуркираб ривожланиши табиий муҳитга таъсирнинг сезиларли равишда кучайишига олиб келди. XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб илмий-техника инқилобининг жамиятнинг барча жабҳаларига, биринчи навбатда иқтисодиётнинг ҳал қилувчи тармоқларига, таъсири ишлаб чиқариш суръатларининг жуда тез ўсишига ҳамда ҳудудларнинг интенсив ўзлаштирилишига ва янги-янги табиий ресурсларни ишлаб чиқаришга жалб этилишига олиб келди.

Табиий ресурслардан фойдаланиш даражаси ўзининг табиий тикланиш имкониятлари чегарасидан чиқиб кетди. Бугунги кунда ишлаб чиқариш ва маиший эҳтиёжлар учун йилига 3,5-4 минг км³ сув, ёқилғи ёнишига 15-17 млрд.т. кислород сарф қилинмоқда. Ер бағридан 130-150 млрд.т. тоғ жинси қазиб олинмоқда, 800-850 млн.т. турли металл эритилмоқда. Иқтисодиёт соҳалари ва бошқа эҳтиёжлар учун 4-4,5 минг км³ тупроқ ишлатилмоқда. Табиий ресурсларни ишлатиш даражаси унинг ўрганилган захираларига нисбатан жуда тез ўсмоқда.

Аҳоли жон бошига нисбатан саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ишлатилаётган табиий ресурсларнинг миқдори йилдан-йилга ортиб бормоқда. Чунончи 1913 йил аҳоли жон бошига 4,9 т., 1940 йил 7,4 т., 1960 йил 14,3 т., 1980 йил 17 т., 1990 йил 22 т. тўғри келган бўлса, 2000 йилда 35-40 т. тўғри келиши келди.

XX аср 50-йилларидан бошлаб ҳар 15 йилда саноат ва энергетика қувватлари 2 мартага ортмоқда ва истиқболда янги-янги табиий ресурсларни ишлаб чиқаришга жалб қилишни тақозо қилмоқда. 1950-1980 йилларда инсоният бутун тарихи давомида ишлатган табиий ресурсларга нисбатан кўпроқ табиий ресурсларини ишлатди ва бу жараён тўхтовсиз давом этмоқда. Натижада, кўпгина табиий ресурсларнинг маълум захиралари қисқарди ва сифати ёмонлашиб бормоқда.

Лавров С.Б ва Сдасюк Г.В. маълумотларига қараганда алюминий захиралари 200 йилдан ортиқроқ, темир рудаси 190 йилдан ортиқ, колумбит - 800 йилдан ортиқ, титан - 300, хром - 300, ванадий - 300, марганец - 185, платина -110, молибден - 108, мис-54, қалайи - 42, кобальт - 44, никел-33, титан -60, вольфрам -57, рух -27, қўрғошин -29, висмут -30, симоб-30, кумуш -20, асбест-22 йилга етиши мумкин.

Айни вақтда, юқорида келтирилган маълумотлар бугунги мавжуд илмий-техник имкониятларга асосланган бўлиб, океан ости табиий бойликлари, сувлардаги минерал ресурслар /1 км³ сувда 35,7 млн.т. турли металллар бор/, ер остининг чуқур қатламлари, ўзлаштирилиши жуда қийин бўлган қаттиқ иқлимли ҳудудлар хисобга олинмаган. Фаннинг

бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиши эса табиий ресурслардан тўла ва самарали фойдаланиш имкониятларини янада кенгайтормоқда.

Табиий ресурсларни хўжалик нуқтаи- назаридан синфлаштириш, фойдаланиш ва баҳолаш. Табиий ресурслар - кишилар моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадида жамият томонидан фойдаланиладиган ёки фойдаланиш мумкин бўлган табиатнинг бир қисмидир. Табиий ресурслар - кишиларнинг яшаш воситаси, ишлаб чиқариш тизимининг асосидир. Табиий ресурслар - кишиларнинг зарурий яшаш шароити сифатида жамиятни озик-овқат, кийим-кечак, ёқилғи-энергетика, минерал хом-ашё билан таъминлайди. Табиий ресурслар ғоят хилма-хил бўлиб, минерал хом-ашё, ер-иқлим, ўсимлик ва хайвонот дунёси, рекреацион ва бальнеологик ҳамда космик ресурсларни ўз таркибига олади.

Табиий ресурслар фойдаланиш ҳолатига кўра турли мақсадларда қуйидагича синфлаштирилади. Ишлаб чиқариш кучлари тараққиётнинг турли босқичларида табиий ресурслар фойдаланилаётган ва салоҳиятли табиий ресурсларга бўлинади. Фойдаланилаётган табиий ресурслар ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг маълум босқичларида жамият томонидан фойдаланилаётган табиий ресурслардир.

Жумладан, 1869 йил Д.И.Менделеев даврий системаси тузилган даврда 62 элемент маълум бўлиб, унинг 35 таси ишлаб чиқаришда фойдаланилган бўлса, 1906 йил 84 та элементдан 52 таси, 1927 йил 85 та элементдан 64 таси, 1937 йил 89 та элементдан 73 таси, 1985 йил 105 та элементдан 87 таси, 1990 йил 106 та элементдан 89 таси ишлаб чиқаришда фойдаланилди. Илмий-техника инқилобининг таъсирида ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган элементлар сони тўхтовсиз ортиб бормоқда.

Маълум ҳудуддаги фойдаланиш характерини ҳисобга олган ҳолда баҳоланган табиий ресурслар мавжуд ҳудуднинг /мамлакатнинг/ табиий ресурс салоҳиятини ташкил қилади. Мамлакат /ҳудуд/ табиий ресурс салоҳияти унинг миллий бойлигининг таркибий қисмидир.

Табиий ресурслар хўжалик тармоқларида фойдаланилишига кўра саноат, қишлоқ хўжалиги, озик-овқат, ёқилғи-энергетика каби ресурсларга бўлинади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, табиий ресурсларнинг асосий турлари фойдаланиш характерига кўра кўп мақсадлидир.

Жумладан, ер, сув, минерал хом-ашё, ўсимлик, дунё океани ресурслари ва бошқа ресурслар фойдаланиш характерига кўра кўп мақсадлидир.

Ер ресурслари нафақат қишлоқ хўжалигида, балки саноат, қурилиш, транспорт, маиший хизмат ва турмушда ҳам кенг қўлланилади. Дунё океани ресурслари эса кўплаб компонентлар биргаликда учраши билан ажралиб туради. Агроиқлимий ва рекреацион ресурслар ҳам табиий шароит ва ресурслар ҳосиласидан иборат бўлиб инсон фаолиятида муҳим ўрин тутади.

Табиий ресурслар генетик белгиларига кўра литосфера ресурслари (минерал хом-ашё ресурслари) ва биосфера (биологик) ресурсларига бўлинади. Иқтисодий-географик адабиётларда табиат компонентлари асосида ресурслар агроиқлимий, сув, минерал хом-ашё, ер, ўсимлик ресурсларига ва хайвонот дунёсига бўлинади.

Табиий ресурслар жамият эҳтиёжлари учун фойдаланиш истиқболларига кўра тугайдиган ва тугамайдиган ресурсларга бўлинади. Тугайдиган табиий ресурслар ўз навбатида тикланмайдиган ресурсларга /кўпинча фойдали қазилмалар ва йўқолиб бораётган биологик турлар-ўсимлик ва хайвонот дунёси/, қисман тикланадиган ресурсларга Тупроқ қоплами, ўрмонларнинг табиий ҳолати ва тикланадиган ресурсларга (кенг маънода ўсимлик ва хайвонот дунёси) бўлинади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, тикланадиган табиий ресурслар қайта тикланиши учун маълум табиий шарт-шароитларни тақозо қилади ва жуда узок вақтни ўз ичига олади. Чунончи ўрмонларнинг тикланиши учун 60 йил, тупроқнинг унумдорлиги чиринди қатлами /1 см/ бўлиши учун 300 йилдан 600 йилгача вақт зарурдир.

Тугамайдиган табиий ресурсларга - сув, иқлим ва космик ресурслар киради. Сув ресурслари захираси ғоят катта. Аммо ишлаб чиқариш суръатлари ва аҳоли сонининг барқарор ўсиб бориши билан бугунги кунда **чўчүк сув** муаммоси юзага келди.

Иқлим ресурслари - атмосфера хавоси, шамол энергияси, ёғинлардан иборат. Космик ресурсларга куёш радиацияси, денгиз сувларининг кўтарилиши ва пасайиши (қалқиши) энергияси киради ва амалда бу ресурслар битмас туганмасдир. Айни вақтда, илмий-техника инқилоби ва инсон фаолиятининг оқибатида космик ресурсларга ҳам салбий таъсир кучаймоқда.

Табиий шароит ва табиий ресурслардан иборат хўжалик ривожланиши табиий омилларининг худудий уйғунлашуви - табиий ресурс мажмуасини ташкил қилади. Табиий ресурс мажмуаси мамлакат ва минтақада ривожланаётган худудий ишлаб чиқариш мажмуалари шаклланишининг асосини ташкил этмоқда. Йирик табиий ресурсли мажмуада ресурсли майдон (ареаль) ажратилади. Ресурсли майдон - интенсив кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун қулай табиий шароитларни, шунингдек, бир ёки бир нечта минерал ресурслардан иборат худудларни ўз ичига олади.

Кейинги йилларда иқтисодий-географик адабиётларда табиатдан оқилона фойдаланишнинг илмий асосларидан иборат И.В.Комарнинг ресурсли цикл концепцияси (таълимоти) кенг ёйилди. Бу цикл хилма-хил табиий ресурслар динамикаси, модда ва энергия катта айланиш тизимида, аҳоли хўжалик фаолиятининг тобора кучайиб бориши ва илмий-техника инқилобининг табиий ресурслардан фойдаланиш (минерал хом-ашёларни қазиб олиш, қайта ишлаш, истеъмол қилиш ҳамда турли шаклларда табиатга қайтариш) жараёнига таъсирини ифодалайди. Олтига асосий ресурсли цикллар (энергоресурслар ва энергия; рудали ресурслар ва металллар; норуда табиий хом ашёлар; ўрмон ресурслари ва ўрмон материаллари агроиқлимий ресурслар ва кишлоқ хўжалиги хом-ашёси, ўсимлик ва хайвонот ресурслари) фарқланади. Шунингдек, ривожланаётган мамлакатлар учун хос бўлган ресурсли - экспорт цикли (РЭЦ), Я.Г, Мащбиц фикрича ташқи (экспорт) ва ички (қазиб олиш ва қайта ишлаш) омиллар таъсирида айрим мамлакатлар, районлар, худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнларини ифодалайди.

4.2. Минерал-хом ашё ресурслари иқтисодиётнинг бош тармоқларини ривожлантириш омили.

Минерал ресурслар ишлаб чиқариш жараёнида кенг маънода фойдали қазилмалар деб юритилади. Фойдали қазилмалар асосан **металл рудалар** (қора ва рангли металллар, нодир ва камёб, сочма элементлар), **тоғ-химия хом ашёси** - (минерал тузлар, олтингугурт ва бошқа.), **ёқилғи-энергетикага** - (нефть, газ, тошкўмир ва кунгир кўмир, ёнувчи сланец ва торфлар) бўлинади. Ер пўстидаги мавжуд 92 кимёвий элемент 2000 га яқин минералларни ташкил қилади. Бунинг 75 фоизи силикатлардан, 17 фоизи оксид ва гидрооксиддан, 1,7 фоизи корбонатлар, 1,7 фоизи фосфатлар, 0,5 фоизи хлорид ва фторидлардан, 0,3 - 0,4 фоизи сульфид ва сульфатлардан, 0,1 фоизга яқини яхлит элементлар ва бошқалардан иборатдир.

Фойдали қазилмаларни ўрганилиш даражаси турличадир. Ўзбекистонда фойдали қазилмаларнинг ўрганилиш даражаси 4 категория ва захираси асосида- яъни- A_1 B_1 C_1 ва C_2 аниқланади. A_1 -категорияси қазилма тўла разведка қилинган ва аниқ чегаралари белгиланган захира, B_1 - категория - разведка қилинган қазилма бўлиб чегаралари тахминан аниқланган, C_1 -категория умумий тарзда разведка қилинган бўлиб экстраполяция усули орқали хисобланган, C_2 - категория қазилма захиралари тахминан айрим тажриба учун олинган нусхаларга асосланган холда хисобланган холатни ифодалайди. Барча категориялар биргаликда фойдали қазилмаларнинг баланс захирасини ташкил қилади. Фойдали қазилмалар баланс захираси бугунги техник - технологик имкониятлар даражасида самарали фойдаланиш жараёнини ифодалайди. Шунингдек, фойдали қазилмаларнинг геологик / башорат / захирасини ифодаловчи категория ҳам мавжуд.

Хорижий мамлакатларда фойдали қазилмаларнинг разведка қилиб ўрганилган даражаси захиралари икки категорияга - аниқ ва эхтимол тутилган категорияларга бўлинади. Шунингдек, эхтимол тутилган захира категорияси ҳам /C₂ - категорияси тўғри келади/ мавжуд. АҚШ ва бошқа иқтисодий тараққий этган мамлакатларда биринчи категория сифатида ўлчанган ва иккинчи категория умумий маълумотлар асосида кўрсатилган бўлиб (умумий геологик маълумотлар асосида) тусмолланган захираларга бўлинади.

Геологоразведка ишларининг ғоят катта кўламда бажарилиши илмий-техника инкилоби ютуқларидан кенг суратда фойдаланишга /космосдан туриб ўрганиш/ қаратилмоқда. Ер шарида фойдали қазилмалар етарли даражада ўрганилган эмас. Айниқса, кам ўзлаштирилган худудлар, Осиё, Африка, Лотин Америкаси худудларининг геологик жихатдан ўрганиш давом этмоқда ва янги-янги фойдали қазилмалар ишлаб чиқаришга тортилмоқда, /Ўзбекистондаги Кўкдумалоқ ва Мингбулоқ нефть захираларининг топилиши ва бошқ./ Айни вақтда, дунё мамлакатлари ўртасида фойдали қазилмаларнинг турлари ва захиралари ҳамда фойдаланиш даражалари ғоят хилма-хилдир.

Фойдали қазилмаларнинг бугунги захиралари шуни кўрсатадики, дунё мамлакатлари ўртасида бешта мамлакат- АҚШ, Россия, Канада, Австралия ва ЖАР ресурслар билан тўла таъминланганлиги ва худудлари геологик жихатдан анча тўлиқ ўрганилганлиги билан ажралиб туради. Бу мамлакатлар дунё бўйича қазиб чиқарилаётган минерал хом ашёлардан темир рудаси, марганец, мис, полиметалл, никел, фосфор ва калийнинг -50 фоизини бермоқда.

Кейинги йилларда фойдали қазилмаларнинг саноат конденцияси /фойдаланиши/ қарийб 10 мартага, рангли металллар эса 2-3 марта пасайди. Кўпгина мамлакатларда таркибида 30-35 фоиз бўлган темир рудаси захираларидан / умумий захираси 100 минг т. / , рангли металллар таркибида 0,00005 фоиз фойдали компоненти бўлган / умумий захираси 0,1-0,5 т. / сочма минераллардан фойдаланилмоқда.

Ёқилғи-энергетика ресурслари жахон иқтисодиётида ғоят муҳим ўрин тутади ва йирик захираларга эгадир. Кўмир захираларининг геологик миқдори 14,3 трлн.т. атрофида баҳоланади. Мавжуд кўмир захираларининг 86 фоизи Осиё ва Шимолий Америкада, қолган 14 фоизи бошқа континентлардадир. Кўмирнинг геологик захиралари шартли ёқилғи бирлиги ҳисобида 9-11 трлн. т. /1 шартли ёқилғи бирлиги - 7000 ккал, ёки 29,4 минг кДж/. Кўмирнинг йирик захиралари Россия-(5300 млрд. т ёки дунё кўмир захираларининг 30 % тўғри келади), АҚШ - (3600), ХХР - (1500), Австралия - (697), Канада- (547), Германия - (327), ЖАР - (206), Буюк Британия (189), Польша - (174), ва Хиндистон - (125 млрд. т.) худудларида жойлашган бўлиб йилига 4-4,5 млрд. т. кўмир қазиб чиқарилмоқда ёки шу даражада қазилса кўмир захиралари 3000-3700 йилга етиши мумкин.

Нефтнинг жахон бўйича геологик захиралари 840 млрд.т., шартли ёқилғи бирлигини ташкил қилади. Аниқланган захиралари 127 млрд.т., эхтимол тутилган захиралари 360 млрд.т. шартли ёқилғи бирлигидан иборат. Йирик захиралари Яқин ва Ўрта Шарқ (Саудия Арабистони, Қувайт, Эрон, Ироқ - 70 %) Шимолий Америка (АҚШ - 8-10 %), Марказий ва Жанубий Америка (Венесуэла - 5%), Россия, Озарбайжон, Қозоғистон, ХХР, Буюк Британия, (Шимолий денгиз), Ўзбекистон худудларидадир. Йилига дунё мамлакатлари бўйича 4-4,5 млрд.т. нефть қазиб чиқарилмоқда.

Дунё бўйича табиий газ захиралари жуда катта. Табиий газнинг геологик захираси 540 трлн. м³ (Детройт шахрида халқаро энергетика конференциясида) бўлиб аниқланган захиралари 66 трл. м² ва эхтимол тутилган захиралари 230 трл.м³. Шартли ёқилғи бирлиги ҳисобида 79 млрд.т. аниқланган ва 276 млрд.т. эхтимол тутилган захиралари мавжуд. Йирик табиий газ захиралари Яқин ва Ўрта Шарқда / Ироқ, Эрон, Саудия Арабистони/, Африкада/ Ливия, Жазоир, Нигерия/,Америкада /АҚШ, Канада, Венесуэла, Мексика/, Шимолий денгиз шельф минтақасида / Буюк Британия, Норвегия, Голландия,/ ҳамда Россия, Туркманистон, Ўзбекистон, Руминия худудларидадир. Йилига 1,8-2,0 трлн.м³. табиий газ қазиб чиқарилмоқда.

Шунингдек, ёнувчи сланец / таркибида 10-20 фоиз нефть бор/ ва битумлашган қумлар 750 млрд.т.ни ташкил қилади. Ёнувчи сланец Россия, Эстония, Канада, Бразилия, ХХР битумлашган қумлар Канада ва Венусуэлада бўлиб кенг микёсида ишлаб чиқаришда фойдаланилмоқда.

Металл рудалар. Ер шарида энг кенг тарқалган ва ишлаб чиқаришда ғоят катта иқтисодий ўрин тутган фойдали қазилма - темир рудасидир. Темир рудасининг геологик захираси ғоят катта бўлиб 1 трлн. тонна атрофида баҳоланади. Эхтимол тутилган захираси 600 млрд.т. аниқланган, ишончли захираси 260 млрд.т. Темир рудасининг йирик захиралари Россия, АҚШ, Канада, Австралия, Бразилия, ЖАР, Германия, Швеция, Норвегия, Хиндистон, Хитой каби мамлакатларда жойлашган бўлиб, йилига 850-870 млн. тонна темир рудаси қазиб олинади.

Рангдор металлларга хос хусусият шундан иборатки, деярли бир нечта металллар биргаликда (полиметалл) учрайди ва руда таркибида жуда оз бўлади. Чунончи, мис руда таркибида 0,3 фоиздан (Польша) -5,0 фоизгача (Замбия), рух 1,1 фоиздан (Канада)- 16-20 фоизгача (Бирма ва Гренландия), қўрғошин 1 фоиздан (Канада) - 23 фоизгача (Австралия) учрайди. Руда таркиби бойитилгандан (саралангандан) сўнг руда таркибида мис концентратлари 25-30 фоиз, қўрғошин ва рух концентратлари 50-60 фоизгача етади.

Рангдор металллар орасида ХХ аср бошларидан бошлаб алюминий /айниқса самолётсозликнинг гуркираб ривожланиши туфайли) кенг қўлланилиши унинг хом ашёси бокситга бўлган талабни кучайтириб юборди. Бокситнинг жахон бўйича захиралари 50 млрд.т. деб баҳоланади. Аниқланган ва эхтимол тутилган захиралари 20 млрд.т. Йиллик боксит қазиб чиқариш 80-100 млн.т. Боксит захиралари Африкада /Гвинея, Гана, Камерун/, Жанубий Америкада / Ямайка ороли, Суринам Гвиана/, Австралия ва Хиндистонда, Малайзия ва Индонезияда, Европада - Франция, Греция, Италия, Венгрия, Хитой худудларидадир.

Мис рудаси захиралари 860 млн.т. деб баҳоланади. Шундан 450 млн.т. аниқланган ва эхтимол тутилган захираларидир. Мис рудаси АҚШ, Канада, Чили, Заир, Замбия, Панама, Перу, Австралия, Бирма, Германия, Швеция, Польша, Қозоғистон ва бошқа мамлакатларда жойлашган.

Жахон бўйича қўрғошин захиралари 200 млн.т. атрофида баҳоланади ва АҚШ, Австралия ва Канадада, рух захиралари 30 млн.т. , аниқланган ва эхтимол тутилган захиралар эса 250 млн.т. , АҚШ, Австралия ва Канада, Перу, Мексикада, қалайи 8,3 млн.т., аниқланган ҳамда эхтимол тутилган захиралари 2,8 млн.т Хиндистон ва Таиландда йирик захиралари мавжуд.

Шунингдек лигерловчи металллардан **марганец рудаси** - Россия, ЖАР, Бразилия, Габон, Хиндистон, Австралия, Зимбабве, **никель** - Канада ва Куба, Янги Каледония, Индонезия, Филлипин, **кобальт** - Заир, Янги Каледония, Австралия , Индонезия, **титан** - АҚШ, Австралия, Канада, Норвегия, **молибден ва тантал** - АҚШ, **вольфрам** - Россия, Хитой, АҚШ да жойлашгандир.

Қимматбаҳо ва камёб металл хисобланган олтиннинг дунё бўйича захиралари 400 минг.т. баҳоланади. Айнақса, йирик олтин захиралари Жанубий Африка / ЖАР /, Канада, АҚШ, Россия, Ўзбекистон ва бошқа/. мамлакатларда учрайди. Йилига тахминан 1000 тонна атрофида олтин қазиб олинади. Дунё банклари хазиналарида 30 минг.т., шахсий хонадонларда 25 минг. т. олтин мавжуд. Кумушнинг йирик захиралари АҚШ, Канада, ЖАР, Мексика, Перу, Чилида учрайди. Шунингдек, Африка, Осиё ва Жанубий Америкада истиқболли хавзалари мавжуд. Кейинги йилларда олмос, /техник ва заргарлик мақсадларида / sanoатнинг энг янги тармоқларида кенг қўлланилмоқда. **Олмос** - Заир, Ботсвана, Ангола, Гана, Намибия, ЖАР, Россия мамлакатларидан қазиб олинади. АҚШ синтетик олмос ишлаб чиқариш бўйича / 30 млн. карат / етакчи ўрин тутади. Россия дунёда (100 млн. карат) олмос қазиб олиш бўйича ЖАР дан сўнг иккинчи ўринда туради. (20 - 25 млн. карат).

Тоғ-химё хом ашёси - ғоят бойлиги билан ажралиб туради. Калийли тузларнинг захираси 80 млрд.т. деб бахоланади ва аниқланган хамда эхтимол тутилган захиралари 20 млрд.т. Энг йирик захиралари Канада, Германия, Иордания, Исроилда учрайди. Дунё бўйича фосфорит захиралари 90 млрд.т бўлиб, йилига 120 млн.т. казиб олинади. Фосфор рудасининг йирик захиралари Марокаш, АҚШ, Россия, Қозоғистондадир.

4.3. Дунё океани минерал - хом ашё ресурслари ва улардан фойдаланиш.

Дунё океанини тадқиқ қилишда Шокальский Ю.Н.Визе, В.Ю.Зубов, Н.Н.Ширшов, П.П.Марков К.К.Сутягин, П.Г.Тур Хейердал ва бошқ. хизматлари катта.

Дунё океани - Ернинг сув қопламидан, яъни океан ва денгизлар тизимидан иборат. Планетамиз сатхининг (510 млн км²) 361 млн. км² ёки 71 % дунё океани акваторияси ташкил қилади.

Дунё сиёсий картасида 151 денгиз, қўлтиқ ва буғозлар кўрсатилган бўлиб, буларнинг 50 таси Тинч океани, 54 таси Атлантика океани, 18 таси Хинд океани ва 24 таси Шимолий музли океанига тўғри келади. Дунё океани 4 та океандан - Тинч океани (180 млн. км²), Атлантика океани (93 млн.км²), Хинд океани (75 млн. км²) ва Шимолий музли океандан (13,1 млн. км²) иборат.

Ривожланиб бораётган жахон саноатининг хом ашё билан таъминланиши истиқболлини Дунё океани суви ва сув ости ресурслари билан боғламоқдалар. Дунё океанидан минерал хом ашё олиш хусусиятларига кўра учга: денгиз бўйи / бу сув таркибида кўплаб ғоят қимматли химиявий элементлар мавжуд бўлиб суюқ руда деб хам юритилади /; **денгиз тўби** ва **қирғоқ** бўйи шельф минтақасига бўлинади.

Денгиз суви таркибида элементлар даврий системасидаги 80 дан ортиқ элементлар мавжуд (1-жадвал). Денгиз сувидаги кўпгина металллар келажакда, илмий-техника истиқболлининг навбатдаги босқичларидаги энергетика ва технология ютуқлари асосидагина ўзлаштирилиши мумкин. Денгиз суvidан саноат микёсида бром (80 фоиз дунё бўйича), 35-40 фоиз ош тузи ва уран (Япония) олинмоқда.

1-жадвал

Денгиз сувидаги айрим элементларнинг ўртача концентрацияси.
(Величко Е.А. , Контер Е.А. маълумотлари)

Элементлар	Таркиби (л/мг)	Хажми (млн.т)
Вольфрам.	0,0001	150
Висмут	0,00003	30
Олтин	0,0000014	5,5
Кобальт	0,0005	800
Литий	0,17	260000
Магний	1350	2 x 10 ⁹
Мис	0,003	4000
Молибден	0,01	16000
Никель	0,002	3000
Калайи	0,003	4000
Қўрғошин	0,00003	45
Кумуш	0,00003	45
Сурма	0,0005	800
Уран	0,003	4000

Дунё океанининг бир қатор участкаларида саноат ахамиятига молик темир марганецли конкренциялар тарқалган бўлиб, тахминий захираси 2,5x10¹² т. / 400 млрд.т. ортиқ / деб бахоланади. Бу конкренцияларда темир ва марганецдан ташқари никель, мис, кобальт мавжуд. АҚШ, Япония, Германия, Франция, Канада мамлакатларида темирмарганецли конкренцияларни казиб олиш бошланди. Энг истиқболли район Тинч

океанининг Клариян - Клиппертон райони / Шимолий қисмида / бўлиб майдони 4 млн. км² ва 9,6 x 10⁹ т. темир марганец захираларига эгадир.

Шунингдек, қирғоқ бўйи минтақаларидан титанмагнетит рудалари /Япония йилига 3000 т. ортиқ т, Янги Зеландия - 1 млн. т) қазиб олинмоқда. Камёб металллар группаси Хиндистон, Австралия, Бразилия, АҚШ, Янги Зеландия, Шри-Ланка, ХХР қирғоқ бўйларига аниқланган. Индонезия, Таиланд, Малайзия 50 фоиз дунё бўйича қазиб олинаётган қалайини қирғоқ бўйи минтақаларидан олмоқда. Жануби-Ғарбий Африка қирғоқ минтақаларидан сочма тарздаги олмос захиралари мавжудлиги аниқланди.

Денгиз шельф минтақаси нефть ва табиий газга бойлиги билан ажралиб туради. Денгиз нефтининг потенциал захираси 150-180 млрд. т. бўлиб, разведка қилинган 30-40 млрд.т. Шунингдек, йирик табиий газ /Шимолий денгизнинг Норвегия қирғоқ бўйларидан/ захираларидан ҳам фойдаланиш бошланди. Форс кўрфази, Мексика қўлтиғи, Шимолий денгиз шельф минтақалари истиқболли районлар бўлиб ҳисобланади.

Дунё океанининг энг муҳим минерал ресурси унинг катта микдордаги суви (1 млрд 370 млн м³) бўлиб, кейинги йилларда бу сувни саноат асосида чучуқлаштириб иқтисодиётда кенг қўлланилмоқда. Бундай чучуқ сув қурилмалари Қозоғистоннинг Шевченко шахрида ўрнатилган. Шунингдек, Дунё океани жуда бой энергия / сув қалқиши / ва биологик ресурсларга бойлиги билан ҳам ажралиб туради.

Кўриниб турибдики, инсониятнинг минерал - хом ашё ресурслари билан таъминланиш даражаси катта бўлиб, илмий техника имкониятлари ривожланиб борган сари /янги-янги ҳудудларда нефть-газ хавзаларини аниқланиши, океан ости ресурслари ва бошқалар / янги-янги минерал хом ашё захиралари ҳам аниқланмоқда. Аммо, бу минерал хом ашё ресурсларидан фойдаланиш тобора катта маблағлар эвазига амалга ошади ҳамда барқарор суръатда қимматлашиб бориши билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам бугунги кунда мавжуд минерал-хом ашё ресурсларидан мажмуали фойдаланиш, ишлаб чиқариш тизимида чиқитсиз ва кам чиқит технологияларни жорий қилиш асосида минерал хом ашё ресурсларидан фойдаланиш муддатларини узайтириш билангина етарли суръатда минерал-хом ашё ресурслари билан таъминланиши мумкин.

Минерал-хом ашё ресурсларини муҳофаза қилиш ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, минерал-хом ашё ресурслари қазиб олиш, қайта ишлаш ва хом ашёни ташиш вақтида жуда катта исрофгарчиликка йўл қўйилади. Айни вақтда, минерал-хом ашё ресурсларини қазиб олиш жараёни табиий-географик мажмуага салбий таъсир этади. Табиий ландшафт бузилади. Шунинг учун кейинги йилларда бузилган ландшафтларни тиклаш-рекультивация масалаларига мамлакатлар жиддий эътиборни қаратмоқда.

Ер ресурслари. Ер ресурслари - жаҳон ер фондининг таркибий қисми бўлиб, хўжаликда фойдаланиш учун яроқлидир. Ер ресурслари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосидир.

Ер нисбатан тор тушунча бўлсада, у тупроқ, агроиклимий хусусиятлар, рельеф / ер усти жинслари) билан характерланади. Ерни иқтисодий баҳолаш тизими мавжуд ҳамда ердан фойдаланиш ҳуқуқий асосларга /ер эгаллиги/ ҳам эга. Ер ресурслари тадқиқ қилинганда асосан уч тушунча: а) ер кадастри, б) тупроқни бонитировкалаш ва в) ерларнинг иқтисодий баҳолаш тизими ҳисобга олинади.

Ер кадастри - ерларнинг табиий, хўжалик ва ҳуқуқий ҳолати ҳамда иқтисодий баҳоси ҳақидаги аниқ ва зарурий маълумотлар йиғиндисидир.

Тупроқ бонитировкаси-тупроқларнинг киёсий сифатий баҳоси бўлиб, табиий унумдорлик кўрсаткичларидан / чиринди микдори, фосфор, калий ва бошқ. моддалар / иборат ва балларда ифодаланади.

Ерларни иқтисодий баҳолаш тизими-ерларнинг ишлаб чиқариш воситаси сифатидаги даромадлигини аниқлашдир. Бунда асосий кўрсаткичлар-қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлиги, ялпи маҳсулот, соф даромаддир.

Ер юзасининг умумий сатхи 510 млн. км². бўлиб, қуруқлик хиссасига 149 млн.км² тўғри келади. Ер ресурсларининг умумий майдони 129 млн. км² ёки қуруқликнинг 86,5 фоизини / 20 млн. км² худуд Арктика ва Антарктиданинг муз қопламларидан иборат) ташкил қилади. Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар 51 млн.км², ўрмонлар билан қопланган ерлар 38 млн.км² дир, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар таркибида хайдаладиган ерлар ва кўп йиллик ўсимликлар / дарахтзорлар) 13,4 млн .км² , яйлов ва ўтлоқлар 37,4 млн .км² . Дунё бўйича аҳоли жон бошига 0,3 га хайдаладиган ер тўғри келади. Кейинги йилларда дунё мамлакатлари бўйича ер ресурсларининг етишмаслиги жараёни яққол сезилмоқда. Айниқса, бу жараён иқтисодий ривожланган ҳамда аҳоли зич жойлашган бир қатор мамлакатлар учун хосдир. Ер ресурсларининг тақчиллиги қадимги суғорма дехқончилик ривожланган худудлар-Жанубий, Жануби-Шарқий Осиё, Жануби - Ғарбий Осиё, индустриал тараққиёт юқори бўлган Ғарбий Европа мамлакатларида мавжуд.

Саноатлашган худудларда ер ресурсларига бўлган кучли таъсир-шахарлар ва шаҳар минтақаларининг кенгайиши аҳоли зичлигининг ва саноат корхоналари, инфраструктура тиғизлигининг барқарор ортиб бориши, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш, транспорт тармоқлари тўртининг қалинлашувида кўзга ташланади.

Айни вақтда, жаҳон бўйича умумий микёсда мавжуд ер ресурслари сифатининг ёмонлашуви, табиий унумдорликни сезиларли пасайиши, эрозия жараёнлари /ирригация ва дефляция/ ривожланишининг тезлашуви, шўрланиш ва иккиламчи шўрланиш, тупроқ қатламнинг захарли моддалар билан захарланиш даражасининг ортиши кузатилмоқда. Шунингдек тупроқ қопламнинг ифлосланиши ерлардан нотўғри фойдаланиш /суғориш, қурилиш, тоғ ишлари/, саноат ва қишлоқ хўжалик чиқиндиларини ташлаш, металл ва унинг бирикмалари, ўғитлар, захарли химикатлар, радиоактив буюмлар ва бошқа химиявий концентратлар, маиший чиқиндилар ташланиши, оғир техниканинг ишлатилиши оқибатида ер қатламларининг сиқилиб жипслашиши (зичлашуви) билан боғлиқдир.

Юқоридаги омилларнинг барчаси атроф-муҳитнинг умумий ҳолатининг ёмонлашувига, қишлоқ хўжалиги майдонларининг қисқаришига олиб келмоқда. Қишлоқ хўжалигига яроқли майдонлар АҚШ да 1960 йилдаги 540 млн. га. дан 1990 йилларга келиб 492 млн. га. га, Японияда мос равишда 7 млн. га. дан 5,6 млн. га. га, Францияда 39 млн. га. дан 35 млн. га. га, Германияда 14 млн. га. дан 12 млн. га. га, Италияда 22 млн. га. дан 20 млн. га. га қисқарди. Аҳоли жон бошига ҳам таъллукли бўлиб ер майдонлари қисқармоқда, АҚШ да - 0,67 га, ГФР да - 0,12, Буюк Британияда - 0,11 ва Японияда - 0,03 га хайдалган ер тўғри келмоқда.

Ер тақчиллигини бартараф этиш мақсадида янги худудларни ўзлаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Айниқса , йирик ер фонди мавжуд бўлган Канада, Австралия, Бразилия ва бошқа бир қатор мамлакатларда янги худудлар интенсив ўзлаштирилмоқда. Янги худудларни ўзлаштириш тобора катта харажатларни, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфраструктурасини барпо этишни тақозо қилмоқда. Шунингдек, саноат ва фуқаро қурилиши, аҳоли қўрғонларининг кенгайиши, транспорт ва бошқа соҳалар эҳтиёжлари қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг хатто ўрмонларнинг ҳам сотиб юборилишига олиб келмоқда.

Умумий ер фондини қисқаришига салбий экологик омиллар билан боғлиқ **чўлланиш** жараёнининг кучайиши таъсир этмоқда. Чўлланиш бугунги кунда 900 млн. га ерни эгаллади ва яна 3 млрд. га ерга хавф солмоқда. Антропоген чўлланиш адир ва ярим адир худудлар учун хосдир. Бугунги кунда чўлланиш жараёни соатига 7 км² ни йилига 6,9 млн.га. ташкил қилмоқда. Йилига чўл ва чала чўл худудларида 20 млн.га. ер кучли деградацияга учрамоқда. Адир ва ярим адир худудларга қуруқликнинг / 57 млн км² / 33 фоизи ва ер шари аҳолисининг 15-17 фоизи тўғри келади. Адир ва ярим адир худудларининг чўлга айланиши мавжуд табиий ресурслардан /айниқса ўсимлик оламидан/ хўжасизларча фойдаланиш ва тартибсиз ўзлаштириш билан боғлиқ.

Адир ўлкаларнинг чўлга айланиши оқибатида ҳар йили 60-70 минг км² қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерлар издан чиқмоқда. Айни вақтда, чўлга айланиш хавфи бўлган районлар 30 млн км² дан ортиқ бўлиб, қуруқликнинг 19 фоизини ташкил қилади. Шунингдек, чўллар майдонининг кенгайиши 1 млрдга яқин аҳоли ҳаёт тарзига ҳам хавф солмоқда.

Юқоридаги жараёнлар Шимолий Америка, Осиё, Африка, /Сахрои Кабир ва Сахел/ , Лотин Америкаси, Австралия, Марказий Осиё /Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон/, Россия учун хосдир.

Шунга қарамай бугунги кунда инсоният томонидан унчалик катта харажатлар қилмай ўзлаштириш имконияти бўлган ер ресурслари қуруқликнинг 64 фоизини ташкил қилади. Бундан ташқари, қуруқликнинг 25 фоизини / 36 млн км² / ташкил қилувчи ҳудудлар истиқболда ўзлаштириш имконияти бўлган захира ҳисобланса-да, бу ҳудудларни ўзлаштириш катта харажатлар ва куч-гайрат билан боғлиқдир. Гарчи яқин истиқболда бутун инсоният олдида ер ресурслари танқислиги юзага келмасада, айрим мамлакатларда бугунги кундаёқ ер тақчиллиги муаммога айланмоқда. Шунинг учун ҳам мавжуд ер ресурсларини муҳофаза қилиш, сақлаш ва унумдорлигини ошириш умумбашарий муаммолардан биридир.

4.4. Иқлимий ресурслар ва атмосферани муҳофаза қилиш. Сув ресурслари.

Иқлимий ресурслар ер шари қишлоқ хўжалиги салоҳиятининг таркибий қисми ҳамда рекреацион /дам олиш сайру - саёҳат/ ва больнеологик /сихат - саломатликни тиклаш/ ресурсларнинг бош элементи дир. Айни вақтда, иқлимий ресурслар аввало атмосфера, инсон ҳаёт фаолиятини, қолаверса ердаги ҳаётнинг муҳим шартидир.

Иқлимий ва космик ресурслар инсоният олдида ХХІ асрда ўзлаштириладиган ресурслардир. Бу ресурслар ичида Қуёш энергиясидан фойдаланиш алоҳида ўрин тутди. Чунки, қуёш энергияси инсоният олдида турган ёқилғи энергетика муаммосини ҳал қилиш қалитидир.

Бугунги кунда қуёш нурларидан фойдаланиш соҳасида катта илмий тадқиқотлар АҚШ, Россия, Ўзбекистон /Қуёш илмий-ишлаб чиқариш бирлашма- си/ каби қатор мамлакатларда амалга оширилмоқда.

Ер сатҳи ва атмосферанинг қуйи қатламларида қуёш энергиясининг йиллик оқими 10¹⁴ квт. бўлиб, мавжуд аниқланган энергоресурслардан 10 мартадан ортиқ ва бугунги истеъмол қилинаётган энергиядан минг марта кўпдир.

Шамол энергияси - инсоният томонидан қадимдан фойдаланиб келинган бўлиб, жуда арзон ва атроф-муҳитни деярли ифлослантирмайди. Агар қуёш энергияси адир минтақаларга тўғри келса, шамол энергияси деярли мўътадил минтақаларга тўғри келади.

Иқлимий ресурслар таркибида агроиқлимий ресурслар (иссиқлик, нам ва ёруғлик) алоҳида ўрин тутди.

Инсон хўжалик фаолиятининг маҳаллий иқлимга таъсири саноат ривожланган даврдан илгарироқ юзага келган. Суғорма дехқончиликнинг ривожланиши оқибатида Нил, Месопотамия, Хинд ва Ганг, Янцзи ва Хуанхе дарёлари минтақаларида тез-тез қуруқчиликнинг такрорланиши, қуруқ шамоллар, чанг тўзонлар, ўсимлик олами деградацияси (бузилиши) юз берган. Саноатнинг ривожланиши, ирригация тараққиёти айниқса, илмий-техника инқилоби таъсирида ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши билан боғлиқ ҳолда атмосфера ва табиатдаги аномал ҳодисалар, яъни булутли кунларнинг кўпайиши, кислотали ва симобли ёғинлар ва нотабиий жараёнлар АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия каби индустриал минтақаларида юз бермоқда.

Айниқса, 50- йилларнинг ўрталаридан бошлаб инсон хўжалик фаолиятининг салбий оқибатлари атмосферанинг умумий ҳолатига ва планета иқлимига салбий таъсир эта бошлади.

Ҳаётнинг юзага келиши ва ривожланиши ер шарини ўраб турган газсимон муҳит - **атмосферага** боғлиқ. Унинг оғирлиги 5,5 x 10¹⁵ т. бўлиб (80 % и стратосферага) кутб

кенгликлариди 8 кмдан, экваториал минтақада 18 км га қадар ва стратосферага 55 км юқорида 20 % и тўғри келади. Ер юзасидаги қуруқ хавонинг 78 % азот ва 21 % кислород, озрок аргон гази, карбонат ангидрид, гелий ва бошқа газлар бор.

Атмосферада инсон фаолияти туфайли карбонат ангидрид гази (CO_2) концентрацияси ортмоқда. Йилига технологик ифлосланиш оқибатида 22 - 25 млрд.т. дан ортиқ CO_2 ажралиб чикмоқда. Кейинги йилларда атмосферадаги CO_2 миқдори 15 - 16 фоизга ортган бўлса, XXI аср бошларида 20 фоизга етиши тахмин қилинмоқда. Бундай жараён “иссиқхона самараси” нинг юзага келиши оқибатида XXI аср бошларида ер юзасида харорат $0,5 - 1^0 \text{ C}$ кўтарилиши ва кутб музларининг эриб кетиши мумкинлиги тўғрисида илмий қарашлар мавжуд. Шунингдек, атмосфера табиий таркибининг бузилишига хавога чиқарилаётган хилма - хил зарарли моддалар - сульфат оксиди, азот оксиди, углеводородлар, каттик зарралар - курум, кул, цемент ва кўмир чанглари ва бошқалар таъсир кўрсатмоқда. Реактив самолётларнинг харакати туфайли трапосферанинг юқори ва стратосферанинг қуйи қисмидаги юпқа озон қатлами /радиациядан химоя қилувчи /жиддий бузилмоқда ва туйнуклар хосил бўлмоқда. (Озон туйнуклари)

Атмосферанинг ифлосланишида автомобиль транспорти катта роль ўйнайди ва атмосферага чиқарилаётган захарли моддаларнинг 50 фоизи /углевод оксиди ва азот оксиди, қўрғошин /тўғри келади. Шунингдек, электростанциялар /сульфат оксиди, азот оксиди ва чанг/, саноат корхоналари /олтингугурт ва марганецли газлар, углеводородлар, хилма-хил каттик жинслар ва бошқ/, кишлок хўжалиги /пестицидлар, турли ўғитларни ва дефилиантларни ишлатиш/, шунингдек, радиактив моддалар кучли таъсир этмоқда.

Ер шари иқлимнинг XXI аср бошларида ўзгариши тўғрисида бир-бирига қарама-қарши фикрлар мавжуд. Халқаро метеорологик ташкилот /ХМТ/ маълумотларига кўра 1940 йилга нисбатан ўртача йиллик харорат ерда $0,5^0$ пасайди ва жараён оқибатида янада совуқроқ бўлиши мумкин. Аммо, антропоген омиллар натижасида самарали иссиқ жараёни юз бериши мумкин. Бу йўналиш Ю.А.Израэль, М.И.Будько ва бошқаларнинг тадқиқотларида тасдиқланмоқда. Тадқиқотларнинг кўрсатишича атмосферада CO_2 икки хиссадан ортиши оқибатида йиллик ўртача хаво харорати мўътадил минтақада 2050-2060 йилларга бориб, $2-3^0$ кўтарилиши ва бу жараён юқори кенгликларда сезиларли даражада бўлиши мумкин.

Кондратьев К.Я фикрича хозирги иқлимнинг ўзгариши учта сабаб:

- қуёшдаги доимий ўзгаришлар (вариация) ва ер шари устки қисми холатининг ўзгариши,
- атмосферанинг газ ва аэрозол таркибининг табиий ва антропоген омиллар таъсирида ўзгариши,
- океан сатхи хароратининг ва қор қопламанинг, музли майдонларнинг ўзгариши билан боғлиқ.

Ю.А.Израэль фикрича иқлимнинг ўзгариши планета масштабидаги атмосфера, океан, қуруқлик юзаси криосфера - биосфера антропоген омиллари таъсири билан боғлиқдир. Умуман, атмосфера, иқлим ресурсларини муҳофаза қилиш ва унинг мусаффолигини сақлаш умумбашарий экологик муаммолар туфайли келиб чиқаётган бош вазифалардир.

Сув ресурслари . - тугамайдиган табиий ресурс бўлиб, ер шаридида жуда катта захирага эга. Шунга қарамай, XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб илмий- техника инқилоби таъсирида иқтисодиётнинг барча соҳалари, айниқса саноат, кишлок хўжалиги, транспорт, хизмат турларининг гуркираб ривожланиши, аҳоли сонининг ўсиши билан боғлиқ сув тақчиллиги деярли барча мамлакатларда сезиларли равишда кўзга ташланди. Львович М.И. маълумотларига қараганда планетадаги сув захиралари $1,4 \text{ млрд. м}^3$ бўлиб бунинг 97 фоизи дунё океани ва қуруқликдаги сувлардан иборат. Ер усти ва ер остидаги истеъмол учун яроқли сув захиралари 35 млн км^3 бунинг $2/3$ қисми музликлардан иборат. Ер шаридидаги барча дарёларнинг йиллик сув оқими 2 млн км^3 дан бир оз ортади.

Сув ресурсларининг бундай захиралари инсониятнинг бугунги эҳтиёжларини тўла қондирибгина қолмай, балки узоқ истиқболда ҳам етарли сув билан таъминлайди. Аммо, шунга қарамай кейинги йилларда сувдан фойдаланиш ва сув ресурсларининг яроқсиз холга келтириш жараёнлари барқарор ортиб бормоқда. Чунончи, XX аср бошларида дунё бўйича 400 км^3 сув ишлатилган бўлса, бу 1970 йил 2,6 минг км^3 , 1980 йил 3,3 минг км^3 ва 1990 йил 4 минг км^3 га етди, ёки кейинги 30 йилда 2 мартага ортиди. Мутахассислар фикрича XXI аср бўсағасида сув истеъмол қилиш 6 минг км^3 га етиши кутилмоқда.

Иқтисодиётнинг икки асосий соҳаси қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари энг кўп сув истеъмол қилувчилардир. Чунончи, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида 1 т. буғдой етиштириш учун вегетация даврида - 1500 т. сув, 1 т. шоли етиштириш учун 7 минг т., 1 т. пахта етиштириш учун 10 минг т. сув талаб қилинади. Саноатда эса 1 т. пўлат ва қоғоз ишлаб чиқариш учун 250 т., аммиак ишлаб чиқариш учун 1000 т., алюминий эритиш учун 1500 т., синтетик тола ишлаб чиқариш учун 5000 т., никел ишлаб чиқариш учун 4000 т., шакар ишлаб чиқариш учун 100 т., резина ишлаб чиқариш учун эса 3500 т. чучук сув ишлатилади. Хўжалик мақсадларида ишлатилаётган сувнинг 50 фоизи йўқотилмоқда. Йўқотилаётган сувнинг 70 фоизи қишлоқ хўжалигига, тўғри келади, саноатда бу ҳолат 20 фоиз, бошқа тармоқларда 4 фоиз, сув омборлари ҳиссасига эса 6 фоизи тўғри келади.

Агар, 1990 йилда дунё бўйича сув истеъмол қилиш йиллик дарё оқимларининг 7,5 - 8 фоизини ташкил қилса, XXI аср бошларида 12-13 фоизга етиши кутилмоқда. Аммо, бу ўртача кўрсаткич бўлиб, ер шарининг турли ҳудудларида унинг миқдорлари кескин фарқланади. Қадимдан ўзлаштирилган, айниқса индустриал ривожланган ҳудудлар чучук сув истеъмол қилувчи минтақалар ҳисобланади ва жаҳон чучук сувларининг 40 фоизидан ортиғи шу ҳудудларга тўғри келади.

Курукликнинг адир ва ярим адир ҳудудлари эса ёғинларнинг озлиги, ер усти сувларининг чегараланганлиги билан ажралиб туради. Жаҳоннинг кўпчилик суғорма деҳқончилик ривожланган ҳудудларида деярли дарё сувларининг барчаси суғоришга сарфланади. Масалан, Марказий Осиёдаги Амударё ва Сирдарё сувларининг Орол денгизига етиб бормаслиги оқибатида 70-йилларнинг ўрталарида Орол муаммоси юзага келди.

Шунингдек, сувларнинг ифлосланиши яъни сой, дарё, кўл ва денгизларга саноат, қишлоқ хўжалиги ва маиший чиқиндилар ташлашнинг ортиб бориши билан ҳам боғлиқ. 90-йилларнинг бошларида дунё бўйича ташлама сувларнинг ҳажми 1 минг км^3 дан ортиди ва сувни меъёрлаштириш учун 10 марта кўп сув керак бўлади ёки бу сув 10 минг км^3 оқар сувни ифлослайди. XXI аср бошларида эса оқар сувларни меъёрлаштириш учун 20-25 минг км^3 чучук сув керак бўлади. Бугунги кунда - Рейн, Дунай, Сена, Тибр, Миссисипи, Огайо, Волга, Днепр, Дон, Днестр, Нил ва Ганг каби дарёлар кучли ифлослангандир.

Шунингдек, Ўрта денгиз, Шимолий, Ирланд, Болтиқ, Қора, Азов денгизлари ва ички денгизлар - Япон, Ява, Кариб хавзаси, Бискай, Форс, Мексика ва Гвинея қўлтиқлари юқори даражада ифлосланган. Кейинги йилларда океанларга йилига 100 млн.т. хилма-хил чиқиндилар тушмоқда. Дунё океани нефть билан ғоят кўп ифлосланмоқда. 1 т. нефть 12 км^2 сув сатҳини юпка плёнка тарзида қоплайди. Халқаро Денгиз Ташкилоти маълумотларига кўра 37 минг кема ва танкерлардан (юк сифими 10 минг т.) йилига Дунё океанига 750 - 1500 минг т. нефть ташланмоқда. Денгиз нефтини қазиб олиш жараёнида йилига 6 млн.т. нефть океанга чиқиб, уни ифлосламоқда. Космик тасвирлар шуни кўрсатмоқдаки, Дунё океанининг 1/3 қисми юпка ёғли плёнка билан қопланган, бўлиб жиддий муаммоларни юзага келтириши мумкин. Сув ресурслари - денгиз ва океанлар инсониятнинг улкан бойлиги бўлиб, унинг тақдирини мамлакатларнинг муваффақиятли халқаро ҳамкорлиги билан боғлиқдир.

4.5. Рекреацион ва больнеологик ресурслар. Рекреацион ва больнеологик ресурслар моҳияти жиҳатидан кўп компонентлидир. Илмий-техника инқилоби шароитида ер шари аҳолиси сонининг ортиб бориши, ишлаб чиқариш суръатларининг ривожланиши билан бу ресурсларнинг иқтисодиётдаги ўрни тобора кучайиб бормоқда. Чунки, сахарларнинг кенгайиши, сахарча турмуш тарзининг ортиши, хатто қишлоқларда ҳам сахарча турмуш

тарзининг кенгайиши ва индустрлаштириш, умумий психологик ва физиологик зўриқишга (стресс), шовқин-суроннинг ортиши, атмосфера мусаффолигининг ёмонлашуви, транспорт чарчоқлиги ва бошқа ноқулайликларнинг кучайиб боришига олиб келмоқда. Шунинг учун ҳам, кенг миқёсда дам олиш, сайр-саёхат қилишга бўлган эҳтиёж кучаймоқда.

Шахарликлар учун шахар ташвишларидан бир нафас халос бўлиш, хаётий заруриятга айланмоқда. Бу жараён шахарларнинг кенгайиши, шахар аҳолиси сонининг тўхтовсиз ортиб бориши, шахарча хаёт тарзининг кучайиши билан янада кескинлашмоқда. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, аҳолиси 500 мингдан ортиқ энг йирик шахарларда 42 фоиз, 250-500 минг аҳолиси бўлган йирик шахарларда 25 фоиз, 100-250 минг аҳолиси бўлган шахарларда 24 фоиз, 50-100 минг аҳолиси бўлган шахарларда 17 фоиз, 50 мингдан оз аҳолиси бўлган шахарларда 15 фоиз аҳоли хафтада дам олишга ўзида эҳтиёж сезади.

Бир қатор мамлакатларда катта-катта худудлар рекреацион манбаа сифатида шаклланимоқда. Айниқса, Франция, Италиянинг Ўрта денгиз соҳил бўйи минтақаси, Югославия ва Болгариянинг Адриатика ва Қора денгиз соҳиллари, тоғли минтақалар ва Польшанинг 18 фоиз, АҚШнинг 8 фоиз федерал ҳокимиятга қарашли ерлари рекреацион мақсадларида фойдаланилмоқда. Шунингдек, Япония, Жануби-Шарқий Осиё, Лотин Америкаси, Африка, Марказий Осиё (Ўзбекистон), Европа, Шимолий Кавказ, Кавказорти давлатлари, Карпат тоғ тизмаси, Альп тоғлари худудларда ўзига хос хордиқ чиқариш масканларидан иборат минтақалар шаклланимоқда.

Рекреация тизими мажмуали бўлиб, табиатдан оқилана фойдаланиш ва атроф-муҳит муаммоси билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки, бир томондан рекреацион тизим катта ер фондиди (гарчи қишлоқ хўжалиги учун яроқсиз ер ресурслари, айрим тоғли худудлар, эстетик аҳамиятга молик табиий манзаралар ва бошқалар) тақозо қилса, иккинчи томондан рекреация минтақасининг ўзига (табиий ландшафтга) бўлган хаддан ташқари кучли тазйик табиатга ва унинг ресурсларига салбий таъсир этади.

Айни вақтда, рекреацион минтақаларда сихат-саломатликни тиклаш ва соғломлаштириш табиий манбаалар билан уйғунлашган бўлади. Қуёшли кунларнинг кўп бўлиши, атмосфера мусаффолиги ва кислороднинг юқорилиги, шифобахш сув ва балчиқлар сихат-саломатликни тиклаш ва соғломлаштириш ресурслари сифатида қаралади. Рекреацион ва больнеологик ресурслардан самарали фойдаланиш эса фақат айрим худудлар иқтисодий тараққиётининггина эмас, балки бутун-бутун мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётида ҳам катта ўрин тутмоқда.

Илмий-техника инқилоби шароитида рекреацион ва больнеологик ресурсларга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда ва бу жараён истиқболли йўналишга эгадир.

Такрорлаш учун саволлар.

Табиат ва жамият алоқалари ва қайта алоқаларига тавсиф беринг?

Минерал хом-ашё ресурслари турлари ва уларнинг иқтисодиёт тармоқларини ривожланишидаги ролини тавсифлаб беринг?

Бугунги кунда Дунё океани минерал хом-ашё ресурсларидан фойдаланиш ҳолати ва муаммолари қандай?

Дунё бўйича ер ресурсларидан фойдаланиш ҳолати ва чўлланиш ҳолати ва муаммолари қандай?

Сув ресурсларидан фойдаланиш ва чучук сув муаммоларини тушунтириб беринг?

Иқлимий ресурслар ва атмосферани муҳофаза қилиш масалалари нималардан иборат?

Больнеологик ва рекреацион ресурсларнинг иқтисодиётдаги ўрни ва истиқболда фойдаланиш масалаларини тушунтириб беринг?

5-БОБ. ДУНЁ АҲОЛИСИ. ЖАХОН ХЎЖАЛИГИНИНГ ИНСОНИЙ РЕСУРСЛАРИ

Аҳоли - ижтимоий ишлаб чиқаришда марказий бўғин эгаллайди ва табиат-аҳоли - хўжалик тизимида ўзининг меҳнати билан фаол ва боғловчи, таъсир этувчи, ўзгартирувчи роль ўйнайди. XX аср охири XXI аср бўсағасида аҳоли ва у билан боғлиқ халқаро муаммолар мажмуаси юзага келади.

Бу аввало:

Аҳоли - жамиятнинг бош ишлаб чиқарувчи кучи эканлиги билан характерланади. Чунки, меҳнат ресурсларининг сони ва меҳнат фаолияти аҳолининг ижтимоий таркиби, маълумоти ва иқтисодий таркиби, меҳнат анъаналари ва кўникмалари, янги касб ва ҳудудларни, айниқса илмий-техника билан боғлиқ соҳаларни тез ўзлаштириш даражаси иқтисодиёт тармоқларининг ривожланишига, мамлакатлар ва минтакаларда хўжаликнинг жойлашишига кучли суръатда таъсир қилади. Айниқса, меҳнат ресурсларининг сифат таркиби яхшиланишига бўлган эҳтиёж XX асрнинг 80-йилларидан сўнг кучайди ва бу жараён давом этмоқда.

Аҳоли - ўзи ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг катта қисмини истеъмолчисидир. Турли хизматлар ва номддий қийматдаги маҳсулотларга доимий эҳтиёж мавжуд. Аҳоли сони, миллатлар ва халқларнинг менталитети иқтисодиётнинг тармоқлари, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг (истеъмол товарлари) ривожланишига ҳамда жойлашишига, товарларининг йўналишига, транспорт, савдо-сотиқ, молия ва кредит, дам олиш ва туризм, бошқа товар ва хизматларнинг ривожланишига таъсир этади.

Инсоният доимий равишда ўзгариб бормоқда. Аҳоли сонининг тўхтовсиз ўсиши давом этмоқда, хар минутда 175 кишига, хар соатда 10,4 минг ва хар суткада 250 минг, йилига ўртача 90 млн. кишига кўпаймоқда. Бу жараён ер шарининг турли минтакаларида мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, аҳолининг ижтимоий, иқтисодий, этник, маиший, диний ва бошқа омиллари билан чамбарчас боғлиқ. Айниқса, бозор муносабатлари шароитида “бола нархи” нинг доимий ортиб бориши иқтисодий ривожланган мамлакатлардаги демографик ҳолатга сезиларли таъсир этмоқда. Шунингдек, табиий кўпайишдаги фарқлар ва миграция жараёнлари аҳолининг ҳудудий қайта тақсимланишига олиб келмоқда. Аҳоли эҳтиёжлари билан боғлиқ аҳоли географиясида ўзгаришлар юз бермоқда. (янги ҳудудларни ўзлаштириш, янги аҳоли қўрғонларининг барпо қилиниши ва бошқалар).

Аҳоли-ишлаб чиқариш муносабатларининг яратувчиси ва элтувчиси бўлиб, инсон фаолиятининг “вақт чизиғи” давомида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш ва жойлашиши тамойилларини қонун ва қонуниятларини белгилаб беради. Айни вақтда, бу жараён аҳоли жойлашиш характериға ҳам таъсир қилади.

Аҳоли ўзининг ривожланиш жараёнида табиат қонунлари ва қонуниятларини англаб, у билан алоқадорликка киришади ва бу алоқадорликда фаол кучга айланади. Аҳоли табиий шароитга мослашиб, унинг ресурсларини интенсив ўзлаштиришга киришади. ИТИ шароитида табиий ресурслардан фойдаланишнинг ўсиши, ишлаб чиқариш ва аҳолининг концентрацияси, урбанизация-атмосфера, сув ва Тупроққа салбий таъсир этиб, ер шаридаги табиий жараённи бузади ва охири-оқибатда аҳоли ҳаёти учун ноқулай вазият-экологик муаммони юзага келтирди. Бу муаммо инсоният учун XXI аср бўсағасида энг кескин муаммодир.

5.1. Ер шари аҳолисининг сони ва ўсиш суръатлари. Дунё аҳолисининг миллий (этник) таркиби. Дунё аҳолисининг диний таркиби.

Аҳоли сони ҳақидаги маълумотларни аҳолини умумий рўйхатдан ўтказиш орқали олинади. Аҳолининг умумий рўйхатдан ўтказиш 5 ёки 10 йилда бир марта ва мунтазам равишда амалга оширилади.

Аҳоли сони ҳар доим ўзгариб туради. Шунинг учун таҳлил чоғида аҳоли сони аниқланаётган вақтни (одатда бу аҳолини рўйхатдан ўтказилган вақт йилнинг боши, ўртаси ёки охири бўлади) ва аҳоли яшаётган ҳудуднинг маъмурий чегараларини аниқ ҳисобга олиш зарур. Бироқ, бир нечта мамлакатларда кўп вақтдан буён аҳолини умумий рўйхатидан ўтказиш амалга оширилмаган. Хусусан, 90-йилларнинг бошида 40 та (209 та дан) мамлакатда 10 йилдан кўп вақт ичида аҳоли умуман рўйхатдан ўтказилмаганлиги аниқланган. Шунинг учун Ер шари аҳолисининг умумий сонига аниқ эмас, балки ҳақиқатга яқин миқдор деб қараш мақсадга мувофиқ.

Шундай қилиб, 1950 йилнинг ўрталарида Ер шари аҳолисининг сони БМТ маълумотларига кўра 2516 млн. кишини, 1987 йилнинг ўрталарида эса 4994 млн. кишини ташкил этган. 36 йилда Ер шари аҳолиси 2478 млн. кишига кўпайган. 1987 йил 11 июлда БМТ ернинг 5 млрд. яшовчисининг туғилган кунини нишонлаган. 1995 йилда эса Ер шари аҳолисининг сони 5,716 млн. кишини 12 октябрь 1999 йил 6,0 млрд кишини ташкил қилди.

Ривожланаётган мамлакатларнинг аҳолиси нисбатан тез ўсмоқда. 1975-1995 йилларни олиб қараса, бу ораликда иқтисодий ривожланаётган мамлакатларнинг аҳолиси 1,4 мартага кўпайган. Шу йилларда дунёнинг асосий минтақаларида аҳоли сонининг ўсиши қуйидагича бўлган: Африка аҳолиси 1,8 мартага кўпайган, Лотин Америкаси аҳолиси 1,5, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиёда 1,5, Австралия ва Океанияда 1,3 мартага, Шимолий Америкада - 18,4%, Ғарбий Европада - 7% га ошган. 1995 йилда Ер шари аҳолисининг деярли 60 % и Осиёда, 12 % га яқини Африкада, 8 % Лотин Америкасида, 3,2 % Ғарбий Европада, 2,6 % Россияда, 5 % Шимолий Америкада, 0,9 % Австралия ва Океанияда яшаган.

Демограф статистларнинг маълумотларига қараганда бутун инсоният тарихида 80 млрд киши туғилган шундан мил қадар 40000 йил давомида 4 млрд.киши ва милдан 1750 йилга қадар - 61 млрд киши ва 1750 йилдан - 1990 йилга қадар 15 млрд.дан кўпроқ киши туғилган.

БМТ башоратига қараганда Ер шари аҳолисининг сони 2000 йилда 6030 млн, 2005 йилда 6550 млн, 2020 йилда 6985 млн., 2015 йилда 7469 млн.киши ва 2025 йилда 8312 млн.кишини ташкил қилади.

Мехнат ресурслари ва аҳоли ҳаракати билан шугулланувчи демография фан аҳоли жойлашуви, таркиби, динамикасида содир бўлаётган қонуниятларни ижтимоий, иқтисодий, биологик ва географик омиллар асосида ўрганади. Турли илмий тадқиқотлар олиб боради. Уларга асосланиб, аҳоли борасидаги демографик сиёсат ишлаб чиқилади. Аҳоли таркибидаги, жойлашувидаги ўзгаришлар мамлакат, минтақалар ва умуман жаҳон иқтисодиёти микёсида олдиндан башоратланади.

Демографик статистикада туғилиш коэффициенти (туғилганлар сони ҳар минг кишига нисбатан промиллада ўлчанади), ўлим коэффициенти(ўлганлар сони ҳар минг кишига нисбатан промиллада ўлчанади), никоҳ коэффициенти, аҳолининг табиий ҳаракати коэффицентларидан (туғилиш ва ўсиш коэффицентлари орасидаги фарқ) фойдаланилади.

Коэффицентлар кўпроқ жорий йил учун ҳисоблаб чиқарилади. Ўлимнинг (туғилиш) коэффицентини ҳисоблаш учун бир йилда ўлганлар (туғилганлар) сонини шу йилдаги аҳолининг ўртача сонига бўлиб, 1000 га кўпайтирилади.

Берилган йилдаги аҳолининг ўртача сони сифатида шу йилнинг 30 июнь ҳолатига тўғри келган аҳоли сонининг ҳисоблаш қабул қилинган. Агар, тадқиқотчи бу сана учун аҳоли сони ҳақидаги маълумотга эга бўлмаса, у ҳолда аҳолининг ўртача сони арифметик йўл билан ҳисоблаб топилади. Худди шу йўл билан никоҳ коэффициенти ҳам ҳисобланади. Лекин,

айни вақтда хисоблаш оила қуриш мумкин бўлганлар, ҳамда янги оила қурувчилар сонидан келиб чиқади ва унинг миқдори оила қуриш мумкин бўлганлар миқдоридан икки марта кўп. Ғарб мамлакатларида кўпроқ иккинчи усулдан фойдаланилади. У ҳолда никоҳ (оила) коэффиценти тўғилиш коэффицентига таккосланувчи миқдор сифатида шаклланади.

Туғилиш ва ўлим натижасида “такрор барпо бўлиш” деб ном олган аҳолининг узлуксиз янгиланиш жараёни юзага келади. Бу жараён қуйидаги 2 хил тушунча билан боғлиқ бўлиб, улар аҳолининг табиий ўсиши ва авлодлар алмашинуви тушунчаларидир.

У ёки бу аҳоли ҳаракатини кузатишнинг энг оддий йўли унинг йиллик ўсишини аниқлашдан иборат. Йиллик ўсиш коэффиценти аҳоли бир йилда (2 та кетма-кет 1 январь оралиғида) қанчага ўсганлигини ифодалайди.

$$\text{Йиллик ўсиш коэффиценти: } P = \frac{P_t}{P_m} \cdot 100$$

бу ерда P_t -йил давомида ўсган аҳоли сони.

P_m - йил давомидаги аҳолининг ўртача сони.

Бутун ер шари миқёсида табиий ўсиш аҳоли сонининг эволюциясини беради. Тарихнинг маълум бир давлардагина ва айрим мамлакатларда демографик эволюция миграция орқали юз берган (масалан: АҚШда XIX аср ва XX аср бошларида).

Уруш даврларини, эпидемия очарчиликларни хисобга олмаганда туғилишнинг ҳар вақт ўлимдан юқорилигини кўриш мумкин. Аҳолининг ўсиши ҳар минг кишига бир неча кишидан тўғри келади. Шу билан бирга, айтиш керакки, энг юқори чегара ҳар мингтага 10 тадан ёки 1% тўғри келади. Агар, фақатгина ўртача ўсиш кузатилиб, юқоридаги коэффицентлар узок вақт ўзгаришсиз қолганда эди, иккинчи 100 йилликнинг охирида аҳоли сони 2 мартага кўпайган бўларди. Лекин жамиятда юз берган фожиалар узок йиллар давомида туғилиш билан ўлим ўртасидаги муносабатни (мувозанатни) барқарорлаштириб (сақлаб) туради.

Ҳар бир авлод ўз алмашинувини қай даражада таъминлаганини кўриш учун уни туғилган вақтдан бошлаб ўз наслларини (авлодларини) дунёга келтиргунгача бўлган босқич кузатилади. Агар танланган авлоддан айтайлик минг киши туғилиши вақтидан бошлаб дунёга 1000 та (тирик) чакалокни келтирган бўлса, авлод тўла алмашинган хисобланади. Агар 1000 тадан кўпроқ чакалок туғилган бўлса, у ҳолда бу авлод алмашинуви билан бирга ўсишини ҳам билдиради.

Оилавий жуфтликлар турли ёшдаги эркак ва аёллардан ташкил топиши натижасида, умумий туғилган чакалоқлар сонидан муайян авлоднинг наслини ажратиб бўлмайди. Шунинг учун одатда авлоднинг аёллар қисмини ўрганилади. Чунки, биринчидан аёлларнинг фарзанд кўриш даври, чегаралари аниқроқ бўлади. Иккинчиси ва асосийси оналикни аниқлаш одатда кейинчалик туғдирмайди. Натижада, аёллар қатламини такрор барпо бўлиши, яъни аниқ сондаги аёллар насли ўрганилади. Бунда улардан туғилган қиз (чакалок) болалар эътиборга олинади.

Францияда ўтказилган тадқиқот натижасида танланган 100 та қизалоклардан кейинчалик 94 та қиз фарзанд туғилганлиги кузатилган. Бу натижани биз 1 та қиз (танлаб олинган авлоддан) учун хисоблаб чиқсак, “соф коэффицент” деб юритиладиган кўрсаткичга эга бўламиз. Бизнинг мисолимизда у 0,94 % бўлиб, R_0 билан белгиланади. Агар такрор барпо бўлишнинг ҳақиқий коэффиценти 1 тадан кичик бўлса авлоднинг тўла алмашинуви таъминланмаган бўлади, бунинг учун $R_0 - 1$ миқдор билан белгиланади ва ҳосил булишнинг соф коэффиценти 1 дан юқори бўлса авлоднинг тўла алмашинуви таъминланади.

Дунё аҳолиси ҳаракати тахлили шуни кўрсатиб турибдики, кўплаб Ғарбий Европа мамлакатларида шунингдек Шимолий Америка мамлакатларида XIX - XX асрларда аҳолининг ўлим даражаси пасайган. Дунёнинг бошқа мамлакатларида ўлим даражасининг сезиларли пасайиши ва муштамлақачилик тузимнинг тугатилиши билан 2 жаҳон урушидан кейин бошланган. Аҳоли турмуш даражасининг кўтарилиши, медицина хизматининг яхшиланиши, касалликларнинг олдини олиш учун профилактик чора-тадбирларининг ўтказилиши бевосита ўлим даражасининг пасайишига сезиларли таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб демографик жараёнда аҳоли такрор барпо бўлишининг 2 типини ажратиш мумкин. “классик” ёки европача тип, бунда ўлим ва туғилишнинг юқори даражасидан паст даражасига ўтиш узок вақтга тўғри келади, шу билан бирга туғилиш коэффициентининг ўлим коэффициентидан юқорилиги кўп ҳолларда 10 % дан пастга тўғри келади ва бу ҳолат аҳоли табиий ўсишининг секинлашувига олиб келади.

“Замонавий” тип, бунда умумий ўлим коэффициентининг пасайиши нисбатан қисқа вақт ичида кузатилади, туғилиш коэффициенти сезиларли даражада ортади ёки 10 % атрофида барқарорлашади.

Туғилиш ва ўлим даражаларининг бундай боғлиқлиги (ёки нисбати) аҳолининг тез ўсишини билдиради, аҳоли сонининг 2 мартага кўпайиши яқин 20 йилга тўғри келади. Кўплаб мамлакатларда туғилиш даражасини тартибга солиш чора-тадбирлари унинг пасайишига ижобий таъсир кўрсатади.

Айрим мамлакатлар мазкур жараёнларининг ўзига хос кўплаб хусусиятлари билан ажралиб туради ва бу улар таснифини қийинлаштиради. Умуман олганда эса ривожланаётган мамлакатларни аҳоли такрор барпо бўлишининг “замонавий” типини гуруҳига киритиш мумкин. Ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг ёш таркиби ва умумий ўлим коэффициентларининг жуда юқорилиги ҳосилдир.

Айни вақтда, баъзи ўлим кўрсаткичларининг даражалари иқтисодий ривожланган Ғарб мамлакатларига нисбатан юқори. Шу билан бирга, баъзи мамлакатларда ўлим даражаси туғилишдан юқорилиги аҳоли такрор барпо бўлишининг алоҳида типини ҳисобланади. Унинг натижасида аҳоли табиий ҳаракатининг коэффициенти манфий ишораси билан кўрсатилади (депопуляция - яъни аҳолининг табиий қисқариши юз беради). Бу жараёни ҳозирги Россияда кўриш мумкин. Агар 1983-1987 йилларда Россияда бир йилда туғилган аҳоли сони 2,5 млн. киши бўлса, 1988-1992 йилларда бу кўрсаткич 1,4 млн.га қисқарди. Натижада, Россия Федерациясида 1992 йилда ўлганлар сонининг туғилганлар сонидан юқорилиги 220 мингга, 1993 йилда 737,7 мингга, 1994 йилда эса 920,2 минг кишини ташкил қилди. Агар 1992 йил ўрталаридаги аҳоли сони Россияда 148,3 млн. ни ташкил қилган бўлса 1996 йил ўрталаридаги аҳоли сони Россияда 148,3 млн. ни ташкил қилган бўлса 1996 йилда бу кўрсаткич 147,5 млн. кишига тушиб қолди.

Дунё аҳолисининг миллий (этник) таркиби. Диний фарқлар. Ер шари аҳолиси 6 млрд киши (15 XI .1999 йил) бўлиб 2 мингдан ортиқ халқлар мавжуд. Бу халқлар бир неча юз миллиондан юз хатто 10 кишини ташкил қилади. Кичик этник жамоаларни ҳам ҳисоблаганда дунё халқлари 3-4 мингдан иборат деб баҳоланади. Халқ сўзи маъносида исталган этник бирлик ёки этнос-алоҳида қабила, қабилалар гуруҳи, халқ ва миллатлар тушунилади. Дунё аҳолисининг 80 % - 15 та йирик халқлар, 100 млн. ортиқ бўлган - хитойлар, хиндистонликлар, америкаликлар (АҚШ), руслар, бенгаллар, японлар ва бразилияликлар ва 50 млн.дан 100,0 млн.га қадар бўлган бихарлар, италияликлар, яваликлар, немислар, мексикаликлар, телегуалар, корейлар ва инглизлар ташкил қилади.

Дунё аҳолисининг миллий таркиби ғоят мураккаб. Халқларнинг миллат бўлиб шаклланиши - умумий тил, ўз-ўзини англаш, ҳудудий, иқтисодий, маданий бирлик билан боғлиқдир. Кўпгина миллатлар, давлат сиёсий чегаралари доирасида шаклланган бўлса айрим мамлакатларда миллат сиёсий чегарага мос келмайди. Масалан: Хиндистонда бир неча

миллат, Швейцарияда - умумий иқтисодий ва маданий бирлик асосидаги (немис швейцарияликлар, италян швейцарияликлар, франсуз-швейцарияликлар ва реторманлар) швейцария миллати юзага келган. Умумий араб тили, маданияти ва диний қарашлари асосида Жануби - Ғарбий Осиё ва Шимолий Африкадаги 20 та мамлакатда араб миллати юзага келган. Айни вақтда бу мамлакатларнинг айримларида сиёсий, ижтимоий, маданий умумийлик ва давлатчиликнинг ривожланиши-жазоирликлар, мисрликлар, марокошликлар, тунисликлар ва ливияликлар ва бошқа миллатларнинг шаклланишига олиб келди. Африка, Осиё мамлакатларида эса халқларнинг консолидацияси, ассимиляцияси ва этник интеграцияси каби жараёнлар давом этмоқда. Шунингдек, миллатларнинг яқинлашуви, сўнгра қўшилиб кетишувидан иборат собиқ СССР ва Югославиядаги халқлар ассимиляцияси тўғрисидаги қарашлар ва ўринишлардан иборат ғайри илмий йўналишлар асоссиз бўлиб амалий жихатдан ўз тасдиғини топмади ва XX аср 90-йилларининг охирида бу мустабид тузумга асосланган давлатларнинг парчаланиб кетиши билан бундай қарашлар ҳам ниҳоясига етади.

Дунё халқларининг тил тушунчаси доимо миллат тушунчасига мос келмайди. Чунончи, инглиз тили нафақат Буюк Британияда яшовчи инглизларнинг она тили бўлиб қолмай, балки АҚШ даги америкаликлар, англоканадаликлар, Австралия, Янги Зеландия, Ямайка, ЖАР аҳолисининг бир қисми гаплашадиган 425 млндан ортиқроқ аҳолининг тили ҳамдир. Шунингдек испан тили 340 млн Марказий ва Жанубий Америкадаги - Лотин Америкаси мамлакатлари гаплашадиган тил бўлса, португал тилида (175 млн) - Португалияликлар (9,0 млн) ва Бразилияликлар (130,0 млн) гаплашадилар.

Халқаро муносабатларда ва дипломатик амалиётда иккинчи жаҳон урушига қадар француз тили қўлланилган бўлса иккинчи жаҳон урушидан сўнг инглиз тили халқаро муносабатлар, ташқи савдо, кемачилик, халқаро фуқаро авиацияси ва халқаро анжуманларда етакчи мавқени эгаллаган.

Дунё мамлакатларининг ярми миллий жихатдан бир миллатли мамлакатлардир. Бунга Европа мамлакатлари (Россиядан ташқари), Лотин Америкаси, Австралия, Янги Зеландия киради. Осиё мамлакатлари (Араб давлатлари, Япония, Бангладеш, Исроилдан ташқари) кўп миллатли бўлиб 1000 дан ортиқ халқлар Осиёдаги аҳолининг 3/5 қисмини ташкил қилади.

Айниқса, Хитой, Хиндистон, Покистон, Марказий Осиё мамлакатларидан эса Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ҳам кўп миллатлидир. Африка этник картаси ғоят хилма-хил бўлиб деярли барча мамлакатлар кўп миллатли. (кўплаб этник қабила ва элатлар). Мавжуд барча кўп миллатли давлатларда (Россия, Хиндистон, Хитой, АҚШ, Югославия, Туркия, Канада, Бельгия, Испания ва бошқа) миллатлараро муаммолар мавжуддир.

Дунё аҳолисининг диний таркиби. Дунё динлари ўзининг тарқалиши ва жамият ҳаётида туганган ўрнига кўра дунё ва маҳаллий динларга бўлинади. Дунё динлари орасида энг кенг тарқалган дин христианлиқдир. Христианлик дини уч мазҳабга (католик, протестант ва православ) бўлинади. У Европа, Африка ва Австралияда ёйилган бўлиб 1 млрд. ортиқ киши сиғинади. Иккинчи ўрин 800 млн.дан ортиқ киши сиғинадиган ислом дини (мусулмон) 30 дан ортиқ Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африкадаги давлатларнинг расмий динидир. Ислом дини шунингдек, Болқон ярим ороли, Испания, Африка, Россия, Кавказ орти давлатлари, Марказий Осиё, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида кенг тарқалган. Учинчи дунё дини буддизм бўлиб 250 млн.дан ортиқ аҳоли сиғинади ва Марказий Осиё (Мўғулистон, Россия (Сибирь) ва Шарқий Осиё ҳамда Жанубий Осиё мамлакатларида тарқалган.

Шунингдек, маҳаллий динларга Хиндистонда - индуизм, Хитойда конфуцийлик, Японияда - синтоизм киради.

Дунё ва маҳаллий динлар замонавийлашган ҳолда аҳоли анъаналарида, урф-одатларида, шахсий ва турмуш тарзида, оила муносабатлари хатто давлатлар ҳаётида ҳам

мухим рол ўйнамоқда. Диний қарама-каршилиқлар мамлакатларда сиёсий кескинликни кучайишига сабаб бўлиб (Буюк Британияда - Шимолий Ирландия - Ольстер) католик ва протестантлар ўртасида, Яқин Шарқда (Паластин ва Исроил ўртасидаги муаммолар ҳамда жаҳон сиёсий картасидаги бошқа “қайноқ ҳудудлар”) ўзининг ечимини кутмоқда.

Динлар мамлакатлар ва аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида катта роль ўйнаб аҳолининг табиий кўпайишига, оила мустақамлигига, мамлакатлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барқарор ва беқарор бўлишига (Тожикистон) ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва жойлашишига кучли суръатда таъсир этади.

2. Дунё аҳолисининг жойлашиши ва миграция. Жаҳон иқтисодиётидаги урбанизация жараёни. Ер шарида мамлакатлар ва минтақалар бўйича аҳоли жуда нотекис жойлашган. Аҳолининг жойлашиши (кичик қишлоқдан /овул/ то мураккаб шаҳар ва қишлоқлар тизимигача) ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, хўжалик тараққиёти ва жойлашиш хусусиятлари, ҳамда ҳудуднинг ўзлаштирилганлик даражаси, табиий шароит ва ресурслар билан чамбарчас боғлиқдир. Дунё аҳолисининг 70 % ер шари ҳудудининг 25 % ида жойлашган бўлса, ер шари аҳолисининг 80 % Шарқий ярим шарда истикомат қилмоқда. Океан ва денгиз бўйининг 50 км.ли қирғоқ бўйи минтақасида 30 % дунё аҳолиси, 200 км.ли минтақада эса 50 % аҳоли яшайди.

Ер шарида Шарқий ярим шарда аҳоли ўта зич жойлашган иккита ҳудуд: а) Шарқда-Хитойнинг Шарқий қисми, Корея ва Япония; б) Жанубда-Хиндистон Бангладеш ва Покистоннинг бир қисми ажралиб туради. Бу ҳудудлардаги қулай шароит энг сермехнат донли экинлардан-шоли етиштириш имконини беради. Хар 1 км² га 200 киши ва ундан ортиқ тўғри келади, айрим ҳудудларда эса аҳоли зичлиги 1000-1500 кишига етади. Айниқса, қадимдан аҳоли зич жойлашган, дарё водийлари ва дельталари алоҳида ажралиб туради. Жумладан, Бангладеш мамлақатида (120,0 млн.дан ортиқ аҳоли) аҳоли зичлиги хар бир 1 км² га 650 кишидан ортади.

Учинчи аҳоли зич жойлашган ҳудуд Европадир. Ўрта асрлардан бошлаб хунармандчилик, саноат, савдо-сотик ва шаҳарларнинг гуркираб ривожланиши оқибатида аҳоли зичлиги ғоят юқоридир. Айниқса, Нидерландия, ГФР, Бельгия, Буюк Британия ва бошқа мамлакатларда, шунингдек саноат - шаҳар агломерацияларида (Рур, Мидленд, Шимолий Франция (Париж, хавзаси), Юқори Силезия) хар 1 км² ҳудудга 1000-2000-3000 кишидан ортади.

Туртинчи аҳоли зич жойлашган ҳудуд Ғарбий ярим шарда АҚШ дадир. XIX ва XX асрларда аҳоли сонининг тез ўсиши ва миграция хисобига (Европадан) Атлантика соҳили бўйида (Бос-Вош ва Чи-Питис мегалополислари) аҳоли зичлиги юқоридир.

Ер шарининг бошқа ҳудудларида (Россия, Украина, Канада (150 км.ли қирғоқ бўйи минтақасида), Хитой, Бразилия, Австралия, Жазоир, Миср, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари, Африканинг плантация хўжалиги ривожланган Ғарбий қирғоқ бўйи, Барбадос (хар 1 км² га 750 кишидан ортиқ), Маврикий (хар 1 км² га - 750 киши), Гренада, Пуэрто-Рико ва бошқа мамлакатларда хар 1 км² га 350-400 кишидан тўғри келади.

Ер шари аҳолисининг 4/5 қисми денгиз сатҳидан 500 м баландликда (бунинг 50 % денгиз сатҳидан 200 м. баландда), 50% ер шари аҳолиси денгиз қирғоқ бўйидан 200 км.лик минтақада яшайди.

Денгиз сатҳидан 100 м. баландликда ва денгиз қирғоқ бўйидан 1000 км. узокликда ер шари аҳолисининг хар 12 тадан 1 таси яшайди. Австралия ва Океанияда 1000 м денгиз

сатхидан баландда 1 % ахоли, Африкада 25 % ва Жанубий Африкада эса 20 % ахоли истиқомат қилади.

Ахоли миграцияси. Миграция - лотинча кўчаман, жойимни ўзгартираман деган маънони билдиради ва аҳолининг жойлашиши қайта тақсимланиши, таркиби ва сонига таъсир кўрсатади. Миграция жараёнлари характерига кўра ички, ташқи (мамлакатлараро) ва ишчи миграцияларига ИТИ шароитида эса “ақл оқими” йўналишига бўлинади. Миграция жараёнларининг бош сабаблари - иқтисодий, сиёсий, этник, демографик, маданий, диний ва бошқалар бўлиши мумкин.

Ички миграция аҳолининг жойлашишига сезиларли таъсир қилади. Бу жараён мамлакат доирасида бўлиб янги ресурсли худудларнинг ўзлаштирилиши ва амалга оширилаётган минтақавий сиёсат билан боғлиқ. Шунингдек, ишлаш учун яъни қишлоқлардан - шаҳарга бўлинган маятниксимон миграция ҳам характерлидир. Бу жараён иқтисодий жihatдан ривожланган мамлакатлар АҚШ, Канада, Япония, бозор иқтисодиётига ўтаётган Россия, Қозоғистон ҳамда Осиёда-Вьетнам, Хиндистон, Покистон, Лотин Америкаси - Бразилия, Африка - Жазоир ва Ливия каби бир қатор мамлакатлар учун хос бўлган хусусиятдир.

Ташқи миграция илдизлари жуда қадим замонларга бориб тақалади. Тарихда катта ўрин тутган “халқларнинг буюк кўчиши” ер шари бўйлаб халқларнинг жойлашиш ва қайта жойлашишига кучли таъсир қилган бўлса, Буюк географик кашфиётлар, ўрта асрларда айниқса XVII асрдан бошлаб Европада саноатнинг ривожланиши билан мамлакатлараро ва континентлараро ахамият касб этди. XIX асрдаги миграцион “портлаш” бутун Европани қамраб олди ва иккинчи жаҳон урушига қадар 60 млн. киши АҚШ, Канада, Бразилия, Аргентина, Австралия, Янги Зеландия, Жанубий Африка мамлакатларига кетган бўлса, иккинчи миграция ўчоғи Осиё мамлакатлари (Хитой, Хиндистон, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари) бўлди. XX асрнинг 90-йиллари бошларида Ғарбий Европадаги иқтисодий ривожланган мамлакатларда 20-25 млн. хорижий ишчилар бўлиб, нолегал иммигрантлар ва уларнинг оилалари билан 40-45 млн. кишига етди. Хар йили давлат чегараларини 3 млн. дан ортиқ киши кесиб ўтмоқда. XX аср бошларидаги сиёсий воқеалар ҳам Россия миграцияга сезиларли таъсир кўрсатади. Иккинчи жаҳон уруши ва XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб мустамлакачилик тузумининг емирилиши, мустақил ва ривожланаётган давлатларнинг юзага келиши оқибатида ташқи миграция бир мунча кучайди.

XX аср 50-йилларидан бошлаб ташқи миграция кенг ёйилади. Бу янги жараён бўлиб Ғарбий Европадаги иқтисодий ривожланган мамлакатларга - Жанубий Европа мамлакатларидан (Греция, Италия, Испания ва Португалия), Шимолий Африка мамлакатлари ва Туркия, Хиндистон, Покистондан паст иш хаки тўланадиган оғир зарарли ишларда ишлаш учун келдилар. Натижада, Ғарбий Европадаги иқтисодий ривожланган мамлакатлар эмиграция районида ишчи кучларини жалб қиладиган районга (салбий демографик ҳолат туфайли) айланди. Иккинчи йирик ишчи кучини жалб қиладиган район Яқин Шарқда йирик нефть қазиб чиқарувчи - Саудия Арабистони, Кувайт, Бахрейн, Катар, БАА, Ливия мамлакатлари бўлса, бошқа араб давлатлари Миср, Яман, Сурия, Судан ҳамда Осиё мамлакатлари - Хиндистон, Бангладеш, Покистон каби мамлакатлар ишчи кучи етказиб бермоқда. Айни вақтда, АҚШ XXI аср бўсағасида ҳам Лотин Америкаси ва Осиё мамлакатларидан ишчи кучини қабул қиладиган марказларидан бири бўлиб қолмоқда.

XX асрнинг 80-йиллари ўрталари ва 90-йилларининг бошларида Шарқий Европа ва СССР даги чуқур демократик ўзгаришлар оқибатида мамлакатлараро миграция Россия,

Украина, Белорус, Кавказ орти давлатлари ва Марказий Осиё давлатлари хуудларида кучайди.

ИТИ миграцион жараёнларга ҳам кучли суръатларда таъсир этмоқда натижада, иқтисодий ривожланган мамлакатларда юқори малакали инженерлар, врачлар, олимлар ва мутахассисларни жалб қилишдан иборат (“ақл оқими”) сиёсати юзага келади. Бунинг оқибатида ўзи кам бўлган юқори малакали иммигрант интеллектуаллар оқими Хиндистон, Лотин Америкаси ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари, қисман Россиядан - АҚШ, Канада ва бошқа Ғарбий Европадаги иқтисодий ривожланган мамлакатларга йўналмоқда.

Жахон иқтисодиётида урбанизация жараёнлари. Урбанизация бу тарихий шаклланган ижтимоий ва хуудий меҳнат тақсимооти асосида юз берадиган кўп қирралик ижтимоий-иқтисодий, демографик ҳамда географик жараёндир. Урбанизация демо-статистик тушунча сифатида эса - шаҳарларнинг кўпайиши, айниқса, катта шаҳарларнинг кенгайиши ва мамлакат, минтақалар ва умуман дунёда шаҳар аҳолиси хиссасининг ортишидир.

Урбанизация жараёнининг ривожланиши шаҳар, аҳолисининг шаклланиш хусусиятлари билан боғлиқдир. Шунингдек, шаҳар аҳолисининг ўсиши озми кўпми шаҳар четидаги хуудлар ва шаҳарлашган жойларнинг шаклланиши хисобига ҳам юз беради. Бу хуудлардаги аҳолининг яшаш шароити тобора катта шаҳарлардаги аҳоли яшаш шароитларига яқинлашиб бормоқда.

Қишлоқ аҳолиси билан қишлоқ хўжалигига алоқадор аҳоли сонига нисбатан шаҳар аҳолиси ва қишлоқ хўжалигига алоқадор бўлмаган аҳоли сонининг ўсиш юқорилиги - замонавий урбанизациянинг ўзига хос хусусияти хисобланади. Дунёнинг 3 та йирик китъасида Австралия ва Океанияда, Шимолий Америкада, шунингдек Европада шаҳар аҳолиси юқори бўлиб, уларга тез урбанизациялашаётган Лотин Америкаси мамлакатлари етиб олмақда. Иқтисодий ривожланган мамлакатлар янада юқорироқ шаҳар аҳолиси фоизларга эгадирлар. Европада - Буюк Британия (91%), Швеция (87%), Германия (85 %), Дания(84 %), Франция (78%), Нидерландия (76 %), Испания (74 %), Белгия (72%), Шимолий Америкада -АҚШ (77 %), Канада (76 %), Осиёда - Исроил (89 %), Япония (78%), Австралия ва Океанияда - Австралия (89 %), Янги Зеландия (85 %), Африкада -ЖАР (50 %), шулар жумласидандир. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, мамлакатларда шаҳар аҳолисининг улиши 70 % ошганда, унинг ўсиши секинлашади ва аста-секин (80 % яқинлашган сари) тўхтаб бошлайди.

Аҳолисининг катта ва жуда катта шаҳарларида тўпланиши урбанизация учун хос хусусиятдир. Айнан катта шаҳарларнинг кўпайиши (аҳолиси 100 минг кишидан юқори бўлган), уларда аҳоли жойлашувини янги шакллари ҳамда шаҳарча ҳаёт тарзининг кенг тарқалиши урбанизация жараёнини янада очикроқ ифодалайди. Бутун дунёда катта шаҳарларнинг улуши 100 йилдан кўпроқ вақт ичида (1860 йилдан) 1,7 % дан 20 % га ошди. 1700 йилда дунёда аҳолиси 100 мингдан ортиқ шаҳар бўлган, 1800 йилда 65 та, 1900 йилда 360 та, XX аср охирида 2000 дан ортиқ ана шундай шаҳарлар қайд этилган. Улкан “миллионер” шаҳарларнинг ривожланиши янада катта эътиборга лойиқдир. Агар, 1800 йилда 1 млн.дан ортиқ яшовчига эга шаҳар фақат битта бўлган бўлса XX аср охирига келиб бундай шаҳарларнинг 200 таси қайд этилган. XXI аср дастлабки чорагида эса миллионер шаҳарларнинг сони 400 тага етиши кутилмоқда.

Урбанизациянинг демографик жараёнларга таъсири шаҳарларнинг катталиги ва ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётда тутган ўрни, вазифасидаги - фарқлардан келиб чиққан ҳолда намоён бўлади. Урбанизация жараёнининг ривожланишида шаҳар аҳолисининг

туғилиш даражаси қишлоқдагига нисбатан камаяди ва истиқболда туғилишнинг камайиши қишлоқ жойларида ҳам юз беради. Айрим ривожланаётган мамлакатларда (масалан, Мисрда) туғилиш даражасининг шаҳарларда юқорилигини бир қатор ижтимоий-иқтисодий, демографик ва диний омиллар таъсири, хусусан шаҳарларда жинслар нисбатининг кўпроқ мувозанатлашганлиги билан изоҳланади.

Деярли барча мамлакатларда қишлоқдан яқинда кўчиб ўтган шаҳар аҳолисининг туғилиш даражаси шаҳарларда олдиндан яшаб келаётган аҳоли туғилиши даражасига нисбатан юқори (агар қишлоқ яшовчиларининг шаҳарларга мосланиши катта қийинчиликлар билан боғлиқ бўлмаса). Урбанизация ривожланишининг биринчи босқичида ўлим даражасининг юқорилиги сақланади, чунки қишлоқ аҳолиси шаҳар ҳаёт тарзига яхши мослашмаган бўлиб вақт ўтиши билан шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг ўлим даражалари орасидаги фарқ қисқариб сўнгра йўқолиб кетади. Урбанизация ривожланиши нуқтаи назаридан миграциянинг шаҳарлар кўпайишидаги роли аста-секин камаяди ва аҳолининг ҳудудий характери, айниқса маятниксимон миграциянинг ўсиш интенсивлиги ортади.

Фаол аҳоли миграцияси ривожланаётган ишлаб чиқариш корхоналарини қайта ташкилланиши, янги корхоналар ва уй-жойларни шаҳар марказида эмас, шаҳар чети ҳамда халқасида қурилишига олиб келади. Шунга қарамай шаҳар марказлари янада муҳим ҳудудлар яъни энг қиммат ҳудудларга айланмоқда. Чунки, аҳоли зичлигининг юқорилиги, биноларнинг эскириши реконструкция, кўчалар ободонлигини тартибга солиш, бошқариш, тартибни сақлаш ва қонунчилик катта харожатлар билан боғлиқдир.

Шаҳар марказидан узоқлашиши билан даромадлар миқдори ўртасида тўғридан-тўғри боғланиш юзага келади. Одатда, шаҳарнинг “ишчи” қисмидан энг узоқда малакали, маҳоратли ишчилар, техник персонал ва “оқ ёқалилар” яшайдилар. Улар меҳнатлари эвазига нисбатан анча юқори ҳақ оладилар. Бунда одамларнинг кўпчилиги шаҳарларнинг ишбилармон-тадбиркор қисми бўлиб - банк, молия муассасаларида, адвокатура ва маслаҳат идораларида, реклама агентликларида ишлайдилар. Бошқа томондан, “кўк ёқалилар” ва паст малакали ишчиларни талаб қилувчи ишлаб чиқаришнинг кўплаб кўринишлари, улгуржи ва чакана савдо корхоналари, хизмат курсатиш тармоқлари шаҳар четига кўчиб ўтган. Бунинг натижасида шаҳар ва шаҳар четида иш ўринлари билан иш кучи ўртасида сезиларли географик номутаносиблик юзага келади. Бу номутаносиблик аҳоли характери таъминлаш учун зарур самарали транспорт тизимини тақозо қилади.

Дунёнинг йирик шаҳарларида темир йўл, метро, автобус, осма йўллар каби жамоат транспорт тизимини янгилаш ва ривожлантиришга қизиқиш тобора ортмоқда. Шаҳарлар четидаги аҳоли ўсишига оид башоратларни ва 20 йилдан сўнг шаҳар автомобиль характери кўламининг 2 марта ортиши мумкинлигини ҳисобга олган ҳолда, кўплаб шаҳарлар лойиҳалари автотранспортларга нисбатан ҳар томонлама самарали воситаларни топишни жуда муҳим ва зарур деб ҳисобланмоқда. Йўллар қурилишига маблағлар сарфланишининг ортиши ҳаракат кўламининг кенгайишига олиб келади, транспорт тикинларини камайтиради, шаҳар магистралларида ўртача ҳаракат тезлиги кўтарилибгина қолмасдан, балки пасаяди ҳам. Бундан ташқари жамоат транспорт тизимининг яхшиланиши ва кенгайтирилиши қуйидаги йўналишларда ижтимоий самаралар бериши мумкин: - янгиланган ва қулай шаҳар марказини ташкил этиш; - кам таъминланган шаҳар маркази аҳолиси учун шаҳар четидаги иш жойларига боровчи йўлларни яхшилаш; - автомобиль транспортини кўпайиши билан боғлиқ атроф-муҳитни ифлосланиши муаммосидан сақланиш, уни бартараф этиш.

Катта шаҳарларнинг яна бир бошқа муҳим йирик муаммоси атроф-муҳитнинг ифлосланиши муаммосидир. Аҳоли зичлигининг юқорилиги, ишлаб чиқариш концентрацияси ва автомобиллардан фойдаланиш даражаларининг ўсиб бориши каби сабаблар ифлосланиш муаммосини хаддан ташқари кучайтириб юборади. Сув ва ҳавонинг

жиддий ифлосланиши, уларда қаттиқ чиқиндиларнинг тўпланиши билан боғлиқ муаммолар БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг турли махсус ҳужжатларида ўз ифодасини топган.

Шуниси маълумки, катта шаҳарлар атрофидаги дарё ва кўллар шаҳар ҳамда саноат корхоналари чиқиндилари ташланадиган “ахлат чуқурларига” айланади. Шаҳар аҳолисининг катта қисми сифати шубҳали сувдан фойдаланадилар. Шунингдек, хавонинг зарарланиши енгил рак, эмфизема, пневмония ва бошқа касалликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Махсус ахлатхоналар тўлиб - тошиб аҳоли уй-жойлари яқинига ахлат ёқувчи печларни жойлаштиришга тўсқинлик қилади. Шунинг учун чиқиндилардан холи бўлиш кўплаб шаҳарлар учун ўта муҳим муаммога айланиб бормоқда.

Атроф-муҳит ифлосланишининг келгусидаги кутилаётган оқибатлари янада хавфлидир. Айрим олимларнинг фикрича бу тарздаги саноат концентрацияси, хаво ва иссиқлик ифлосланишига олиб келадиги, бунинг оқибатида Ер шари иқлимида тузатиб бўлмас “парник эффекти” юз бериши ва ғоят фожиали халокатлар юзага келиши мумкин.

Атроф-муҳитнинг ифлосланиш муаммоси негизида хом-ашё ресурсларининг баланси етади. Бу энг оддий ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган, ишлаб чиқаришнинг сарф қилинган ресурслар массаси оқибатида саноат чиқиндиларининг массасига яқин тенгланишини ифодалайди.

Инсоният бахтига, экология тизими ёки табиат ўз-ўзини такрор барпо қилиш хусусиятига эга бўлиб маълум даражагача чиқиндиларни қайта ишлаб йўқ қилиб юбориши мумкин. Лекин мавжуд саноат чиқиндиларининг ўсиб бораётган ҳажми табиатнинг бу хусусияти имкониятидан анча юқори бўлиб бормоқда атроф -муҳит ифлосланишининг сабаблари ғоят кўп ва хилма-хилдир.

Улардан бири аҳолининг табиий ўсиши ҳисобланади. 5 ёки 10 млн. кишини ўзига сингдириш мумкин бўлган ҳудуднинг экология сизими 20 ёки 30 млн. аҳолига дош бера олмаслиги мумкин. Шу тарзда урбанизация жараёнларининг ривожланиши билан боғлиқ атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси глобаллашади ва янада мураккаблашади.

Дунёда урбанизация жараёнларининг ўсиш суръатларининг ортиб бориши муқаррар жараён бўлиб унинг сифат жиҳатлари қандай тегишли чора-тадбирлар кўрилиши билан боғлиқдир.

Шу билан бирга урбанизация жараёнларининг иқтисодий ва экологик жиҳатларини ҳисобга олиш бутун дунёда юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Урбанизация жараёни дунёнинг мамлакатлари, минтақаларида турличадир. Ҳозирги замон урбанизация типи на фақат шаҳар аҳолисининг тез кўпайиши бўлибгина қолмай, балки интенсив ривожланаётган субурбанизация жараёни ҳам бўлиб - шаҳар аҳолиси жойлашишининг янги шакллари - шаҳар агломерациялари, мегалополислари ҳамдир. Иқтисодий ривожланаётган мамлакатлар тўлақонли равишда стихияли урбанизация оқибатларини ҳис қилмоқда ва унинг оқибатида шаҳарлар ўсишини бошқариш қийинлашмоқда, (ўта йирик шаҳарлар). Йирик шаҳарлар бўҳрони (кризис) ижтимоий, синфий, ирқий қарама-қаршиликларининг қонуний оқибатларидир. Йирик ва ўта йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерацияларида хаво ва сувнинг, Тупроқ қопламанинг ҳаддан ташқари ифлосланиши аҳоли яшаш шароитининг ёмонлашувига, уй-жой фонди, муҳандислик-қурилмалари, ҳудудлардан фойдаланишининг ёмонлашуви ва кўчмас мулкларининг қимматлашувига олиб келмоқда.

Шундай шароитда АҚШ да 60-йилларда (Ғарбий Европада - 70-йилларда) аҳолининг нафақат йирик шаҳарлардан шаҳар атрофи минтақаларига кўчиши, балки илгари урбанизациялашган минтақаларга нисбатан чекка ҳудудларда шаҳарларнинг ўсиши, кенгайиши бошланди. 70-йилларда АҚШ да биринчи марта шаҳар агломерацияларида аҳолининг ўсиш суръатлари мамлакат ўртача кўрсаткичларидан паст бўлди. Франция, Швеция, Италия, Канада каби мамлакатларда аҳолининг шаҳар агломерацияларидан кичик ва ўрта шаҳарларга силжиши миграция йўналишларининг ўзгариши юз беради. Буюк Британия, Нидерландия, Швейцария, Бельгия, Австралия каби мамлакатларда йирик шаҳарлар марказидан шаҳар атрофи минтақаларига мигрантлар оқими бошланди. Кўпгина йирик шаҳар агломерацияларда аҳоли сони кўпаймаяпти (шаҳар-марказлари аҳолисининг қисқариши ҳисобига), балки аксинча камайиш жараёни мавжуд.

Шаҳарлар - мамлакатларнинг сиёсий, ижтимоий - иқтисодий ва маданий, илмий фаолият марказларидир. Айни вақтда, шаҳарларнинг кўпайиши ва ривожланиши билан боғлиқ муаммолар мажмуаси ҳам юзага келди. Шаҳарликларнинг олдида қандай қилиб шаҳарнинг ишлаб чиқариш - иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳаётида фаол қатнашиш ва бир вақтнинг ўзида соф хаво, гўзал манзаралар, тинч осойишталикдан баҳраманд бўлиш муаммолари кўндаланг бўлди. АҚШ даги урбанизация жараёни тажрибалари шуни кўрсатмоқдаки, шаҳар агломерацияларида қандайдир меъёрий чегарадан сўнг дезинтеграция жараёни амал қилади ва шаҳар маркази ҳисобига шаҳар атрофлари аҳолиси ўсади. Жумладан, кўплаб америкаликлар (айниқса ўзига тўқлар, бой-бадавлат кишилар) шаҳар атрофларига ўрнашмоқдалар. Бу жараён ХХI аср бошларида ҳам давом этади. Бунга бир қатор омиллар (ҳукумат томонидан ипотека кредитлари берилиши - кўплаб аҳолига шаҳар атрофида уй-жой қуриш имкониятларини беради) ва автомобилларнинг қулай ҳаракат воситасига айланганлиги ҳам туртки бўлмоқда.

Шаҳар атрофларининг кенгайиши, аҳоли ўсиши, ишлаб чиқариш тизимининг ҳам силжишига таъсир кўрсатди. Бунинг сабаблари мураккаб ва кўп қирралидир. Биринчи навбатда - хилма-хил хизмат кўрсатиш соҳалари, айтиқса, савдо-сотик ва хизматларнинг кўплаб турларининг кўчиши ва “сервис” нинг истеъмолчиларга яқинлашишидир. Айни вақтда, шаҳар маказларининг ишлаб чиқариш фирмалари ҳам тарқ этди. Бунга шаҳар марказларидаги ер нархининг юқорилаб бориши, транспорт юкларнинг тушириш ва юклаш қийинчиликлари, кўчалардаги транспорт тикинлиги ҳам маълум даражада таъсир кўрсатмоқда, айти вақтда, кўпгина ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқлари шаҳар марказларида қолди ва мувоффақият билан ишламоқда. Юқори даражада ихтисослашган молия ва савдо хизматлари, марказий бошқарув тизими, ахброт-реклама агентликлари, банклар, адвокатлар идоралари, маслаҳат фирмалари ҳукумат ва маҳаллий идоралари шаҳар марказларининг энг фаол ҳаракатчан, ишбилармон қисмини ташкил этмоқда.

Шимолий Африка ва Европадаги шаҳар атрофига “қочиш” муаммоси Россия ва бошқа бир қатор МДХ давлатлари, жумладан Ўзбекистон олдида ҳам турган муҳим муаммо бўлиб ҳисобланади. Чунки, шаҳар марказлари кўплаб шаҳар-атрофи районлари билан ўралиб қолмоқда-ки, буларнинг ҳар бири мустақил сиёсий- маъмурий бўлинишни кучайтириб юбормоқда. Шаҳарларнинг “марказдан қочма” жараёни эса истиқболда бойлик ва даромадларнинг тақсимланишида ҳам номувофиқликларни келтириб чиқаради. Чунки, бир қатор даромадли ишлаб чиқариш тизимларининг ҳам шаҳар атрофига бўлган интилишлари кучайиб бормоқда.

Ривожланган мамлакатларда “демографик портлаш” урбанистик “портлаш” билан ҳамоҳангдир. Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда аҳоли урбанизациялиниш кўрсаткиларининг пастлигига қарамай урбанизациянинг ўсиш суръатлари юқорилиги билан

ажралиб туради. Бу жараён Осиё ва Африкадаги мамлакатлар пойтахтларининг хаддан ташқари ўсиши, қишлоқ худудларидан қашшоқ ва камбағал қишлоқ аҳолисининг очлик ва қашшоқликнинг бартараф этиш мақсадида шаҳарларга иш қидириб келиши билан боғлиқдир. Қишлоқ аҳолисининг иш қидириб шаҳарларга келиши шаҳарлардаги ишчи кучига бўлган эҳтиёждан юқоридир.

Натижада, урбанизация жараёнининг индустриализация жараёнларидан тезроқ ўсиши, районларнинг кенгайишига олиб келмоқда. Ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигида - Мехико, Буэнос-Айрес, Сан-Пауло, Рио-де-Жанейро, Калькутта, Бомбей шаҳарларида йирик шаҳар агломерациялари шаклланмоқда. Ривожланаётган урбанизация жараёни ғоят хилма-хил бўлиб, бир томондан бу мамлакатлар ижтимоий ҳаётини жонлантурса, шаҳарларнинг бу мамлакатлар ҳаётида ролини кўтарса, (ишчилар синфининг шаклланиши, тадбиркорлар қатламининг юзага келиши, саводхонлик ва маданий даражанинг ривожланиши, халқлар консолидациясининг кучайиши ва миллатларнинг шаклланиши ва бошқа), иккинчи томондан, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни (шаҳарга демографик “босим” ни кучайиши) кучайтирмоқда.

4. Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби. Мехнат ресурслари. Бандлик ва ишсизлик суръатлари.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, дастлаб ўғил ва қиз болалар сони тенг бўлсада (амалда 100 қиз болага, 104-107 ўғил бола туғилади) 15 ёш атрофида уларнинг сони тенглашади, чунки қиз болалар ўғил болаларга нисбатан яшовчанроқ бўлади. Аммо, мамлакатлардаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва диний қарашлар туфайли аҳолининг жинсий таркиби турличадир. Дунё сиёсий картасидаги мамлакатларнинг қарийб 50 % ида аёллар сони эркакларга нисбатан юқори. Бу жараён, аёллар ўртача умр кўриш даражасининг юқорилиги, уруш ва унинг оқибатлари, эркакларнинг хавfli ва оғир ишларда (ер ости ва бошқалар) ишлаши билан характерланади.

Эркакларнинг аёлларга нисбатан кўплиги ривожланаётган мамлакатлар гуруҳига хос бўлиб, оғир ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, саводсизлик ва камбағаллик (эрта никохланиш, кўп болалик, касаллик ва бошқалар) билан боғлиқ. Айниқса, Хитой ва Хиндистонда эркаклар сони юқори бўлиб дунё бўйича 1000 аёлга 1009 та эркак тўғри келишида уларнинг хиссаси каттадир.

Аҳолининг ёш таркиби ва мехнат ресурслари мамлакатлардаги туғилиш, ўлим, табиий ўсиш кўрсаткичлари билан боғлиқдир. Аҳоли кўпайишининг 1-типи хос бўлган кўпгина иқтисодий ривожланган мамлакатлардаги аҳолининг ёш таркиби “миллатларнинг қариш жараёни” нинг кучайиб бораётганлигидан далолат беради. Бу мамлакатларда аҳолининг ёш таркибида болалар салмоғи ўртача 25% (ГФР эса -15%), қариялар салмоғи - 15 % ни ташкил қилади. Ривожланаётган мамлакатлардаги табиий ўсишнинг юқорилиги оқибатида болалар салмоғи - 45-50 % хатто ундан ҳам юқорирок бўлиб, қариялар салмоғи эса бор йўғи - 6 % ни ташкил қилади.

Аҳолининг ишлаб чиқаришда қатнашиш учун яроқли қисмини аниқлашда ёш бош кўрсаткич ҳисобланади. Мехнатга яроқли аҳолининг моддий ва номоддий ишлаб чиқаришга жалб қилинган қисми иқтисодий фаол аҳоли деб юритилади. Кўпгина мехнат ресурсларини аниқлашда 16-59 ёш эркаклар ва 16-54 ёш аёллар ҳамда ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган мехнатга яроқли ёшдан катта ёки кичик аҳоли ҳисобга киритилади.

Дунё бўйича иқтисодий фаол аҳоли тахминан барча аҳолининг 45 % ни ёки 3 млрд кишини ташкил қилади. Айни вақтда, Европа мамлакатлари, Шимолий Америка, Россия каби мамлакатларда бу кўрсаткич бир мунча юқори 48-50 % дан иборат бўлиб, аёллар салмоғи бандлигининг катталиги характерлидир. Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида эса иқтисодий фаол аҳоли дунё ўртача кўрсаткичлардан паст бўлиб (35-40%)

иқтисодий қолоқлик, болалар салмоғининг юқорилиги, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга кам жалб қилинганлиги оқибатидир.

Маълумот даражаси аҳолининг муҳим “сифат” кўрсаткичларини ифодалайди. Бу тушунча ўз таркибига турмуш тарзи ва овқатланиш, сихат саломатлик, янги ғоя ва қарашларни қабул қилиш ва мослашув жараёнларини олади. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда деярли саводсизлик тугатилган бўлсада, ривожланаётган мамлакатларда (гарчи кейинги йилларда саводсизликни бартараф қилишда маълум ютуқлар қўлга киритилганлигига қарамай), маълумот даражаси паст. Айниқса, бу ҳолат қишлоқ аҳолиси ўртасида юқоридир. БМТ маълумотларига қараганда 900 млн. киши на ўқишни, на ёзишни билмайди, ёки ер шари аҳолисининг ҳар 4 тадан бири саводсиз. XXI аср бўсағасида ҳам 1 млрд. киши саводсизлигича қолмоқда. Шунинг учун саводсизликни тугатиш инсоният олдида турган муҳим муаммолардан биридир.

Жамият иқтисодий нуқтаи назаридан олиб қараганда бандлик-бу меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий ва миллий даромадни яратишдаги фаолиятидир. Барча қобилиятли ва ишлашни хоҳловчиларга ишлаб чиқаришда меҳнат қилиш имкониятининг берилиши идеал даражадаги тўлиқ бандликка олиб келишини таъминлайди.

Ижтимоий ишлаб чиқаришдаги бандлик умумий ва махсус таълим муассасаларида ўқиш, ҳарбий хизматда бўлиш, уй хўжалигида банд бўлиш, қарияларга ва беморларга ғамхўрлик қилиш каби фойдали бандликнинг барча кўринишларини истисно қилмайди.

Иқтисодий ва ижтимоий жихатдан фойдали фаолиятнинг барча кўринишларинининг ҳисоби глобал бандлик тушунчасида ўз ифодасини топган. Бу доирага объектив ва субъектив сабабларга кўра ўзининг қонуни ва фойдали фаолият доирасини топа олмаганлар кирмайди. Жамиятнинг ривожланиши нуқтаи назаридан ижтимоий ишлаб чиқаришдаги бандлик ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, у жамиятнинг иқтисодий салоҳиятини, аҳолининг турмуш даражасининг сифатини белгилайди. Ижтимоий ишлаб чиқаришдаги бандликни самарали бандлик сифатида кўриб чиқиш мумкин. Самарали бандлик билан фойдали бандликни бошқа кўринишлари ўртасидаги боғлиқлик рационал (мақсадга мувофиқ) бандликни аниқлаш имконини беради.

Бу тушунчалар меҳнат бозоридаги бандлик сиёсати учун қандай аҳамиятга эга ?

Биринчидан, ижтимоий меҳнатда иштирок этиш ва этмаслик иқтисодий омиллардангина эмас, балки инсоннинг ўз эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда жамиятнинг меҳнат салоҳиятини аниқлаш ва миллий даромадни яратишдаги иштирокини аниқлаш имконини беради. Иккинчидан, бутун мамлакат, минтақалар миқёсида уларнинг иқтисодий ва демографик ривожланишининг ҳисобга олган ҳолда меҳнат салоҳияти ва ундан фойдаланиш кўламини янада аниқроқ башоратлашга ёрдам беради.

Учинчидан, ижтимоий сиёсатни мукамалроқ ишлаб чиқиш, ижтимоий дастурлар яратиш, уларни молиялаштириш манбааларини ва сотиш шароитларини белгилаш учун керак бўлади.

Халқаро статистикада “иқтисодий фаол аҳоли” ва “иқтисодий нофаол аҳоли” тушунчалари кенг қўлланилади.

Халқаро Меҳнат Ташкилоти тавсияларига кўра ўз эҳтиёжлари учун товар яратувчидан тортиб то товар ва хизмат ишлаб чиқаришда иштирок этувчиларнинг барчаси иқтисодий

фаол ахоли таркибига киритилади. Улар қуйидаги тоифа шахсларни ўз ичига олади: ёлланма меҳнат кўринишидаги - ишчи ва хизматчилар; мустақил ишловчилар; ҳақ олмайдиган оила (уй хўжалиги) аъзолари; мавсумий ва тасодифий ишчилар; маълум бир сабабларга кўра вақтинчалик ишламаётганлар (касаллик, таътил ва бошқа сабабларига кўра); тўлиқсиз иш кунда ўқиш билан бир вақтда ишлаётганлар; ўқувчилар ҳамда ишлаб чиқаришда стипендия ёки иш хақи олган ҳолда мутахассисликка тайёргарликдан ўтаётганлар.

Турли мамлакатларда иқтисодий фаол аҳолини аниқлаш кўпчилик мамлакатлар каби бир-биридан фарқ қилади. масалан, фаол меҳнатга ўтиш ёши АҚШ да 15 ёш деб белгиланган, Швецияда эса 16 ёш Бундан ташқари тоифалар бўйича ҳам фарқлар мавжуд. Мисол учун, Буюк Британияда ўқиётганлар, тўлиқсиз иш вақтида ишлаётганлар ҳамда иш кидираётганлар иқтисодий фаол аҳоли таркибига киритилмайди. Бозор иқтисодиёти мамлакатларида иқтисодий фаол аҳоли ўтаётган давр учун “ишчи кучи” сифатида белгиланади.

Иқтисодий фаол аҳолининг меҳнат мақоми (статуси) маълум бир давр (12 ой ёки бир йил) ичида ишлаган ҳафта ёки кунлари сонига қараб белгиланади ва шу бўйича иқтисодий фаол аҳоли бандлар, қисман бандларга ва ишсизларга ажратилади.

Халқаро статистикада иқтисодий нофаол таркибига, ёшидан қатъий назар, юқорида айтиб ўтилган иқтисодий фаол аҳоли таркибига кирмайдиган барча аҳоли қатлами киритилади.

Иқтисодий нофаол аҳоли таркибини ҳам бир нечта гуруҳларга ажратиш мумкин. Кундузги бўлим талабалари, уй бекалари, пенсионерлар, ташкилотлардан моддий ёрдам олувчилар энг катта гуруҳни ташкил қилади.

Халқаро Меҳнат Тақсимооти ва ОЭСР (Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти) каби халқаро ташкилотларнинг аниқлашига кўра, ишсизлар булар ишга эга бўлмаган, ишлашга тайёр ва охириги 4 ҳафта ичида иш кидираётганлар ёки ишга жойлашиб бўлган, лекин ҳали иш бошламаган одамлардир.

Мисол учун АҚШ да қуйидаги фуқаролар ишсиз ҳисобланадилар:

Тахлилий ҳафта давомида банд бўлмаганлар.

Утган 4 ҳафта давомида ишга жойлашишга ҳаракат қилганлар. (тўғридан-тўғри ёлловчига ёки давлат бандлик хизмати курсатиш ташкилотига, дўстларига мурожаат қилган ҳолда).

Вақтинчалик ишдан бўшатирилганлар ёки янги ишга қабул қилинган ва 30 кун ичида иш бошлаши керак бўлган фуқаролар.

Японияда тахлил қилинаётган ҳафтада бирор соат ҳам ишламаганлар, Буюк Британияда эса тахлил қилинаётган ҳафтада ишга эга бўлмаган, шу ҳафтада иш кидираётган ёки касаллиги туфайли иш кидира олмаётган ёки ишга жойлашиш бўйича музокаралар натижасини кутаётган шахслар қиради.

Ишсиз “мақоми”ни аниқлаш турли мамлакатларда деярли бир хил бўлиб халқаро ташкилотларнинг тахлилларига тўғри келарди. Ишсизлар сонини ҳисоблаш 2 хил услубий ёндашувга эга. Биринчи ёндашув, тахлилий ҳафта давомида ишсиз “мақоми” га эга бўлганлар сонини аниқлашдан иборат. (АҚШ, Япония). Буюк Британияда қуйидаги усул муҳим ва қимматли ҳисобланади, яъни ишсизлар сонини ҳисобга олиш давлат бандлик хизмати ташкилотларига ишсизлик нафақасини олиш учун берилган аризалар сонига қараб аниқланади. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам шу усулдан фойдаланилади. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ҳар иккала турли услубда олиб борилган ҳисоб-китоблар натижаси орасидаги

фарқ унчалик катта эмас: Халқаро услубга асосан Буюк Британияда 2,37 млн. ишсиз хисобга олинган бўлса, Буюк Британияда қабул қилинган услуб асосида хисоблаганда ишсизлар 2,41 млн. кишини ташкил этди ва орадаги фарқ 4 минг кишидан иборат, холос.

Буюк Британияда ишсизлик нафақасини олиш учун ариза берганлар орасида 630 минг киши Халқаро классификация бўйича ишсиз мақомига тўғри келмаган, сабаби улар иш қидирмаган, шундай экан иш бошлашлари ҳам мумкин бўлмаган. Шулардан, 310 минг киши ишлашни хохламаслиги, 120 минг киши ишлашни хошлашини, бироқ турли сабабларга кўра ишга жойлаша олмаслигини айтган. Нафақа сўраб ариза берганлардан 210 минг киши иш қидирмаган, улардан 60 мингтаси иш топа олмаслигига аниқ ишонган. Бундан ташқари, ишсизлик нафақаси учун ариза берганлардан 160 минг киши тахлилий ҳафтада ишга (иш жойига) эга бўлганлиги аниқланган. Улар тўлиқсиз иш ҳафатсига кам ҳақ тўланадиган ишга эга бўлганлар. Шу билан бирга Халқаро Мехнат Тақсимооти ва ОЭСР аниқлаган 750 минг ишсиз бандлик хизмати хизмати (ташкilotи)да рўйхатдан ўтмаган, ишсиз нафақаси учун ариза бермаган. Шулардан 520 минг таси аёллар бўлиб, уларнинг 70 фоизини турмушга чиққан ва тўлиқсиз иш вақти учун иш қидираётган аёллар ташкил этган.

Шундай қилиб, ишсизларни хисоблашнинг инглиз усули анча оддий, лекин ишсизларни сифат таркиби аниқ эмас ва ўзининг ишсиз хисоблайдиган ҳамда моддий ёрдам олмоқчи бўлган шахсларни назорат қилиш борасида қўшимча чора тадбирларни талаб қилади.

Шунингдек, иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг меҳнат ва статистика ташкилотлари бўш иш ўринлари бўлмаган ва бўлиши кутилмайдиган турғун районларда яшовчи шахсларни ишсиз сифатида кўриб чиқмайди. Хатто улар иш қидиришган бўлса ҳам, оқибатда ҳафсаласи пир бўлган. Шунинг учун ҳам улар инглизчасига “ноумид ишчилар” (discouraged utorkes), деб аталади. Бу шахслар хатто иқтисодий фаол аҳоли таркибига ҳам киритилмайди.

Мамлакатларда аҳолининг бу тоифасига муносабатлар турлича, баъзан биринчи марта иш қидираётганларга ёки узоқ вақт танаффусдан сўнг ишга қайтганларга бўлгани каби 1-чи гуруҳга энг аввало ёшлар, 2-чисига эса бола туғилиши ва тарбияси билан боғлиқ ҳолда иш қидирган аёллар қиради.

Асосий ишсизлар оммаси - булар иш стажига эга бўлган ва ишдан бўшатишган шахслардир. Бу тоифага асосан ишлаб чиқариш ва иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, корхоналарнинг тугатилиши, ишлаб чиқаришни такомиллашуви ҳамда янги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга ўтилиши кабилар оқибатида иш ўрнини йўқотган ишчилар қиради. Улар орасида турли даражада малакага ва мутахассисликка эга бўлган, қайта тайёргарликдан ўтишга ҳамда ўз малакасини оширишга, мутахассислиги бўйича бошқа корхоналарда ишлашга тайёр одамлар мавжуд бўлиб, айнан улар янги иш ўринларида ишлаш учун талаб қилинадиган минимал тайёрлов ва қайта тайёргарликдан ўтган малакали, маҳоратли кадрларнинг тикланиш манбаи яъни ишсизликнинг динамик асосини ташкил қилади.

Меҳнат қилиш ёшида бўлиб ишламайдиган одамлар мажбуран банд бўлмаганлар ҳамда ишсизлар тоифасига ажратиш аҳолининг ишга жойлашмаган қатламига ижтимоий-иқтисодий ёрдам кўрсатиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишни назарда тутувчи бандлик сиёсатининг асосини ташкил қилади.

- Тўлиқсиз бандлик сиёсатини белгилаш ва юритишда алоҳида эътиборни талаб қилувчи кишилар туркуми тоифаси бўлиб, унинг икки хил очик ва яширин, бошқача айтганда микдорли ва сифатли кўринишлари мавжуддир.

Тўлиқсиз бандликнинг миқдорий шакли иш вақтининг давомийлигида, меъёрий иш вақтига нисбатан қисқаришида ўз ифодасини топади. Иш ҳақининг пастлиги, меҳнатни ташкил этишнинг қуйи даражалари, ишчиларнинг малакаси-маҳоратидан тўлиқ фойдаланмаслик каби ишчи кучидан фойдаланишнинг ўзига хос сифат жиҳатлари тўлиқсиз бандликнинг сифат мезонини белгилайди.

• Турли мамлакатларнинг иқтисодий тобора жаҳон цивилизациясининг (маданияти) ривожланишига боғлиқ бўлиб бормоқда. Бугунги кунда ҳеч бир мамлакат ўзи алоҳида ютуқларга эриша олмайди. Ишлаб чиқариш ва капиталнинг қизғин “байналминаллашуви” меҳнат бозорининг “байналминаллашуви” билан боғланиб кетмоқда. Халқаро миграция замонавий жаҳон ҳўжалиги тизимининг ажралмас қисми бўлиб қолди.

Хорижий ишчи кучидан фойдаланиш аллақачон нормал такрор ишлаб чиқариш жараёнининг зарурий шартига айланиб қолди. Хорижий ишилардан фаол фойдаланадиган мамлакатларда бутун бир иқтисодий тармоқлари ишчи кучи импортига боғлиқ бўлиб қолган. Жумладан Дюссельдорфда (ГФР) утказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, чет эл ишчиларининг қайтиб кетиши натижасида қурилиш ишларининг кўлами камайиши, болалар боғчалари, мактаблар ёпилиши мумкин.

Францияда эса муҳожирлар қурилишида бандларнинг 1/4 қисмини, автомобилсозликда 1/3 қисмини, Белгияда кончиларнинг ярмини, Швецарияда қурувчи ишчиларнинг 40 % ни ташкил қилади. Айни вақтда, ишчи кучини экспорт қилувчи ривожланаётган мамлакатлар учун бу фаолиятдан воз кечиш муҳим валюта манбаидан маҳрум бўлишни ҳам билдиради. Мисол учун, Мисрда 80-йилларнинг охирида Сувайш каналидан фойдаланиш 970 млн дол. туризм 60 млн.дол. фойда келтирган бўлса, муҳожирлар маблағларининг ўтказишларидан келган фойда 3,1 млрд.дол. ташкил этган. Яманда эса эмигрантлар ўтказадиган маблағлар мамлакат экспорт тушумларига нисбатан 30 марта юқоридир.

Ишчи кучи миграцияси мураккаб, кўп қиррали жараён бўлиб жамиятнинг иқтисодий ҳаёти ва жаҳон миқёси ривожланишида жиддий ўрганишни тақозо қилади.

Хорижий мамлакатлар меҳнат бозорининг характерловчи хусусиятлари қуйидагиларда яққол кўринади. Умуман, 60-70 млн.киши яшаш ва маблағ топиш мақсадида четга чиқиб кетган. 80-90-йиллар маълумотларига кўра, йилига 19,7-21,7 млн.киши иш қидириб ўз мамлакатларидан хорижий мамлакатларга кетади. Чет эл ишчиларининг сони Ғарбий Европада 7,0-8,0 млн. АҚШ да 5-5,6 млн. Лотин Америкасида 3,5-4 млн., Яқин Шарк ва Шимолий Африкада 2,8 млн, Жанубий Африкада 1,3 млн кишини ташкил этади.

Иммиграциянинг биринчи маркази Ғарбий Европа мамлакатларида шаклланган бўлиб, у ерда чет эл ишчи кучидан доимий равишда фойдаланишга утилган. Фақатгина ЕИ да 13 млн. иммигрантлар ўз оила аъзолари билан бирга ҳисобга олинган, шундан 8 млн.га яқини (ёки 61 % и) ЕИ аъзоси бўлмаган мамлакатлардан келган. ФРГ да чет эллик ишчилар умумий бандларнинг 8 % ини, Францияда 7 % ини, Швецарияда ва Люксембургда 30 % ини ташкил қилади.

Муҳожирларнинг тўлдирувчи ишчи кучи сифатидаги роли шундан иборатки, давлатлараро кўчишда асосан 25 ёшгача бўлган, жисмоний соғлом, меҳнатга лаёқатли ёшлар кенг иштирок этмоқда.

Охирги вақтларгача чет эл ишчиларини кўпроқ қўл меҳнатини талаб қиладиган (қурилиш, хизмат кўрсатиш) соҳаларда, маҳаллий аҳоли учун унчалик мувофиқ бўлмаган, ишлаш ўта хавфли ва зарарли, ифлос бўлган тармоқларда банд қилинган. Бу ерда чет элликларнинг улуши жуда юқори бўлиб, 70 % гача миқдорни ташкил этади, бу эса бундай

ташкilotлар келгинди ишчи кучлардан фойдаланиш учун “мўлжанлланганлигини” билдиради.

Мехнат ресурслари иммигрантлар хисобига шаклланган АҚШ анъанавий тарзда иммиграциянинг иккинчи маркази бўлиб хисобланади. Хозир у ерга келган ишчи кучи доимий 5 % га яқин миқдорини ташкил қилади ва қирғоқ бўйларига бир мунча кўпроқдир (ассимиляция бўлиб улгурмаганлар).

Урушдан кейинги миграция АҚШ да 2 босқичдан иборат: биринчи босқич: 40-50 йилларнинг охиридаги кучли Европа иммиграциясини ўз ичига олади, 60-йилларнинг ўрталаригача Европадан АҚШ га 7 млн.киши кириб келади; иккинчи босқич: 1965 йилдан Осиё ва Лотин Америкасидан чиқиб кетувчилар учун қулай шароитлар яратган қонуннинг қабул қилинишидан бошланган.

1993 йилдан Европа мамлакатлари, айниқса Ирландия, Буюк Британия, Италия, Польша, шунингдек, Аргентинанинг иммиграциядаги устунлиги сезила бошланиши билан учинчи босқич бошланди. Бу жараён шу билан изоҳланадики, АҚШ кейинги ўн йилликда қора танли аҳоли ўртасида туғилиш даражасининг юқорилиги оқибатида оқ танли аҳоли озчиликни ташкил этувчи мамлакатга айланиши мумкин. Хадсон институти башоратларига қараганда 1985 йилдан 2000 йилгача оқ танли аҳолининг бандликдаги улуши 83 % дан 57 % га камайса, қора танлиларники эса аксинча 10 % дан 20 % гача ўсади. Иммигрантлар улуши эса 7% дан 22 % гача кўтарилиши мумкин.

Шунингдек, иқтисодий ривожланган Ғарбий Европа ва Шимолий Америка ишчи кучини ўзига жалб қилган биринчи марказлар бўлган бўлса, 70-йиллардан бошлаб жохон мехнат бозори нефть қазиб чиқарувчи Яқин Шарқ мамлакатларида ҳам шакллана бошлади.

80-йилларнинг бошларида Яқин Шарқда хорижий ишчиларнинг сони 3 млн кишидан ортди ва асосан БАА, Қатар, Саудия Арабистони ва Баҳрайн, Уммон давлатларида 75 % жойлашди. Асосий ишчи кучи экспорт қилувчи мамлакат Мисрдир.

Тўртинчи марказ Лотин Америкасида асосан Аргентина ва Венесуэлада шаклланди. 3 млн. дан ортиқ иммигрантлар учун миграциянинг мавсумий (қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш билан боғлиқ) шакли характерлидир.

Шунингдек мамлакатлараро ишчи кучи миграцияси Осиё ва Африканинг бир қатор мамлакатларига хос жараёндир.

Ишчи кучи экспорти экспорт қилинаётган товар - мехнат ресурслари учун ўзига хос тўлов ролини бажарувчи мухожирларнинг валюта маблағларини ўтказиш билан назорат қилинади. Бунда ишчи кучи экспортдан олинаётган валюта тушуми экспорт қилувчи мамлакатда товар сотишга хос бўлгани каби ишлаб чиқариш харажатларига сабаб бўлмайди.

Асосан ишчи кучи экспортга ихтисослашган давлатларда бу улуш юқори даражада сақланиб қолмоқда. Собиқ Югославия ва Покистонда хатто кўпайиш жараёни кузатилмоқда.

Ишчи кучи экспортдан бевосита валюта тушумининг 4 та манбаи мавжуд:

Воситачи фирмаларнинг фойдасидан олинадиган солиқлар;
Иммигрантлар оиласи ва яқинларини қўллаб-қувватлаш учун ўтказиладиган маблағлар;
Мухожирларнинг шахсий инвестициялари (ишлаб чиқариш воситалари ва узоқ муддат фойдаланадиган буюмларни ватанига олиб келиш, ер сотиб олиш, кўчмас мулк, қимматбаҳо қоғозлар сотиб олиш);
Ишчи кучини импорт қилувчи давлатлардан мехнат ресурсларини такрор барпо қилиш ва ижтимоий соҳага йуналтирувчи маблағлари;

Хисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, ишчи кучини экспорт қилишнинг валюта самарадорлиги товар экспорт қилиш самарадорлигидан беш марта юқоридир. Ривожланаётган давлатларнинг ишчи кучи экспорт тушуми, бошқа тушумларга нисбатан юқори суръатда ўсди ва йилига 10 фоизга тенг бўлди. Бундай ўсиш жараёни бундан кейин ҳам давом этиши кутилмоқда. Бундан ташқари, товар сотишда конъюнктура тез ўзгариб туради, ишчи эса шартнома бўйича шартнома муддати учун маълум суммани валютада мунтазам олиб туради. Айрим товарларни нархи гоҳ кескин пасайиб, гоҳ кўтарилиб туради, ишчи кучининг нархи мунтазам равишда ўсиб боради.

80 - йиллар давомида қуйидаги давлатлар меҳнат ўтказмаларидан йирик даромадга эга бўлдилар (млрд. долл): Португалия (3,8), Туркия (3,3), Югославия(3,2), Миср(3,2), Покистон(2), Хиндистон(2,5), Италия (1,1), Испания (3,2), Иордания(0,5), Яман(0,4), сўнги йилларда Польша (1,4) , Исроил (1,2). Йилига миллиардлаб доллар даромад олаётган бу давлатларнинг кўпчилиги, ўзларида меҳнат хизмати бўйича экспорт ихтисослиги ташкил қилиб, уни мустақкам валюта даромади манбаига айлантиришди. Бундан ташқари, бу манба миллий валюта холатининг кескин яхшиланишига ҳам олиб келди. Туркия ва собиқ Югославия тўлов балансларини доимо меҳнат ўтказмаларига мўлжаллаганликлари учун ўз миллий валюталарини конвертирлашга эришдилар.

Ишчи кучи экспорти билан нафақат ривожланаётган мамлакатлар балки Италия, Португалия, Греция каби давлатлар ҳам шуғулланадилар. Гап саноат ва техника ривожланишининг умумий даражасида эмас, балки миллий иш ҳақларининг фарқида ҳамдир. Бундан ташқари, эмигрантлар иш ҳақининг бир қисмини ватанларига ўтказишда банкларга чет эл валютасини топширадилар, уларнинг оилалари эса бу ўтказма маблағларини ўз валюталарида оладилар. Бу валюталарнинг эса харид қобилиятлари хориж валютасига нисбатан паст бўлади.

Эмигрантлар шахсий жамғармаларининг маълум қисминигина ўтказадилар, асосий маблағларни валюта ва қимматбаҳо қоғозлар кўринишида ўз ватанларига олиб қайтадилар. Сўнги йилларда ватанига қайтаётган эмигрантлар кўпроқ ишлаб чиқаришга мўлжалланган жихозлар, машиналар олиб келишмоқда ва ўз ватанларида ишлаб чиқаришни ташкил қилишмоқда. Кўпчилик мамлакатларда эмигрантларнинг ишлаб чиқариш воситаларини келтиришлари давлат қонунлари билан рағбатлантирилмоқда, божхона солиқлари камайтирилмоқда, бошқа тўсиқлар олиб ташланмоқда.

Бутун дунёда техника ва жихозларнинг нархлари тез ўсаётганини ҳисобга олиб эмигрантлар чет давлатда ишлаётган ва ўз ватанига қайтишига тайёрланаётганда техник сотиб олиш учун кооперативлар ташкил қилишмоқда. Қизиқарлиси шуки, бундай кооперативлар жихозлар олиш учун маблағи етмаса, банкларнинг молиявий қўллаб-қувватлашдан фойдаланадилар.

Шундай қилиб, эмиграция ва реэмиграцияни бошқариш мумкин, яъни эмигрантларнинг қайтишини ва уларнинг миллий иқтисодиётга янги сифатдаги ишчи кучи бўлиб қўшилишини таъминлаш орқали ишчи кучини экспорт қилувчи давлатларда доимо ватанига қайтиб келганларни ишга жойлаштириш муаммоси кўндаланг туради. Чет давлатда ишлаб қайтган киши ўз меҳнатига, иш ҳақи даражасига, касб имкониятларига, қобилиятига бошқача назар билан қарайди. Бунинг сабаби шуки, чет элда ишлаб ўз меҳнатининг қадрини билган, меҳнати туфайли маълум жамғармага эга бўлган киши, қайтишда касб маҳоратини баҳолай оладиган кишига айланади. Кўп ҳолларда ҳар томонлама “бой” бўлган меҳнат ресурслари қайтади. Бундан кишиларга муносиб меҳнат шароити яратиш галдаги вазифа бўлиб қолади.

Бир қатор мамлакатларда миграция кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнларини бузилиш холларини олдини олади ва бу меҳнат ресурсларининг сифат ва сон жихатидан ўсишига таълуқлидир.

Таянч сўз ва иборалар.

Демография. Демографик портлаш. Аҳоли зичлиги. Халқ. Меҳнат ресурслари. Аҳоли миграцияси. Шаҳар аҳолиси. Қишлоқ аҳолиси. Аҳолининг табиий кўпайиши. Аҳоли кўпайишининг биринчи типи. Аҳоли кўпайишининг иккинчи типи. Суб урбанизация. Моно марказли ва кўп марказли агломерация, конурбанизация. Супер урбанизация. Ёлғон урбанизация. Шаҳар. Қишлоқ. Шаҳар агломерацияси. Урбанизация. Мегополис. Демографик сиёсат. Иқтисодий фаол аҳоли. Ишсизлик. Фрикцион ишсизлик. Таркибий ишсизлик. Этнос. Бир миллатли давлат. Кўп миллатли давлат. Дунё динлари. Миграция. Маятниксимон миграция. Аҳолининг меҳнат миграцияси, “ақл чиқиши”. Аҳолининг ижтимоий қатлами.

Такрорлаш учун саволлар.

Ер шари аҳолисининг сони ва ўсиш суръатларига тавсиф беринг?

Дунё аҳолисининг миллий, этник ва диний таркибини аниқланг ва тавсифлаб беринг?

Дунё аҳолисининг жойланишидаги фарқларни тушунтиринг. Миграция ва унинг сабабларига тавсиф беринг?

Урбанизация жараёни моҳиятини тушунтириб беринг. Ер шарининг энг йирик шаҳарларини айтинг?

Аҳолининг жинсий ёш таркибига тавсиф беринг. Меҳнат ресурслари, бандлик ва ишсизлик моҳиятини тавсифланг?

6-БОБ. ИЛМИЙ-ТЕХНИКА ИНҚИЛОБИ ВА УНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИ ТЕЗЛАШТИРУВЧИ РОЛИ.

6.1. Илмий - техника инқилобининг XX аср охири XXI аср бўсағасида дунё хўжалигига таъсири ва атроф-мухит муаммоси.

Инсониятнинг бутун маданий тараққиёти илмий-техника прогресси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, фанда ва техникада юз берган эволюцион жараёни ифодалайди.

Илмий-техника инқилоби ишлаб чиқариш кучларидаги чуқур сифат ўзгаришлари бўлиб, тарихан бундай ўзгаришлар қуйидагиларда ифодаланган :

а) Европанинг бир қатор мамлакатларидаги XVIII-XIX асрларда мануфактура босқичидан фабрика- завод босқичига ўтиш жараёни ёки “биринчи саноат инқилоби”;

б) XX аср ўрталаридан бошланган фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиши ёки “иккинчи саноат инқилоби”;

в) XX аср охириги ўн йиллигидан бошланган фанда, техникада ва жамиятдаги туб сифат ўзгаришларини ифодаловчи учинчи саноат инқилоби яъни “постиндустрия инқилоби” (энг янги техника ва технология, энергия ва хом-ашё, саноат техникаси, табиатни муҳофаза қилиш).

Илмий-техника инқилоби ғоят мураккаб, кенг қамровли тизим бўлиб, фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиши ва жамиятнинг моддий- техника асосларидаги туб микдор ва сифат ўзгаришларини ифодалайди.

ИТИ кенг қамровли ва универсал бўлиб, тўртта бош хусусиятга эга:

1. Кенг қамровлик ва универсаллик. ИТИ иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг барча тармоқ ва сохаларини, меҳнат характери, турмуш ва инсон психологиясини жуда тез ўзгартирмоқда. Агар яқин вақтларга қадар унинг рамзи ЭХМ, ракета, атом электростанциялари, робототехника бўлса, бугунги кунда экологик муаммолар ечимларини ишлаб чиқиш, ишлаб чиқаришда берк технологик тизимни яратиш, ахборотлар технологияси ва инсоннинг ўзини сақлаб қолишдан иборат бўлиб қолмоқда. ИТИ нафақат ер шарини, балки космик кенглик ва дунё океанини ҳам қамраб олди.

2. Илмий-техник ўзгаришларнинг хаддан ташқари тезлашуви.

Илмий тадқиқот ва конструкторлик бюрolariдаги ихтиро ва кашфиётларнинг ишлаб чиқаришга тадбиқининг тезлашуви натижасида махсулотларнинг доимий янгилашиб бориши ва турларининг тўхтовсиз кўпайиши юз бермоқда.

3. Юқори малакавий меҳнатга бўлган талаб ва эҳтиёжнинг ортиши. Меҳнатнинг тобора интеллектуал характер касб этиши натижасида меҳнат ресурсларининг ихтисосий ва малакавий тузилишида иқтисодиётнинг тармоқ таркибидаги ўзгаришларига мос жараёнлар юз бермоқда.

4. Деярли барча иқтисодий ривожланган мамлакатларда, бозор иқтисодиётига ўтаётган, хатто ривожланаётган мамлакатларда ҳам XX асрнинг 80 йилларидан бошлаб илмий тадқиқот, конструкторлик - тажриба ишларига бўлган эҳтиёжнинг кучайиши, “илмталаб” сохаларнинг кенгайиши фан шахарлари ва марказларини юзага келтирди.

Булардан ташқари илмий техника инқилоби ютуқларини ҳарбий саноат мажмуасига тадбиқ этиш натижасида XXI аср бўсағасида ҳарбий техник салоҳиятининг кучайиши дунё сиёсий картасидаги кўпгина мамлакатларнинг бош йўналиши бўлиб қолмоқда.

Илмий техника инқилобининг тўрт таркибий қисмлари мавжуд:

1. Фан. 2. Техника ва технология. 3. Ишлаб чиқариш. 4. Бошқариш.

1. Фан ва илмталаб сохаларнинг ўсиши. ИТР шароитида фан мураккаб бўлимлар мажмуасига айланди. Дунё бўйича илмий ходимлар - 5,5 млн. кишидан иборат бўлиб бунинг 9/10 қисми бизнинг замондошларимиздир. Ишлаб чиқариш суръатларининг ривожланиб бориши билан илмталаб сохалар (ИТИ нинг учинчи тўлқини микроэлектроника сохаларининг ривожланиши ва бошқалар) яъни фан ва ишлаб чиқариш алоқалари

чуқурлашмоқда. Аммо, иқтисодий ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасида илмталаб соҳаларнинг ривожланганлик даражасидаги фарқ каттадир.

Дунё бўйича илмий маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг 80 фоизидан ортиғи 10 та мамлакат ҳиссасига (бу мамлакатларда илмга бўлган харажатлар ЯИМ нинг 2-3 % ини ташкил қилади) тўғри келса, ривожланаётган мамлакатлар ҳиссасига дунё бўйича илмга бўлган харажатнинг 4-5 фоизи тўғри келади, холос.

2. Техника ва технология: - ривожланишнинг икки йўли. Янги техника ва технологияни ишлаб чиқаришга қўллашдан асосий мақсад - ишлаб чиқариш самарадорлигини ва унумдорлигини оширишдан иборатгина булмай, балки ресурсларни тежаш ва атроф - муҳитни муҳофаза қилишдан ҳам иборат бўлиб бормоқда. Натижада, иқтисодий ривожланган мамлакатларда XX аср 70-йилларидан бошлаб, кенг суръатда иккиламчи маҳсулотлардан (металлом, макулатура ва бошқалар) фойдаланиш технологиялари кенг қўлланилмоқда.

ИТИ шароитида техника тараққиёти ва технологик жараёнларнинг ривожланиши икки йўл, яъни, эволюцион ва инқилобий йўналишларда бормоқда.

а) Эволюцион йўл ишлаб чиқариш қувватларининг (унумдорлигининг), машина ва жихозлар қувватининг ортиши, транспорт воситалари юк кўтариш қобилиятининг ўсиши билан боғлиқ.

б) Инқилобий йўл - техника ва технологиялардаги мутлақо, яъни сифат ўзгаришларидан иборат (микрoэлектроника, лазер техникаси ва бошқалар).

3. Ишлаб чиқаришнинг олти бош йўналиши. ИТИ шароитида ишлаб чиқариш олти йўналиш бўйича ривожланмоқда.

Биринчи йўналиш - электронлаштириш бўлиб инсон ҳаётини электрон ҳисоблаш машиналари билан тўлдиришдир. Бу йўналиш туфайли ишлаб чиқариш технологиясида жуда катта ўзгаришлар юз бермоқда. Электронлаштириш инсоннинг турмуш тарзига, маориф ва соғлиқни сақлаш, хизмат кўрсатиш соҳаларига жуда тез кириб бормоқда У саноатнинг энг илмталаб соҳасидир. АҚШ, Япония ва ГФР дунёдаги энг йирик ЭХМ паркига эгадир.

Иккинчи йўналиш - комплекс автоматлаштириш бўлиб 50-йилларнинг ўрталаридан ЭХМ нинг I- авлоди юзага келиши билан бошланган. Комплекс автоматлаштиришдаги сифат жиҳатидан янги босқич 70- йилларидан микро ЭХМ, микропроцессорларнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларига тадбиқи билан боғлиқ. Хилма-хил электрон-механик манипуляторлар ва робототехника янги босқичда биқик ишлаб чиқариш, завод автоматларни юзага келтирди. Дунёда энг йирик саноат роботлари Париж - Япония, АҚШ, ГФР, Италия ва Францияда яратилмоқда.

Учинчи йўналиш - энергетика хўжалигини тубдан ўзгартириш билан боғлиқ бўлиб ёқилғи - энергетика мажмуаси таркибини такомиллаштириш, ёқилғи тежаш технологиясига асосланган тизимларни шакллантиришдан иборат. Атом энергетикасидан фойдаланиш муаммоси ва АЭС ларни ривожлантириш кун таркибидаги кескин масала. 1990 йил бошларида дунё бўйича 250 та АЭС бўлиб бунинг асосий қисми АҚШ, Франция, ГФР ва Россия ҳамда Украинада жойлашган.

Тўртинчи йўналиш - янги материаллар ишлаб чиқариш билан боғлиқдир. Чунки, бугунги ишлаб чиқариш тизими материалларга мутлақо сифат жиҳатидан янги-янги талабларни қўймоқда. Ишлаб чиқариш ва илмталаб соҳаларда тобора кўпроқ композицион материаллар, ярим ўтказгичлар, керамик материаллар, оптик толалар, “XX аср металл” лари /бериллий, литий, титан, (аэрокосмик саноатининг биринчи метали) ва бошқа материаллар/ ишлатилмоқда ва бу жараён кучайиб бормоқда.

Бешинчи йўналиш - биотехнологиянинг тез ривожланиши бўлиб, XX аср 70-йилларида юзага келди ва ғоят тез суръатлар билан тараққий этмоқда. Биотехнология ва биоиндустрия нозик илмталаб соҳалар таркибига кириб, АҚШ, Япония, ГФР, Япония ва Францияда ривожланган.

Олтинчи йўналиш - космослаштиришдир. Космонавтиканинг гуркираб ривожланиши энг янги ва ғоят илмталаб - аэрокосмик саноатни юзага келтирди. Аэрокосмик саноат ўз навбатида бу тармоқ билан боғлиқ янги / нокосмик/ тармоқларнинг/ янги машина ва жихозлар, асбоблар, эритмалар ва бошқ./, космик технология ва космик ершуносликнинг ҳамда фундаментал фанлараро тадқиқотларнинг ривожланишига кучли туртки берди. Шу билан биргаликда ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш, электрлаштириш ва химиялаштириш сифат жихатидан янги босқичга кирди.

4. **Бошқариш** иқтисодий - ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабхаларида сифат жихатидан янги босқичга “ахборотлар индустрия”сига кадам кўйди. Бошқариш билан боғлиқ ахборот техникаси ва технологиялари юзага келди. Айни вақтда бошқариш ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишига ҳам таъсир этмоқда. Чунончи, XX аср 80-йилларидан бошлаб кўплаб илмталаб сохалар ахборотлар тизими ривожланган шахар ва шахар агломерацияларда жойлашмоқда.

Кўриниб турибдики, ИТИнинг иқтисодиёт, қолаверса жамиятнинг, инсоннинг бутун фаолият даражасига таъсири жуда катта ва хилма-хилдир. Мамлакатнинг ИТИ жараёнидаги фаол иштироки, унга ўзининг хиссасини кўшиши, унинг натижаларидан тўла фойдаланиш даражаси ижтимоий ишлаб чиқаришда самарадорлигини мутгасил ошириш ва имкониятларини вужудга келтиради. Бундай имкониятлар ўз навбатида мақсадли мажмуа “**Илмий-техника потенциали**” (ИТС) тушунчаси билан ифодаланади.

Жахон иқтисодиёти нуқтаи-назаридан ИТС тушунчасини кенг маънода тушиниш лозим. Давлатнинг ИТС-унинг илмий-техник имкониятларини, яъни давлатнинг жахон хўжалиги субъекти сифатида ривожланиш даражаси, ресурслар сифати ва миқдори, илмий ғоя ва ишланмалардан амалиётда фойдаланиш / ишлаб чиқаришга тадбики / характерини ифодалайди. Янги ғояларнинг амалиётда қўлланиши ИТСнинг-материаллашувидан далолат беради.

ИТС-бир томондан илмий-техник имкониятлардан реал фойдаланиш ҳолатини, иккинчи томондан бу илмий-техникавий тараққиёт жараёнини ифодалайди. Хар кандай илмий-тадқиқот ижтимоий фойдали қийматга эга , унинг натижаси илмий ёки техник ахборот ҳисобланади. Бунда ахборот техник, технологик ва бошқа янгиликни ўзида мужассамлаштириб, ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги зарур бўлган омиллардан бирига айланади. Аммо шуниси аниқки, илмий-техник ижодиётни ва унинг ишлаб чиқариш ахбороти зарурияти деб баҳолаш хато ҳисобланади.

Илмий-тадқиқотлар, айниқса табиий ва техник фанлар бўйича, ўзининг табиати ва диалектикаси нуқтаи назаридан моддий ишлаб чиқаришнинг асосий бевосита қисмига айланади, амалий тадқиқотлар ва тажриба-конструкторлик ишлари амалда бу жараённинг ажралмас қисми бўлиб қолади.

Баҳолаш мезонлари - Фан-инсон интеллектуал фаолияти натижалари, унинг тажрибаси, билими, ғоялари мажмуасини тартибга солиш ва баҳолашнинг мураккаб тизимидир.

Бироқ, замонавий ИТСни ижтимоий, иқтисодий категория, катта ва мураккаб тизим сифатида ифодалаш, унинг ўзгаришларини бир қатор объектив қонунлардан / фанлар тизими ва унинг ривожланиш тезлиги ва бошқалар /, илмий-техник фаолият ва ишлаб чиқаришнинг диалектик уйғунлигидан фойдаланган ҳолда у ёки бу даражада миқдорий тахлил қилиш ва таққослаш мумкин.

ИТИ ларни сифатини белгиловчи, унинг келгусида ривожланиш ҳолати ва жараёнини аниқловчи асосий кўрсаткичлар мамлакатнинг илмий-техник кадрлари сони, илмий тадқиқот фаолияти кўламалари ҳамда моддий техник таъминотидир. Аммо, бундай миқдорий тахлил етарли эмас. Шунинг учун муҳим “сифат” кўрсаткичлари: - илмий бошқарув тизимини ташкиллаш: - илмий-техник маълумотлар таъминоти /ахборотлар технологиясининг ривожланганлик даражаси/. - илмий-тадқиқот ишларининг асосий йўналишларини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

6.2. Илмий-техника инқилоби ва иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар: ҳозирги жараёнлари.

ИТИ моддий ишлаб чиқариш таркибида муҳим ўзгаришларга олиб келди ва дунё бўйича 1 млрд. кишини банд этмоқда. Ижтимоий меҳнат тақсимоотида юзага келган хўжаликнинг тармоқ таркиби ИТИ шароитида чуқур диверсификацияга учради. Янги тармоқлар, кичик тармоқлар таркиби ва ишлаб чиқариш турлари шаклланди ҳамда чуқур ва қатъий характер касб этди. ИТИ таъсирида миллий иқтисодиёт тармоқ таркибидаги ўзгаришлар умумлашган ҳолда учга яъни: макро мезо ҳамда микро таркибий ўзгаришларга бўлинади.

Микро тармоқдаги таркибий ўзгаришлар миллий иқтисодиётдаги йирик ўзгаришларни ифодалайди ва учта йўналишга эгадир.

Биринчи йўналиш - моддий ишлаб чиқаришда саноат ҳиссасининг доимий ортиб бориши билан белгиланади. Саноат тармоқ таркибида эса ишлов берувчи саноат ҳиссасининг доимий ортиб бормоқда - яъни бугунги кунда бу тармоқга саноат маҳсулоти қийматининг 9/10 қисми тўғри келади. Саноат таркибида “зарбдор учлик” (ИТИ билан боғлиқ машинасозлик, химия, энергетика) алоҳида ўрин тутмоқда (60 млн. ортиқ киши банд бўлиб, иқтисодий ривожланган мамлакатлар ялпи саноат маҳсулотининг 45-55 % тўғри келади). БМТнинг классификациясига кўра ҳозирги замон саноати 300 тадан ортиқ тармоқ ва кичик тармоққа бўлинади. Саноат тармоқлари таркибида мураккаб жараёнлар юз бермоқда. Саноатнинг бир қатор тармоқлари / паровозсозлик ва бошқалар /, ишлаб чиқариш тизимидан чиқиб кетса, айни вақтда саноатнинг мутлақо янги-янги соҳалари юзага келмоқда.

Иккинчи йўналиш - иқтисодиётда ноишлаб чиқариш соҳалари ва хизматлар ҳиссасининг тобора ортиши бўлиб, иқтисодий ривожланган мамлакатларда бу жараён яққол кўзга ташланмоқда. АҚШ, Европа мамлакатлари, Япония ва бошқа бир қатор мамлакатлар ялпи ижтимоий маҳсулотида бу ҳисса барқарор ортиб бормоқда. Иқтисодиётда ноишлаб чиқариш соҳаларининг ҳиссаси XX аср охири ва XXI асрда янада ортиши кутилмоқда.

Учинчи йўналиш - миллий иқтисодиёт тизимида қишлоқ хўжалиги ҳиссасининг доимий қисқаришидир. Кейинги йилларда агросаноат интеграциясининг кучайиши, агробизнеснинг ривожланиши, интенсив тараққиёт, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини индустриал асосларга кўчиши ва ўзига хос саноат ишлаб чиқариши тизимига айланиши юз бермоқда. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳиссасининг қисқариш жараёни иқтисодий ривожланган мамлакатлар учун хос. Ривожланаётган мамлакатларни индустриаллаштирилишига қарамадан қишлоқ иқтисодий фаол аҳолининг 50-70 % қишлоқ хўжалиги, ўрмончилик ва балиқ овлаш билан банд.

Қишлоқ хўжалиги таркибида эса чорвачилик ҳиссаси ортиб бормоқда. Чорвачилик иқтисодий ривожланган мамлакатларда индустриал асосларга кўчганлиги билан ажралиб туради. Бир қатор иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 3/4 қисмини бермоқда. Зироатчилик таркибида техника экинлари, ем-хашак, сабзавот ва мева етиштириш кўпайиб бормоқда.

Транспорт тизимида темир йўл транспорти ҳиссасининг қисқариши, автомобиль, денгиз ва ҳаво транспорти ҳиссасининг ортиши кузатилмоқда ва қурилиш, алоқа ва молия-банк тизимида ҳам сезиларли ўзгаришлар юз бермоқда.

Айни вақтда, ИТИ оқибатида турли бирлашма ва тузилмалар яъни тармоқлараро мажмуалар - машинасозлик, ёқилғи-энергетика, агросаноат (агробизнес), қурилиш ва бошқалар ривожланмоқда.

• **Иқтисодиётнинг мезо таркибидаги асосий ўзгаришлар** саноатнинг икки йирик тармоғи қазиб берувчи ва ишлов берувчи тармоқлари ўртасидаги ўзгаришлардир. Бу жараён қазиб берувчи саноат ҳиссасининг доимий қисқариши ва ишлов берувчи саноат ҳиссасининг ортишидир. Қазиб берувчи саноат ҳиссасининг қисқариб бориши жараёни (1/10 қисм саноат маҳсулоти қиймати тўғри келади) ишлаб чиқариш тизимида тобора кенгрок энергия ва материалларни кам ишлатувчи технологик жараёнлар қўлланилаётганлигини билдиради.

Саноат таркибидаги ўзгаришлар аввало “зарбдор учлик” билан боғлиқ бўлиб бу соҳаларда ИТИнинг таъсири жуда юқоридир. Чунончи, машинасозлик (60,0 млн.дан ортиқ киши банд)-мехнат воситалари ва технологияси, химия саноати-мехнат предметлари ва электроэнергетика-ёқилғи асосларига инқилобий таъсир этмокда.

Қишлоқ хўжалигида зироатчилик ва чорвачилик тармоқлари, транспортда-автомобиль, кувур ва хаво транспорти, ташқи иқтисодий алоқаларда тайёр махсулотлар ва инвестиция хиссасининг ортиши кўзга ташланмокда.

• **Иқтисодиётнинг микротаркибидаги ўзгаришлар** - ғоят мураккаб ва табақалашган машинасозлик ва химия саноати учун хосдир. ИТИ таъсирида машинасозлик таркибида электрон жихозлар, аниқ электротехника, автоматлаштириш жихозлари ва асбоблари, авиакосмик ва атом техникаси, металлларнинг қайта ишлашнинг бир қатор жихозлари, химия-технологик ускуналар ҳамда маиший электроника ва электротехника жихозлари ишлаб чиқариш кенгайиб бормокда. (йилига ўртача 100 млн.дан ортиқ радиоприёмниклар, 60 млнга яқин телевизорлар, 30-35 млн.дона холодильниклар, 65-70 млн.дона кир ювиш машиналари, кўплаб ошхона комбайнлари ва бошқ. махсулотлар ишлаб чиқарилмокда).

Химия саноати таркибидаги ўзгаришлар пластмасса махсулотлари, химиявий толалар, бўёқлар, дори-дармонлар, ювувчи воситалар, косметика воситалари ишлаб чиқаришнинг кенгайиши билан боғлиқ. Бу соҳаларда ҳам кейинги 10 йилликда чуқур ўзгаришлар (пластмасса) юз бермокда. Сунъий толалар ўрнини полиэфир толалари эгаллаётган бўлса, табиий материаллардан фойдаланиш ҳам яна сезиларли равишда ортиб бормокда.

Энергетика хўжалигида ҳам ИТИ туфайли муҳим ўзгаришлар юз бермокда. Агар дунё ёқилғи-энергетика балансида 70-йилларнинг ўрталарига қадар нефтнинг хиссаси юқори (3/5) бўлса, 80-йиллардан бошлаб анъанавий ёқилғи-кўмирдан ҳамда атом энергетикасидан ва бошқа ёқилғи турлари ва манбаалардан фойдаланишга бўлган уриниш кучаймокда ҳамда нефть ва табиий газнинг хиссаси қисқариб бормокда.

Металлургия саноатида кислород-конвертор ва электропеч усулида пўлат эритиш ва металлдан фойдаланиш кенгаймокда, “XX аср металлари” ни эритиш кўпаймокда.

Қишлоқ хўжалиги тармоқ таркибидаги ўзгаришлар зироатчиликда қимматбаҳо донли экинлар, техника экинлари, сабзавот-мева, чорвачиликда эса индустриал асосларга кўра паррандачилик ва бўрдоқичилик хиссаси ортишида ифодаланмокда.

Ташқи иқтисодий алоқалар борасида эса экспортда тайёр махсулотлар, импортда эса технологик жихозлар, озик-овқат махсулотлари хиссаси юқори бўлмокда.

Кейинги йилларда иқтисодий ривожланган мамлакатларда ИТИнинг асосий ривожланиш йўналишларини ижтимоий-иқтисодий тармоқлар билан боғлиқ холда башорат қилинмокда. Чунончи, яқин вақтларда технология асосий йўналиш сифатида қаралган бўлса, хозирда унинг ривожланиши ижтимоий, сиёсий, маданий характердаги омиллар билан боғлиқ холда қаралмокда. XXI асрнинг биринчи 10 йиллигида илмий тармоқларда чуқур таркибий ўзгаришларнинг янги “тўлқин” лари юзага келади. Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларида алоҳида, кенгайтирилган, чегараланмаган бозор-**билимлар бозори**, янги ахборот таркибига таянувчи тармоқлар роли кучайди.

XX асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йилларнинг асосий хусусияти ижтимоий-иқтисодий жараёнларни байналминаллашувининг, илмий-техник ютуқларни айирбошлашнинг ва алоқаларни ривожлантиришнинг тезлашишида ифодаланади. Халқаро ахборот тармоқларнинг ривожланиши, дунёвий янгиликларни бир-бирига узвий боғланиши, транснационал корпорацияларни вужудга келиши, Шарқий Европадаги ва СССР даги сиёсий ўзгаришлар-буларнинг ҳаммаси аввалги халқаро илмий-техника тараққиёти ва ҳамкорлик концепцияларини, истиқбол ва йўналишларни жиддий қайта кўриб чиқишга олиб келди.

Илмий-техник ҳамкорликни тартибга солиш, хозирданоқ миллий эҳтиёжлар доирасидан чиқиб, икки томонлама ва кўп томонлама ўзаро мақбул сиёсатни ишлаб чиқиш

заруриятига айланди. Келгусида бу жараён кучаяди, унинг натижасида “миллий хавфсизлик” тушунчасига ўзгаришлар киритилади. Хар қандай ижтимоий-иқтисодий тизим хавфсизлиги ва унинг яшовчанлиги, иқтисодий ва технологик ривожланиш даражасида эришилган натижаларга, рақобатбардошлигига, хаётий сифати ва ташқи хавфдан химояланишига боғлиқ. Миллий хавфсизлик концепциясининг асосий кўринишлари таълим ва фаннинг ривожланиш даражасига, унинг очиклиги ва жахон интеллектуал имкониятларига кўшилганлик даражасига ҳам боғлиқ.

Интеллектуал салохият. Узоқ келажакка мўлжалланган кўпчилик башоратларда бахоланишича ИТИ нинг ривожланишида “инсон ресурслари” асосий ўрин тутаети ва иқтисодий муваффақиятларни эгаллаш учун курашда рақобатли ўринни эгаллайди. Тадбиркорлик фаолиятининг интеллектуал салохиятдаги ўрни ҳамма йўналишларда ўсиб бормоқда.

Интеллектуал салохият - бу фақатгина расмий билим эмас, у ўз ичига изланишлар натижаларини, патент, лицензия, шунингдек, ходимларнинг амалий характердаги кўникмаларини аниқ, технологик билимларнинг қўлланишини, бошқарув қарорларини, ташкилотчилик тажрибаларини ҳам ўз ичига олади.

Илмий-техник муаммоларни ечишда шахсий билим ва қобилиятни ўсиши содир бўлади, бу эса иқтисодиётда акс этиб, истеъмолчи ва бозорни забт этишда муваффақият келтиради.

Интеллектуал салохиятни - қувватлаб туриш учун ресурслар ажратиш ва ташкилий тадбирлар талаб этилади. Ҳамма мамлакатлар учун умумий жараён хисобланган таълим харажатларининг ўсиши миллий иқтисодиёт имкониятларига боғлиқ холда юз беради, инсонларнинг юқори маҳоратлари - иқтисодий қиймат сифатида тан олинади. ХХI аср бошларида, башоратларга кўра, янги ишчи ўринлари хар 3-холда олий маълумотни талаб этади.

Истиқболда ИТИнинг жамиятга таъсири икки йўналишда:

1. Анъанавий, инсоннинг хилма-хил эҳтиёжларини ва жамиятнинг янги техника, товар ва хизматларга бўлган ўсиб боровчи талабларини кондирувчи;
2. Хаётни таъминловчи, илмий-техника инқилобининг салбий оқибатлари, техника ҳалоқатларининг олдини олиш ёки компенсациялаш, бўлиши мумкин.

Айни вақтда ИТИ нинг 2-йўналиши аста-секин 1-ўринга чиқади. Бу эса ИТИ нинг аввалги жўшқинли белгиларини йўқотишга олиб келиши ҳам мумкин. ИТИ ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги боғлиқлик, кўриниб турибдики, хали мураккаб ва қийин бўлсада, технологик қолоқликлар изларини бартараф этиш ишлаб чиқариш унумдорлигини ва бошқа хўжалик самарадорлигини таъминлайди. Инсон фаолиятининг турли тармоқларига, айниқса, номоддий ишлаб чиқаришга янгиликларни сингдириш жараёни, жуда мураккабдир. Бирок, иқтисодий ўсишга интилиш, турмуш сифатининг яхшиланишида ўз аксини топади. Бундай ҳолатда ИТИ ни янги турмуш тарзини шакллантиришдаги роли кучая боради.

Илмий-техник имкониятлар мазмуни асосан умуминсоний муаммоларни ечишда, цивилизациянинг келгусида ривожланишини таъминланиши имкониятларида характерланади. Ҳозирданок илмий изланишлар ва янги технологияларни ишлаб чиқариш, техно ва экосистемаларни бошқаришда устивор йўналишлар кўзга ташланмоқда. Технология ва ижтимоий тараққиёт, фан-техника ва демократик ўзгаришлар, техник маданият ва таълим муаммолари, информатика, илмий заковат, ижтимоий-иқтисодий имкониятлар ва улардан фойдаланиши оқибатлари, фан ва техниканинг фавқулудда ривожланишни тезлаштириши каби муаммолар мажмуаси ИТИ истиқбол йўналишларини башоратлашда муҳим аҳамият касб этади.

6.3. Илмий-техника инқилобининг ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишига таъсири ва иқтисодий ўсиш.

ИТИ ишлаб чиқариш кучларининг (айниқса саноат тармоқларида) жойлашишига кучли таъсир этмоқда. Натижада ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий ташкил қилиш ва ҳудудий таркиб тамойиллари ва ўлчовлари ҳам ўзгармоқда. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда классик “штандинг” назарияларининг янги ижтимоий-иқтисодий шароитга мослашуви юз бермоқда ва унинг янги йўналишлари- “ривожланиш кутби”, “регоинал иқтисодиёт” ва бошқ. таълимотлар юзага келди ва ривожланиб бормоқда.

ИТИ ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришдаги кўпгина классик омиллардаги ўзгаришларга ва янги омилларни ҳаётга тадбиқ этишга олиб келди. Бу омиллар қуйидагилардан иборат:

1. Ҳудудий концентрация (умумлашув) омилли ёки агломерация омилли. Бу жараён кичик ҳудудларда ишлаб чиқариш тизимларининг тўпланишини ифодалайди ва ижтимоий меҳнат самарадорлигини ошишига таъсир қилади. Айти вақтда, бу аҳоли жойлашишида ҳам силжишларга олиб келди.

50-йилларнинг охирига қадар ишлаб чиқаришнинг ҳудудий тўпланишида ички тармоқлар умумлашуви характерли бўлса, кейинроқ ихтисослашув етакчи ўринга чиқди ҳамда районлараро ва халқаро меҳнат тақсимоли имкониятларидан тўлароқ фойдаланишга олиб келди. Шунингдек, ноишлаб чиқариш соҳалари турли хизматлар, ахборотлар ва илмий-техника ва тажриба-конструкторлик ишлари ҳам ишлаб чиқаришнинг ҳудудий тўпланишига кучли таъсир кўрсатди. Ҳудудий тўпланишнинг асосий шакллари саноат кўрғони, маркази, район ҳамда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва саноат ишлаб чиқариш мажмуаларидир.

Ишлаб чиқаришнинг ҳудудий тўпланишида эски саноат районлари роли (пойтахтлар , йирик шаҳарлар, кўмир хавзалари ва бошқ.) катта бўлиб, жаҳон саноат ишлаб чиқаришнинг 3/4 қисмини беради. Аммо, XX асрнинг 70-йиллари ўрталаридан бошлаб ишлаб чиқариш ва аҳолининг ҳаддан ташқари ҳудудий тўпланиши атроф-муҳитга кучли салбий таъсир эта бошлади. XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб ишлаб чиқариш ва аҳолининг ҳудудий тақсимланишида марказдан кочма ва эски саноат районларини “енгиллатиш” дан иборат сиёсат амалга оширилмоқда. Кичик ва ўрта корхоналар, кичик завод ва фабрикалар ва кичик ГЭС барпо қилиш ёки ишлаб чиқаришни “миниатюралаштириш” кучайиб бормоқда. Бу йўналишларнинг тўғрилигини қатор мамлакатлар тажрибаси ҳам исботлаб турибди.

2. Иқтисодий - географик омил. Иқтисодий - географик ҳолат тушунчаси фанга Н.Н.Баранский томонидан киритилган. Н.Н.Баранский ИГХ нинг мамлакат, район ва шаҳарларга нисбатан 4 та: 1./ марказий; 2/ ички / чекка / ; 3/ қўшничилик ; ва 4 / денгиз бўйи ҳолатини асослаб беради. Денгиз бўйи ҳолат мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ижобий таъсир этса, чекка ҳолат салбий таъсир этиши мумкин. Қўшничилик ҳолати эса мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ. Айти вақтда мамлакатлар ўзларининг ИГХ яхшилашлари ҳам мумкин. Чунинчи, Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан сўнг, амалга ошираётган ишлари бунга мисол бўла олади.

3. Табиий-ресурс омилли - индустриалаштиришнинг дастлабки босқичларида саноатнинг жойлашишига (тошкўмир ва темир рудаси хавзалари) кучли таъсир кўрсатган. ИТИ шароитида бу омил таъсири бир мунча сусайсада, қазиб берувчи саноат жойлашишида бош омил бўлиб қолмоқда. Эски қазиб берувчи районларда табиий ресурсларнинг озаёиши ва сифатининг ёмонлашуви, уларнинг ўзгартирилиши қийин, мураккаб экстремал шароитлардаги ҳудудларга силжиши кузатилмоқда. Жумладан, Шимолий районлар 20 млн.км² бўлиб, бунинг 11 млн.км² Россияга қарашлидир. ИТИ ютуқлари бу ҳудудларни ўзлаштириш имкониятларини юзага келтирди. Шунингдек, континентал шельф минтақаси (31млн.км²) ўзлаштирилмоқда ва дунё бўйича қазиб олинаётган нефтнинг 25 % , табиий газнинг 20 % тўғри келмоқда. Шунингдек, Шимолий денгиз, Қариб хавзаси, Канаданинг шимоли, Австралиянинг ички районлари, Россиянинг Фарбийва Шарқий Сибир, Узоқ Шарқ ҳудудларини интенсив ўзлаштирилишида ИТИ шарт-шароит хозирламоқда.

4. Транспорт омили - ИТИ даврига қадар ишлаб чиқаришнинг жойлашишида ва истеъмолда деярли етакчи омил саналса, махсулот таннархига кучли таъсир қилиб белгилловчи мавқени эгаллаган бўлса, транспорт йўлларининг ва транспорт воситаларининг такомиллашуви транспорт харажатларини сезиларли қисқаришига олиб келади. ИТИ туфайли юзага келган “транспорт инқилоби” ишлаб чиқаришни “ресурсли хуудлар” га боғлиқлигини камайтирди. Минглаб километрга чўзилган нефт ва газ қувурлари, денгиз транспорти (махсус юк кўтаришга мўлжалланган танкер ва супертанкерлар) ишлаб чиқариш ва аҳолининг денгиз бўйларига силжишига таъсир кўрсатмоқда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидан нефть ва табиий газни Ғарбий Европа мамлакатларига экспорт қилиниши, Россиядан Европа мамлакатларига тортилган нефть (Дружба) ва табиий газ (Братство, Шимолий ёғду) қувурлари, Мексика қўлтиғидан АҚШ шимолига қадар чўзилган қувурлар, ва бошқа ИТИ таъсиридаги транспорт воситалари районлараро, мамлакатлараро ва халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва кенгайишига кучли таъсир этмоқда.

5. Меҳнат ресурслари омили - ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг “классик” омилларидан бўлиб, ИТИ таъсирида муҳим силжишлар юзага келмоқда. ИТИнинг меҳнат ресурсларига таъсири иккиёқлама - янги саноат ва ишлаб чиқариш инфратузилмалари бошқа мамлакатлардан кўшимча ишчи кучини импорт қилса, иккинчи томондан арзон ишчи кучи хуудларида (йирик транснационал корпорацияларининг бошқа мамлакатлардаги филиаллари ва корхоналари) янги саноат корхоналарининг барпо этилиши билан боғлиқ. Ғарбий Европадаги (йирик иқтисодий салоҳиятга ва яхши инфратузилмалар мавжуд) саноат районлари ва шаҳар агломерацияларида бошқа Европа мамлакатларидан, Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларидаги арзон ишчи кучларидан АҚШ, Ғарбий Европа ва Японияда кенг фойдаланилмоқда.

ИТИ шароитида аёллар меҳнатидан саноатнинг энг янги тармоқлари электроника ва радиоэлектроникада оммавий ишлаб чиқариш тизимида фойдаланиш кучайди. Айниқса, юқори малакали меҳнат ресурсларига бўлган талаб, ишчи кучининг сифат таркибига бўлган талабни тобора кучаймоқда ва “ақл оқими” нинг ўзига хос йўналишларини юзага келтирмоқда.

6. Инфратузилмалар омили - ИТИ кучли бўлган инфратузилмалар мажмуасининг ишлаб чиқариш кучлари жойлашиши ва минтақавий ривожланишига таъсири катта бўлмоқда. Ишлаб чиқариш инфратузилмалари, аввало транспортнинг ахамияти ишлаб чиқариш кучларини денгиз бўйига силжиши, янги хуудларни ўзлаштириш билан боғлиқ “ривожланиш кутблари” ва “ривожланиш йўлкалари” нинг шаклланишида кўзга ташланмоқда.

Ноишлаб чиқариш инфратузилмалари - ижтимоий-маиший тузилмалар, хизмат кўрсатиш, ахборотлар тизими, айниқса маркетинг тизимининг (фирма ва корпорацияларнинг барча фаолиятининг қамраб олувчи истеъмол эҳтиёжлари ва унинг ўзгаришларини тадқиқ қилувчи) ривожланганлик даражаси катта ўрин тутмоқда.

7. Илмталаб омил - ишлаб чиқариш кучларининг янги ва энг янги тармоқларини жойлашишида асосий ўрин тутмоқда. Бу жараён аввало илмталаб ва ахборотлар тизими билан боғлиқ ишлаб чиқаришни илмий-маданий муҳит мавжуд йирик шаҳар ва шаҳар агломерацияларида тўпланишига олиб келмоқда. Натижада, фан шаҳарлари юзага келмоқда. Жумладан, Россияда-Москва, Санкт-Петербург ва Новосибирск, Францияда-Париж, Японияда-Токио, Данияда-Копенгаген, Болгарияда-София, АҚШда- Унивеситетлар, Ўзбекистонда-Тошкент бош илмий-тадқиқот марказларидир. Шунингдек, илмий-тадқиқот парклари, илмий-тадқиқот марказлари шаклланимоқда. Айни вақтда, айрим мамлакатлар учун фаннинг хуудий ташкил қилишда умумлашув жараёни характерли бўлса, айрим мамлакатларда хуудлар бўйича бўлиб юборилганлиги кўзга ташланади.

8. Экологик омил - ИТИ шароитида тобора роли ортиб бормоқда. Индустрлашган ва урбанизациялашган хуудлардаги сув, Тупроқ ва атмосферанинг ифлосланиши, атроф-муҳит муаммосининг ғоят кескинлашганлиги, саноат ва аҳолининг янада тўпланишини, чеклаш

заруриятига олиб келди. Натижада, қатор мамлакатларда “ифлос ишлаб чиқаришни кўчириш” сиёсати амалга оширилмоқда. Бу босқичнинг асосий хусусиятлари сифатида куйидагиларни кўрсатиш мумкин.

- Иқтисодиётга узлуксиз инновация сарфлаш жараёни технологик, ташкилий ва ижтимоий соҳаларда чуқур ўзгаришларга олиб келмоқда. Ривожланиш ва инсон ресурсларидан фойдаланишнинг янги модели, юқори малакали меҳнатга асосланган, интеграциялашган ишлаб чиқариш тизими шаклланимоқда.

- Номатериал жамғармалар улкан аҳамиятга эга бўлиб, шу жумладан инсонга капитал маблағ сарфланиши материал жамғармага нисбатан устивор йўналиш касб этмоқда.

- Ахборот-муҳит ишлаб чиқариш кучига айланмоқда. Уни ишлаб чиқиш, қайта ишлаш, тарқатиш, ахборот инфраструктурасини ташкил этиш ва ахборот тармоғининг рақобатбардошлиги-иқтисодий ўсишнинг зарурий шarti бўлиб қолмоқда. Ахборот алмашиш интенсификацияси инсонлар хулқи ва онгига ҳам катта таъсир кўрсатмоқда.

- Тармоқ мажмуаси хизматининг ҳозирги шароитида ишлаб чиқариш функцияларини бажариши аҳоли бандлигини таъминлашнинг бош соҳасига айланмоқда. Унинг асосида ахборот ва интеллектуал фаолиятда янги сектор шаклланимоқда.

- Ривожланишнинг янги босқичи жараёнида рақобатнинг туғилиши ва иқтисодий барқарорлик шароитида жамиятнинг юксак мослашувчанлиги кузатилмоқда. Жамоатчилик институтлари, касб-маҳорат ва ижтимоий-синфий структуралардаги ҳаракатчанлик ўсмоқда.

- Хусусий тадбиркорлик тизимида, ижтимоий йўналиш кучаймоқда. Капитал устидан жамоатчилик назорати кучаймоқда, корпорацияларнинг ижтимоий харажатлари ўсмоқда. Жамиятнинг ривожланишида ижтимоий йўналиш ортмоқда.

- Ижтимоий-синфий структура мураккаб ва “ранг-баранг” бўлиб бормоқда. турли ижтимоий қатлам ва синфларнинг яқинлашуви, ўзаро киришиши кучаймоқда. Турли ижтимоий қатламлар аралаш белгиларга эга, бандлар сони ўсмоқда, унда ижтимоий белгилар аралашиб кетмоқда (ёлланма ишчи-мулкдорлар, юқори малакали мўтахассис-тадбиркорлар ва бошқ.)

- Қудратли ахборот тизимининг ёйилиши, ишлаб чиқаришнинг байналминиллашуви, “совуқ урушнинг” тугаши ва бозор иқтисодиётининг кенг тарқалиши натижасида жаҳон давлатлари ўртасидаги ҳамкорлик кучаймоқда.

6.4.Илмий техника инқилобининг XX аср охири ва XXI аср бўсағасида дунё хўжалигига таъсири ва атроф-муҳит муаммоси.

- XVIII-XIX асрлардаги саноат инқилобига қадар дунё хўжалиги тизимида аграр ишлаб чиқариш ҳукмронлик қилган. Қишлоқ хўжалиги ва бошқа у билан боғлиқ тармоқларда асосий моддий бойлик яратилган.

- XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида иқтисодий жихатдан ривожланган Европа мамлакатларида ва АҚШ иқтисодиётида етакчи ўринни саноат эгаллади, дунё хўжалиги тизимида индустриал таркиб шаклланди.

- XX асрнинг иккинчи ярмидан дунё хўжалигига ИТИ нинг таъсири кучайди ва бунинг оқибатида мутлақо янги таркиб, “постиндустриал” ёки “ахборотлар таркиби” жадал ривожлана бошлади. “Постиндустриал” таркибнинг характерли хусусияти аввало ишлаб чиқариш тармоқларига нисбатан ноишлаб чиқариш тармоқларининг жадал ривожланишидир. Моддий ишлаб чиқариш секторида саноат ва унда банд бўлганлар хиссасининг қисқариш жараёни бошланди. Айни вақтда хизмат кўрсатиш соҳалари ва хизмат турлари, илм-фан, маориф ва маданият тез ривожланмоқда. 1955 йилда АҚШ да дунё мамлакатлари орасида биринчи бўлиб ноишлаб чиқариш соҳасида бандлар сони ишлаб чиқариш соҳаларидаги бандлар сонидан ўтиб кетди ва буғунги кунда ҳам ноишлаб чиқариш соҳасидаги бандлар сони юқори бўлмоқда (мамлакатда банд аҳолининг 2/3 қисми тўғри келади.)

- Дунё бўйича интеллектуал соҳа ўз таркибига мактабгача тарбия тизимлари, бошлангич ва ўрта мактаб, лицей ва касб-хунар коллежлари (техникум даражасида), олий таълим, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик бюrolари, билимларнинг оммавийлашуви, босмаҳоналар фаолияти, газета-журнал, радиотелевидение, шунингдек, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, дам олиш-туризм, турли кўнгил очиш тизимлари, коммунал хўжалик тизимини олади ва ишлаб чиқариш кучларининг янада ривожланишида муҳим омил бўлмоқда.

- Узоқ муддат фойдаланишга мўлжалланган истеъмол товарларига бўлган эҳтиёжнинг барқарор ўсиб бориши натижасида-автомобиллар, телевизорлар, видеомагнитофонлар, ЭХМ, совутгичлар, мебеллар ишлаб чиқариш кенгаймоқда.

- Аҳолининг тобора кўпроқ банклар, меҳмонхоналар, туристик фирмалар, суғурта компаниялари, авиакомпаниялар ва бошқа хизмат турларига бўлган эҳтиёжи маркетингнинг, минтақавий ва халқаро маркетингини янада ривожланишига олиб келмоқда.

- ИТИ нинг дунё хўжалик тизимида барқарор таъсири айна вақтда жамият ва табиат ўртасидаги тўғри ва қайта алоқаларни янада мураккаблаштирди.

Индустриалаштириш, қишлоқ хўжалигининг интенсифлашуви, урбанизация, транспорт тизимининг тўхтовсиз ривожланиши ва инсоннинг табиий ходисаларига аралашининг кучайиши оқибатида табиатдаги салбий жараёнлар ҳам кучайди. Бу жараёнлар халқаро тусга эга, мамлакатларнинг барчаси учун хосдир. Буғунги кунда иқтисодий ривожланган мамлакатлар, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар ва ривожланаётган мамлакатларда жиддий экологик муаммолар юзага келди. Бу табиий ресурслардан фойдаланишнинг ўсиши, табиатга турли саноат ва маиший чикитларнинг кўплаб ташланиши, шаҳар ва шаҳар агломерацияларидагина эмас, балки қишлоқ жойларида ҳам аҳоли ва ишлаб чиқариш “зичлиги” нинг ортиши билан характерланади.

ИТИ табиатга ўз салбий таъсирини фақат кучайтирибгина қолмай, балки унинг ноқулай оқибатларини бартараф этиш ва атроф-муҳитни яхшилаш учун шарт-шароитлар ҳам хозирламоқда. Бундай тадбирлар мажмуасига ишлаб чиқариш кучларининг-экологик омиллар асосида жойлаштириш, деконцентрация, саноат ишлаб чиқариш шаҳар агломерацияларини енгиллатиш (дегломерация), дам олиш, химоя - санитария минтақаларини барпо қилиши ва бошқ. қиради.

- XX аср охири XXI аср бўсағасидаги халқаро муносабатлар тизимидаги янги жараёнлар дунё миқёсида экологик сиёсатни ишлаб чиқиш ва халқаро дастурларни (Орол ва Орол бўйи муаммоси бўйича, “Инсон ва Биосфера”, “Атроф-муҳит муаммоси” каби) амалга ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Таянч сўз ва иборалар.

6. Илмий - техника прогресси (ИТП). Илмий - техника инқилоби (ИТИ). Илмий - техника инқилобининг хусусияти. ИТИ ривожланишининг 2-йўли. ИТИ нинг ишлаб чиқаришдаги 6-йўналиши. ИТИ ва экологик муаммолар.

Такрорлаш учун саволлар.

Илмий - техника прогресси ва илмий - техника

инқилоби тушунчалари моҳияти нимадан иборат?

Илмий-техника инқилобининг таркибий қисмларини тушунтириб беринг?

Илмий-техника салоҳияти тушунчаси ва уни баҳолаш мезонларини тушунтириб беринг?

Илмий-техника инқилоби ва иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни аниқланг?

Илмий-техника инқилобининг ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришдаги таъсирини кўрсатинг?

Илмий-техника инқилобини дунё хўжалигига таъсирини айтиб беринг?
Илмий-техника инқилоби ва экологик муаммоларни тавсифланг?

7-БОБ. ДУНЁ ХЎЖАЛИГИ ВА УНИНГ ТАРМОҚ ТАРКИБИ.

Дунё хўжалиги.

Халқаро меҳнат тақсимоти - дунё хўжалигининг моддий асоси. Дунё хўжалиги моҳияти ва босқичлари.

Дунё мамлакатлари миллий хўжалиklarини ягона жаҳон хўжалигига бирлаштириш асосида халқаро меҳнат тақсимоти ётади (ХМТ). ХМТ-айрим мамлакатларнинг ўзлари учун қулай ва манфаатли, самарали бўлган табиий шароит ва ресурслар, аҳолининг меҳнат малакалари ва кўникмалари асосида айрим маҳсулотлар ёки уларнинг турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашуви ва бошқа мамлакатлар билан айирбошлашидир.

ХМТ-мамлакатларининг иқтисодий-ижтимоий ривожланиш даражаси, ижтимоий-сиёсий тузимининг характеридан қатъий назар товарлар, хизматлар ва билимларнинг халқаро айрибошланиши, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, илмий-техник, савдо-сотик соҳаларда ва бошқа ҳамкорликнинг объектив асосидир.

ХМТ мамлакатлар ичидаги ва улар ўртасидаги муносабатлар ривожланишининг қонуний натижаси ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг мантиқий давомидир.

ХМТини харакатлантирувчи куч ва уни рағбатлантирувчи омил мамлакатларнинг унда иштирок этишдан кўзланган мақсади, манфаатлари ва вазифалари иқтисодий фойда олишга қаратилганлигидир. Бу фаолият халқаро миқёсида қиймат қонунига амал қилишда кўринади. Қиймат қонуни товар ишлаб чиқариш шароитида ХМТ афзалликларидан фойдаланишга ундайди.

Хар қандай ижтимоий-иқтисодий шароитда қиймат ишлаб чиқариш харажатлари, меҳнатга ҳақ тўлаш ва қўшилган қийматдан иборат бўлади. Барча бозорга тушаётган товарлар байналминал қийматнинг ёки халқаро нархларнинг шаклланишида иштирок этади. Товарлар халқаро бозорлар қонуниятларига мос мутаносибликда, жумладан қиймат қонуни асосида алмаштирилади. Бунда эришиладиган иқтисодий самара вақтнинг тежалишида ва меҳнат унумдорлигининг ўсишида намоён бўлади.

ХМТ да хар бир мамлакат миллий иқтисодиётнинг тутган ўрни қуйидагиларга боғлиқ:

- а) иқтисодий - географик ҳолати (геостратегик мавкеи);
- б) агроиклимий шарт-шароитлар;
- в) табиий ресурслари - фойдали қазилмалар билан таъминланганлик даражаси;
- г) халқнинг, миллатнинг меҳнат анъаналари, маълум ишлаб чиқариш турлари ва хизматларга, кўникмаларга эгаллиги;
- д) мамлакатнинг иқтисодий-тарихий ривожланиш хусусиятлари;
- е) ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси;

ж) меҳнат ресурсларининг сифат таркиби, касбий ва маданий интеллектуал даражаси, янги касб ва хунарларнинг ўзлаштириш имкониятлари каби бир қатор иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар.

ХМТ ининг мамлакатлар учун манфаатли томонлари:

халқаро айрбошлашнинг қулай шароитларида экспорт қилинаётган товарлар ва хизматларнинг байналминал ва миллий қийматлари ўртасидаги ижобий фарққа эришиш; арзон импорт товарлар ва хизматлар эвазига миллий товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлардан воз кечиш.

Дунё хўжалигининг моҳияти ва босқичлари. Дунё хўжалигининг ривожланиши инсоният тараққиёти билан чамбарчас боғлиқдир.

Буюк географик кашфиётлар, Осиё ва Европа мамлакатлари ўртасида савдо-сотикнинг ривожланиши халқаро савдонинг минтақавий марказлари, сўнгра халқаро савдо ва халқаро бозорнинг шаклланишига, транспортнинг айниқса, денгиз транспортининг ривожланиши, XVIII аср охири ва XIX асрда Европада ва АҚШ да йирик машиналашган ишлаб чиқариш тизими (“саноат инқилоби”) дунё хўжалигининг шаклланишига олиб келди. XIX аср охири XX аср бошларида йирик саноат индустрияси, транспорт ва халқаро бозор негизида-дунё хўжалиги юзага келди.

Дунё хўжалиги - миллий хўжаликларнинг умумлашмаси бўлиб - барқарор суръатда ривожланиб бораётган, бозор иқтисодиётининг объектив қонунларига бўйсунган ҳолда халқаро алоқаларнинг ўсиб бориши билан биргаликда ўзига хос қарама-қаршиликларга ҳам эга бўлган яхлит хўжалик тизимидир.

Дунё хўжалигининг иқтисодий-географик модели босқичма-босқич мураккаблашиб бормоқда. Агар XIX аср охирида “Евромарказ” асосий ўрин тутса, XX аср бошларида иккинчи халқаро марказ - АҚШ, XX аср 50-йилларида янги халқаро марказлар СССР ва Япония, сўнгра - Хитой, Хиндистон, нефтни экспорт қилувчи Жанубий-Ғарбий Осиё мамлакатлари, Канада, Австралия, Бразилия, XX асрнинг 80-йилларида эса янги индустриал мамлакатлар ёки “Осиё йўлбарслари” - Корея Республикаси, Тайван, Гонконг ва Сингапур юзага келди ва кўп марказлилик шаклланди ҳамда барқарор ривожланиб бормоқда.

Яқингача дунё хўжалиги ички тизимда тўртта “қутб” - капиталистик Ғарб ва Социалистик Шарқ “бой” Шимол ва “камбағал” Жануб мавжуд эди. Хозир ҳам Шимол ва Жануб ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш фарқлари, ёки “марказ” ва “чекка ўлка” лар ўртасидаги фарқлар асосий қарама-қаршиликларни ифодалайди. чунки, 90-йилларда дунё хўжалигининг “чекка” худудларига халқаро ялпи ички маҳсулотларнинг 15 %, 30 % саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, ёки аҳоли жон бошига ўртача 1 минг дол ялпи ички маҳсулот тўғри келса, иқтисодий ривожланган мамлакатларда аҳоли жон бошига ўртача 15 минг дол. ортиқ ялпи ички маҳсулот тўғри келган.

Дунё хўжалигининг ривожланиши. Замонавий дунё хўжалиги биринчи саноат инқилоби давридан бошлаб шакллана бошлади. Товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши маълум мамлакатларнинг ва худудларнинг у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқаришга “ихтисослашуви”, “меҳнатнинг географик тақсмоти”ни ҳамда маҳсулотларни халқаро айирбошлаш заруриятини юзага келтирди.

Алоҳида даврларда техник янгиликлардан фойдаланиш вақтининг турлича бўлганлиги, ички ва дунё бозорида нархларнинг тебраниб туриши ҳамда ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари саналмиш ер, меҳнат ва капитал ўртасидаги мутаносибликнинг ўзгариб туриши, дунё иқтисодиётида - миллий хўжаликлар ва тармоқ таркиблари ривожланишининг даврий характерга эга бўлишини келтириб чиқаради.

Ривожланиш даврлари XIX асрнинг бошларида яъни биринчи саноат инқилобидан кейинроқ назарий ва амалий жихатдан асослана бошланди. Капитализмнинг даврий бўҳронлари назарияси биринчилардан бўлиб К.Маркс томонидан ишлаб чиқилди, унинг фикрича ушбу бўҳронларнинг асосий сабаби ишлаб чиқаришнинг асосий фондлари

(жихозлар) нинг алмаштириш мухлати билан боғлиқдир. Кейинчалик ортиқча ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўҳронларнинг тадқиқ этишга бағишланган илмий асарлар кўплаб эълон қилинди.

Бирок дунё хўжалигининг узок муддатли ривожланиши шкаласидаги ўрнини аниқлашда 1892-1928 йилларда рус иқтисодчиси Кондратьев Н.Д. томонидан биринчи марта катта босқичлар назарияси “узун тўлқин”лар таклиф этилди. Кейинчалик бу назария янада ривожлантирилди ва қисман дунё хўжалиги тадқиқотларида кенг қўлланилмоқда.

Кондратьев Н.Д. назарияси ва бошқа қатор тадқиқотлар асосида дунё хўжалиги ривожланишида 3 та катта босқични - индустриялашгача бўлган ривожланиш, индустриялаш босқичи, индустриялашдан кейинги ривожланиш босқичини, учта - биринчи, иккинчи ва учинчи саноат инқилобларини ҳамда “узун тўлқинлар” даврларини, яъни Кондратьев Н.Д. белгилаган беш даврни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Хунармандчилик ва мануфактура ишлаб чиқариши хукмронлик қилган индустриялашгача бўлган босқични бошланғич давр деб аталади.

Тўртта “узун тўлқин” га тенг келувчи биринчи ва иккинчи саноат инқилоблари даврида қуйидагилар етакчи мавкега эга бўлдилар.

биринчи даврда - тикувчилик ва хунармандчилик;

иккинчи даврда - кўмир ишлаб чиқариш, қора металлларни эритиш, тикувчилик;

учинчи даврда - металлургия, химия ва оғир машинасозлик;

тўртинчи даврда - автомобилсозлик, электроника, органик химия, машинасозликнинг турли тармоқлари.

Ушбу тўрт давр индустриялаш босқичига тўғри келади.

бешинчи давр эса ривожланган давлатларда индустриялашдан кейинги ривожланиш босқичига тўғри келади ва учинчи саноат инқилобини англатади. Ушбу даврда электроника, лазер техникаси, мураккаб химия, биотехнология ва ген инжинерияси каби тармоқлар етакчи мавкега эга бўлишди.

Хар бир босқич, саноат инқилоби ва Кондратьев Н.Д. даврларининг бошланиш ва тугалланиш вақти кескин белгилаб қўйилмайди. Ушбу масалада илмий-техник прогресснинг тезлашувидан келиб чикувчи ноаъанавий ёндашув муҳим аҳамиятга эгадир. Ушбу ёндашувга асосан Ғарбий Европанинг ривожланган давлатларида бу даврларни қуйидагича белгилаш мумкин.

Биринчи давр - 1770-1830 йиллар;

Иккинчи давр - 1830-1880 йиллар;

Учинчи давр - 1880-1930 йиллар;

Туртинчи давр - 1930-1970 йиллар;

Бешинчи давр - 1970 йилдан ҳозирги давргача.

Хар бир давр учун ўзининг ўртача аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромади (ўзгармас нархлар билан), “технологик нарвон” поғоналари ҳамда ишлаб чиқаришнинг ташкилий шакллари ҳосдир. (2-жадвал). Масалан, бошланғич давр учун (аҳоли жон бошига 50-80 АҚШ долл. (1960 йил курси бўйича) тўғри келган.

Кондратьев Н.Д. фикрича “узун тўлқинлар” эндоген характерга эга, яъни у бозор иқтисодиёти хўжалигига хос бўлиб, ушбу хўжаликнинг ўз - ўзини тартибга солиши учун шароит яратади. Ривожланишдаги кўтарилиш ва пасайиш даврлари табиий ҳолдир, уларни олдиндан башорат қилиш мумкин ҳамда уларга мослашиш ва ушбу босқичларни ташқи таъсир, яъни давлат томонидан бошқариш йўли билан тартибга солиш мумкин. Мазкур механизмнинг бир кўриниши сифатида 30-йилларда Ж.Кейнс томонидан таклиф этилган ва 1929-1933 йиллардаги капитализм бўҳронидан сўнг қўлланилган ссуда фоизи ставкалари ёрдамида тартибга солиш услубини кўрсатиш мумкин.

Кондратьев Н.Д. фикрича, тахминан 40-50 йил давом этадиган “узун тўлқинлар” нинг моддий сабаблари “капиталнинг асосий неъматлари” нинг ўзгариб туриши билан боғлиқдир. Ушбу ўзгаришлардан узок, муддатли иқтисодий мутаносибликни бузувчи ҳамда нисбатан

асойишта эволюцион ва экстенсив ривожланиш босқичларини, революцион ва интенсив ривожланиш босқичлари билан алмаштирувчи илмий-техника тараққиёти (прогресси) алохида роль ўйнайди.

Революцион босқичларнинг бошланиши дунё хўжалигининг энергетик, техник ва ишлаб чиқариш асоси ҳамда худудий тармоқ таркиби ва ташкилий тузилмасини кескин ўзгартиришга шароит яратувчи янгиликлар мажмуасини жорий этиш билан боғлиқдир. Кондратьев Н.Д. назарияси, бошқа тадқиқотчиларнинг гипотезаларидан фарқ қилиб, янги “туртки” бошланишини билдирувчи ички ва ташқи омиллар мутаносиблиги мавжудлигига эътиборини қаратади.

Янги тўлқин экстенсив босқичда кенг тарқалган технологияларнинг маънавий эскириши сабабли унинг ривожланиш чуққисига эришилган вақтидан бошланади. Капиталнинг тўпланиши унинг нисбатан қадрсизланишига олиб келади. Ссуда фоизлари ва фойда меъёрлари шу даражада пасаядики, бу хол янги техника ва технологияга таваккалига инвестиция солишнинг самарлилигини таъминлайди.

Катта хажмдаги янги қурилишлар кўлами янги корхоналарнинг ишга тушиши, янги тармоқларнинг юзага келиши, бозорларда янги махсулотларни пайдо бўлиши ва бошқалар кўтарилиш босқичи бошланганлигидан далолат беради. Кўтарилиш жараёни ўзининг юқори босқичига ётгандан сўнг капитал ва янгиликларнинг тадбик қилиш захиралари тугайди ва экстенсив ривожланиш босқичи бошланади.

Шуни алохида таъкидлаш жоизки, Кондратьев Н.Д фикрича инсоният хаётида даромад, қўл меҳнати ва мануфактура муҳим аҳамиятга эга (2-жадвал)

Биринчи давр учун - аҳоли жон бошига 80-200 АҚШ долл. даромад, механизация, эркин рақобат ва хусусий фирмалар;

Иккинчи давр учун - аҳоли жон бошига 200-700 АҚШ долл. даромад ишлаб чиқаришни механизациялаштиришнинг давом этиши ва монополизм;

Тўртинчи давр учун - аҳоли жон бошига 2000-4000 АҚШ долл. даромад ишлаб чиқаришда юқоридаги жараёнларнинг давом этиши ва давлат монополистик бирлашмаларининг ривожланиши;

Бешинчи давр учун - аҳоли жон бошига 4000-20000 АҚШ долл. даромад, мўтассил автоматлаштириш, трансмиллий компаниялар ва кичик фирмаларнинг бирикуви ҳосдир.

Аста-секин кескин рақобат курашлари остида, юксалиш ва бўҳронлар шароитида миллий ва халқаро махсулотлар ва фондлар биржалари тизими шаклланди, бусиз йирик кўламдаги халқаро савдони иқтисодий фаолиятнинг асосий шакли сифатида акционерлик жамиятларини ташкил этиш ва капитални жалб этиш асло мумкин эмас. Миллий хўжаликларнинг турли суръатларда ривожланиши ва умумий ривожланишдаги ҳар хил суръатлар мавжудлиги қонунияти Кондратьев Н.Д. даврларининг турли мамлакат ва худудларда “капитализмнинг нотекис ривожланиши” га мос тарзда кечишда яққол намоён бўлди ва дунё хўжалиги тизимида бу турлича назарий ва эмпирик тадқиқотлар объектига айланди.

Умуман олганда алохида мамлакат ёки худудлар ривожланишнинг муайян босқичи ёки даврини бошдан кечираётганлигини аниқлаш учун аҳолининг тармоқлар бўйича бандлиги статистикаси таҳлил этилади. Энг яққол кўрсаткич - бу миллий хўжаликнинг бирламчи, иккиламчи, учламчи, тўртламчи секторларида иш билан машғул бўлган аҳоли сонининг мўтаносиблигидир. Масалан, бирламчи сектор қишлоқ хўжалиги ва қазиб олиш саноатида иқтисодий ривожланган мамлакатларда 2-8 % аҳоли банд, холос.

2-жадвал

Дунё хўжалигининг ривожланиш босқичлари.

Кундаланг жадвал тушади.

Бирламчи сектордаги иш билан машғул аҳоли сонининг қисқаришувунинг бархам топишини билдирмайди, зеро иқтисодий ривожланган мамлакатларда ушбу сектор ишлаб чиқариш хажми ва жаҳон бозорларига махсулот етказиб бериш хажми жихатидан етакчи мавқеини эгаллайди. Аграр секторда ишловчилар сонининг қисқариши энг аввало самарали технологияларнинг қўлланилиши, ўсимликларни химоялаш воситаларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлиб, иш билан банд аҳолининг асосий қисми агробизнеснинг бошқа сохалари саналмиш илмий-тадқиқот, маслахат хизмати, сақлаш ва қайта ишлаш, маркетинг ва х.к.да хизмат қилишади.

Ривожланган давлатлардаги илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари хажми дунё хўжалигининг динамикасини белгилайди. Ташкилий жихатдан эса халқаро меҳнат тақсимоти кўпроқ ТМК лар мажмуаси билан боғлиқдир. 1980 йилларда махсулот айирбошлашнинг 2/3 қисми айнан ТМК ларга тўғри келди шу билан бирга ушбу айирбошлашнинг 1/3 қисми ТМК ларнинг турли мамлакатларида жойлашган филиаллари ўртасидаги алоқалари хиссасига тўғри келди. Замонавий дунё хўжалиги тизимининг шаклланиши кўп босқичли жараён бўлиб кўп укладли хўжаликларнинг сақланиб қолиши ва дунё мамлакатлари ривожланишнинг турли босқичларида булишлари асосида амалга ошади.

Дунё хўжалигининг муҳим қирраларидан бири норасмий сектор бўлиб ушбу сектор дунёнинг кўплаб давлатларида кенг ёйилгандир. Ушбу сектор фаолиятнинг турли хиллари,

шу жумладан махсулот ишлаб чиқариш, савдо ва бошқа хизматлар кўрсатиш билан мавжуд юридик ва солиқ тартиботлари чегарасидан чиққан холда шуғулланади.

Норасмий секторнинг асосий қисмини қонун томонидан тақиқланган махсулотларни ишлаб чиқариш ва хизмат турларини кўрсатиш, жумладан наркобизнес, парнобизнес, курол-яроғ, валюта ва қимматбаҳо металлари ноқонуний равишда сотиш ташкил этади. Фаолиятнинг ушбу турлари “қора бозор” нинг пайдо бўлишига шароит яратади. Умуман норасмий сектор хиссасига айрим маълумотларга қараганда халқаро ялпи махсулотнинг 20 % га қадар қисми тўғри келади.

Шу тариқа, дунё хўжалигининг ҳозирги замон глобал географик тизими учун турли босқичлилик ҳолати ҳосдир, яъни дунёнинг кўплаб мамлакатлари бир вақтнинг ўзида ривожланишнинг турли босқичларини пост индустриал, индустриал ва индустриаллаштиришгача ва Кондратьевнинг “беш” узун тўлқинлари даврларини бошдан кечирмоқдалар. Айнан, ушбу ҳолат дунё хўжалигини макон жихатидан ўзини ташкил этиш қобилятига эга эканлигини билдиради. Иқтисодий жихатдан ривожланган мамлакатларнинг постиндустриал босқичига ўтишлари олдинги даврлардаги тармоқларнинг силжиши - яъни қазиб олиш ва қайта ишлаш саноатининг кўплаб тармоқларини индустриаллаш босқичи бошланган мамлакатлар ва ҳудудларга қучиб ўтиш жараёни билан боғлиқдир.

Миллий хўжаликларнинг жаҳон хўжалигига қушилиш жараёни босқичлари. Дунё хўжалиги жуда мураккаб тизим бўлиб, унинг таркиби кўплаб элементлардан (тизимлар) иборат. Бу тизимнинг асосини халқаро ва айрим миллий давлатлар доирасида моддий ишлаб чиқариш ва маънавиятнинг истеъмоли, тақсимланиши ва айрбошлаши ташкил этади. Бу босқичларнинг ҳар бири ҳам халқаро (глобал) ҳам мамлакатлар доирасида ўзининг роли ва ўрни билан дунё хўжалик тизимининг фаолиятига турлича таъсир қилади.

Миллий хўжалик мажмуалари дунё хўжалиги тизимининг зарурий бўлаклари ҳисобланади. Бирок, ушбу ҳолатни тадқиқ этишда халқаро меҳнат тақсимоотида иштирок этувчи ҳар бир ташкилот ёки муассаса ҳамда ҳар қандай тармоқ ёки фаолият турини ўзида мужассам этадиган ресурсларнинг мажмуасини назарда тутмоқ лозим. Ҳар бир хўжалик бирлиги фирма, саноат корхонаси, транспорт фирмаси, банк ва бошқалар ўз мамлакатларидаги маълум тармоққа хизмат кўрсатишлари, ҳудудий ёки халқаро аҳамиятга эга бўлишлари ҳамда халқаро савдо жараёнида иштирок этишлари лозим. Албатта, дунё бозорининг асосий қисми йирик бирлашмаларга тегишлидир, бироқ ушбу қонуният эндиликда ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг ниҳоят катта ҳажмга эга бўлишини талаб этмайди. Бу нарса тармоқ тури ва тақдим этилаётган махсулот ва хизматлар характери билан ҳам боғлиқдир.

Шунинг учун ҳозирги вақтда хўжалик фаолиятининг глобаллашуви шароитида дунё хўжалиги ўз таркибига иқтисодий фаолиятнинг барча турларини қамраб олади ва уларга бевосита ва билвосита таъсир ўтказади. Ҳозирги вақтда халқаро айирбошлашда фаол иштирок этувчи ва ўз фаолиятини ички бозор билан чеклаб қўйувчи фирмалар, компаниялар ва корхоналар орасида аниқ чегара ўтказиш қийиндир.

Натижада, макон иерархиясининг юқори поғоналарини дунё хўжалигининг ҳудудий ва тармоқ тузилмаларидан иборат интеграцион бирлашмалар, миллий хўжалик мажмуалари, тармоқ ва тармоқлараро миллий корпорациялар ТМК эгаллашади. Ушбу тизимчалар таркибига шартли равишда бирламчи, иккиламчи, учламчи, тўртламчи ва алоҳида тармоқлар ва фаолият турларини киргизиш мумкин.

Бирламчи тармоқга - анъанавий тарзда, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқ хўжалиги;

Иккиламчи тармоқга - қайта ишлаш саноати тармоқлари;

Учламчи тармоқга - транспорт ва хизмат кўрсатиш тармоқлари ;

Тўртламчи тармоқга - информацион фаолиятнинг янги турлари. Бошқарувда маълумотлар йиғиш, қайта ишлаш ва фойдаланиш, банк - молия соҳалари, маркетинг ва консалтинг хизматлари кабилар қиради.

Фаолиятнинг ушбу турига эндиликда илмий-тадқиқотлар ва тажриба конструкторлик тадқиқотлари юксак технологиянинг тадбик этиш ва илмталаб ишлаб чиқариш ва фаолиятнинг бошқа турлари ҳам киритилмоқда.

Дунё хўжалигининг фаолият кўрсатишида асосий рол ўйновчи учта географик иқтисодий ва информацион маконлар доирасида фаолият кўрсатувчи тизимлар муҳим аҳамиятга эга.

Географик макон - бу замонавий алоқа ва транспорт турлари бўлиб бусиз бирорта иқтисодий марказ фаолият кўрсата олмайди. Хозирги пайтда дунёда алоқанинг барча турлари - халқаро, миллий ва маҳаллий темир йўл, автомобиль, дарё, денгиз, ҳаво транспорти, қувур транспорти ва ЭУЛ¹¹ йўлга қўйилган. Алоқа йўлдошлари ва замонавий қабул системалари ёрдамида ер юзининг хоҳлаган нуқтаси билан алоқа ўрнатиш имконияти яратилди. Юк ташувчи ва йўловчи ташиш транспортлари турли хил юклар ва йўловчиларни исталган жойга етказиб бориш имкониятига эгадир. Транспорт ва алоқа тизимчаси (подсистемаси) нинг ташкилий шакллари авиакомпаниялар, сув транспорти фирмалари, темир йўл компаниялари, алоқа тизимлари бўлиб, уларнинг фаолияти халқаро шартномалар мажмуаси асосида тартибга солиб борилади.

Иқтисодий макон - тизим ташкил этувчи вазифасини дунё молия муассасалари амалга оширади. Улар ўртасида қуйидагилар етакчи мавқега эгадирлар. Жаҳон банки, Халқаро Валюта фонди, халқаро савдо ташкилотига айлантирилган таърифлар ва савдо бўйича Бош шартнома - хозирги ХСТ ҳамда АҚШ (федерал резерв тизими) Буюк Британия, Франция, ГФР ва Япония марказий банкларидир. Айнан ушбу ташкилотлар “олтин стандартлар” дан воз кечилганидан сўнг молиявий ҳисоб-китобнинг асоси саналмиш АҚШ доллари, фунт-стерлинг, франк, Германия маркаси ва иена каби валталарнинг роли ва мавқеини таъмин этади. ХХI аср бошланиши билан ушбу вазифаларни Европа Иттифоқининг ягона валютаси саналмиш “евро” муваффақиятли бажариши мумкин. Дунё молиявий тизимининг мунтазам фаолият курсатишда “халқаро сейф” Швецария банклари концорциуми ва Англиянинг “Ллойд” компанияси каби йирик сугўрта компанияларининг ҳам хизмати бекиёсдир.

Қатор тадқиқотчиларнинг фикрларича, дунё хўжалигини шакллантиришда информация макон - яъни хулқ-атвор стереотиплари, ғоялар ва инсоннинг маънавий ҳаётининг бошқа қирралари каби қадриятлар тизими ҳам етакчи мавқега эга бўлмоқда. Ушбу муаммолар фалсафа, жамиятшунослик, рухиятшунослик, маданиятшунослик каби фанлар томонидан етарлича ўрганилган бўлсада, бироқ уларнинг дунё тараққиёти ҳамда дунё хўжалиги ҳудудий - тармоқ тузилмасини фаолият кўрсатишдаги ролини ҳар томонлама аниқлаш алоҳида эътибор беришни тақозо қилади.

Дунё хўжалигининг информацион маконида интеграцион ролни энг аввало истеъмол жамияти стереотиплари ўйнайди. Индустриаллашган жамиятнинг шаклланиш давридаёқ оммавий ишлаб чиқариш ва “давлатнинг умумий фаровонлиги” (Гелбрейт) стереотипларининг фаол ривожланиши кўзатилди ва бу “истеъмол обрў - эътибори”дан бошлаб ишлаб чиқаришни гуркираб ривожланиши бозорларни маҳсулотлар айниқса узоқ муддат фойдаланиладиган маҳсулотлар билан тўлиб тошиши кузатилди.

Кейинчалик иқтисодий ривожланган давлатларнинг ўртамиёна қатламини эҳтиёж даражасига ва таркибига эриши кўплаб мамлакатлар аҳолисининг асосий мақсадларига айланди. Бу ҳолат биринчи марта 1940 йиллар охирида Америка иқтисодчиси олими Ж.Дъзженберри томонидан асосланган “намойиш самараси” билан боғлиқдир. Даставвал матбуот воситалари орқали голливуд фильмларининг намойиш этилиши, кейинчалик эса телевизион сериаллар ва бошқа турдаги реклама маҳсулотларининг пайдо бўлиши ушбу устивор эҳтиёжнинг шаклланиши ва ривожланишига катта имконият яратади.

---

¹¹ ЭУЛ- электр узатиш линиялари.

“Талаб-таклиф” занжиридаги қайта алоқаларнинг қонуниятлари инфор­мацион маконнинг ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва истеъмол махсулотлари халқаро бозорларини ривожлантиришдаги ро­лини янада ортиради ва тармоқлараро алоқаларнинг мав­жудлиги сабабли дунё хўжалигининг барча тармоқларини ривожланишига кучли туртки бўлди. Хозирги пайтда энг аввало катта харажатли реклама компаниялари ҳисобига бу жараён дунё хўжалигининг барча тармоқларини ривожлантириш учун шароит яратди ва агар, таъбир жоиз бўлса, ўзига хос “допинг” га айланди. Хозирги замонда хўжалик ю­ри­ти­ш­нинг бирор бир тури бусиз фаолият кўрсата олмайди.

Шу тарика, иқтисодий ман­фаатлар нуктаи назаридан ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган тизимчалар, элементлар ва оқимлар дунё хўжалигининг худудий - тармоқли тузилмага эга эканлигидан далолат беради. Ушбу тизимнинг ўта мураккаблиги ва юқори даражадаги ноаниқлиги дунё хўжалигининг хусусан, унинг энг нозик саналган мо­лия-валюта тармоғини тартибга солиб турувчи турли - туман механизмларга эҳтиёж сезилади. Шу билан бирга дунё хўжалигининг ривожланиши унинг шаклланишининг тарихий шарт-шароитлари ва ички карам-каршиликлари билан боғлиқдир.

Дунё хўжалигининг XX асрда ривожланиш жараёнларини уч босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич - XX асрнинг 20-30 йиллари оралиғида бўлиб дунё хўжалигининг ривожланишида инқирозли жараёнлар билан ажралиб туради. Россиядаги 1917 йил воқеалари ва Ғарб мамлакатларининг иқтисодий қамали халқаро алоқаларнинг аввалги холатларини тиклай олмайди. Чуқур ижтимоий-иқтисодий инқироз дунё хўжалиги тизимидаги барча мамлакатларни қамраб олди ва иқтисодий алоқаларнинг беқарорлигини кучайтирди. Биринчи жаҳон уруши ва Буюк турғунлик даври барча бош мамлакатлар иқтисодиётига кучли таъсир кўрсатди.

Иккинчи босқич - XX асрнинг 40-80 йилларини ўз ичига олади ва халқаро иқтисодиётда тадбиркорлик капиталининг интен­сив ўсиши билан характерланади. Бу босқичда иқтисодий ривожланган мамлакатлар дунё хўжалигининг ташкилий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларга катта таъсир кўрсатди. Ишлаб чиқариш алоқаларида транс­миллий корпорациялар (ТМК) - махсулот ишлаб чиқариш, унинг реализацияси, ҳисоб-китоби, кредитлаш тизимидан иборат байналминал (халқаро) ишлаб чиқариш мажмуаларини шакллантирадилар. Бу босқичда дунё хўжалигида муҳим жараёнлар:

а) АҚШ нинг иқтисодий қудрати юксалди ва иккинчи жаҳон Ғарбий Европа мамлакатларига (Маршал режаси. 1951 йил) катта иқтисодий ёрдам кўрсатди;

б) Мустамлакачилик тузими емирилгандан сўнг бундай иқтисодий ёрдам суверен давлатларига қаратилди ва 90-йилларда дунё хўжалик тизимида ривожланаётган мамлакатлар гуруҳи юзага келди.

50-80 йилларда АҚШ иқтисодий ривожланиш даражасига бошқа саноати ривожланган мамлакатлар (Ғарбий Европа ва Япония) иқтисодий ривожланиш даражасининг яқинлашув жараёни бошланди.

Аммо, ҳар бир алоҳида мамлакат Америка иқтисодиётидаги ривожланиш даражасига етарли даражада яқинланаш олмади. Бу билан бирга АҚШ нинг иқтисодий устунлиги кўп томонлама тизимда янада кучайди.

70-80 йиллардаги жаҳон иқтисодиётидаги тараққиёт иқтисодий автаркия тенденциясини давом эттирмади. Аксинча, ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришнинг барқарор жараёнлари юзага келди. Шундай қилиб, 60-80 йилларнинг 1-ярмида саноати ривожланган мамлакатларнинг экспорт квотаси камаймайди, аксинча, 11 % дан, 21 % гача ўсди, ривожланаётган мамлакатларда эса 18-20 % га ўсди.

Дунё хўжалигининг ривожланишидаги янги 3-босқич бошланиши XX асрнинг охириги 10 йиллигига тўғри келди. Бу даврда географик кенгликларни ўзлаштириш даражаси ўсди, иқтисодий ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро боғлиқлик кучайди. Хозирги замон дунё хўжалиги бир хил булмай, ғоят турличадир. Унга ижтимоий таркиби, сиёсий тузилиши, ривожланиш даражаси турлича бўлган, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари,

шунингдек, халқаро иқтисодий муносабатларда иштироки, кўлами, характери ва услублари хилма-хил мамлакатлар киради.

Жахон хўжалигида етакчи ўринни 7 саноати ривожланган мамлакатлар АҚШ, Япония, Канада, ГФР, Франция, Буюк Британия ва Италия эгаллайди. Саноати ривожланган мамлакатлар ўртасида улар хиссасига саноат ишлаб чиқаришнинг 80 % и ва жахон саноати ишлаб чиқаришнинг 60 % тўғри келади. Шунга мос равишда электроэнергия ишлаб чиқаришнинг 60-70 %, ялпи товар ва хизматлар экспортининг эса 50-60 % тўғри келади.

7.2. Дунё хўжалиги ва халқаро меҳнат тақсимотидаги янги жараёнлар. 80-90 йилларда дунёда юз берган жуда катта иқтисодий-сиёсий-ижтимоий жараёнлар дунё хўжалигига, унинг сифат жиҳатларига кучли таъсир кўрсатди. Икки тузимнинг қарама-қаршилигининг бархам топиши Европада, қолаверса, бутун дунёда кучларнинг янги нисбатларига олиб келди. Натижада, дунёдаги бир-бирига боғлиқ муаммоларни хал қилиш мамлакатларнинг ривожланиш даражаси билангина эмас балки, ХМТ ва дунё хўжалигидаги иштироки билан характерланади. Даврнинг асосий хусусияти бу интеграциянинг умумлашуви - капитал ишлаб чиқариш ва меҳнатни қамраб олганлигидир. Иқтисодий интеграция - турли миллий хўжаликларнинг байналминаллашуви бўлиб икки ва ундан ортиқ миллий хўжаликларнинг ягона хўжалик механизмини яратиш мақсадидаги яқинлашуви ва уйғунлашувидир.

Иқтисодий интеграция бир-бирига яқинлашаётган мамлакатлар хўжаликларнинг бир-бири билан боғлиқлиги асосида юзага келади ва сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ва бошқа йўналишдаги муаммоларни хал қилиш воситаси, мавжуд табиий шарт-шароит ва ресурслардан оқилона фойдаланиш воситасидир. Интеграция мақсади - интеграцияланаётган мамлакатларнинг жахон бозорларидаги савдо-сотикда рақобатбардошлигини таъминлаш ва фойда олиш, замонавий илмий-техника ва технология ютуқларидан оқилона фойдаланишни таъминлашдан иборатдир.

Иқтисодий интеграциянинг муҳим шarti мамлакатларнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиши даражаларининг нисбатан тенглиги ва бир-бири билан чегарадошлигидир (қўшнилиги). Иқтисодий интеграциянинг асосий хусусиятларидан бири - бу жараён дастлаб Европада (Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕИХ), Собиқ Ўзаро Иқтисодий Ёрдам Кенгаши (СЭВ) бошланди ва кейинчалик бошқа минтақа ва мамлакатларни ҳам қамраб олди.

Интеграция жараёни, ривожланиш даражасига боғлиқ холда, бешта поғонага ажратилади: 1) эркин савдо минтақаси; 2) божхона иттифоқи; 3) умумий бозор; 4) валютавий-иқтисодий иттифоқ; 5) сиёсий иттифоқ.

Бу борада Европа иқтисодий ҳамкорлиги (ЕИХ) -Европа иттифоқи намуна бўлиб хизмат қилади. Унинг интеграция соҳасидаги тажрибасини бошқа минтақаларда ҳам қўллаш мумкин.

Хозирги вақтда дунёдаги кўплаб интеграция ассоциациялари ЕИХ тажрибасига амал қилган холда интеграциянинг беш поғонасига асосланиб иш олиб бормоқдалар. Эндиликда фақат поғонали интеграция моделига асосланган эркин савдо минтақалари (Лотин Америкаси эркин савдо ассоциацияси) ёки божхона иттифоқлари (Ғарбий Африка божхона Иттифоқи ва Марказий Африка иқтисодий-божхона иттифоқи) билан бир қаторда иқтисодий иттифоқлар ҳам ташкил этила бошланди (ЭКОВАС -1975 й).

Ғарбий Европада Европа Иттифоқи (ЕИ) 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ягона бозор ташкил этишни мақсад қилиб қўйди ва Маастрих шартномасини тузиб, валютавий-иқтисодий иттифоққа ўтишнинг тартибини белгилаб олди. 1989 йилда Шимолий Африка, 1994 йилда Канада ва АҚШ ўртасида эркин савдо минтақаси ташкил этилди, унги Мексика кўшилиши натижасида эркин савдо ассоциацияси шаклланди. Осиё-Тинч океан минтақасида 1989 йилда Осиё-Тинч океан иқтисодий коорпорацияси (ОТИК) тузилди. Хозирда бу ассоциацияга Тинч океани хавзасининг 20 дан ортиқ мамлакати аъзо бўлиб, 2020 йилга бориб, унинг доирасида эркин савдо минтақасини ташкил этиш тўғрисида келишиб олинган.

Ундан аввалроқ, 1992 йилда Жануби - Шарқий Осиё мамлакатлари ассоциациясига аъзо бўлган олти мамлакат 2008 йилгача эркин савдо ассоциациясини ташкил қилиш тўғрисида шартнома тузган эди.

Интеграция борасида Ўзбекистон ҳам мураккаб йўлни босиб ўтди. Чоризм даврида Ўзбекистон иқтисоди умумроссия ягона иқтисодининг таркибий қисми бўлган бўлса, Шўролар даврида Ўзбекистон иқтисоди-мустамлака иқтисоди сифатида Россия давлатига хизмат қилар эди. Шўролар даврида вазият янада мураккаблашди. Ўзбекистон иқтисоди янада маҳкамроқ равишда Марказга бўйсиндирилиб, юртимиздан моддий бойликларни олиб кетилиши аввалгидан ҳам тезлашди, “ривожланган социализм” йилларида “Бутун иттифоқ ягона иқтисодий мажмуаси” ташкил қилинди. Буларнинг ҳаммаси мажбурий, зўравонларча интеграциянинг ёрқин мисолларидир. Холбуки, у ихтиёрий ўзаро, манфаатдорлик асосида ва табиий равишда амалга оширилиши керак.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, ўтмишдаги мажбурий интеграция ришталари узилди ва барбод бўлди. Энди мустақил давлатлар, ўзаро ҳамкорлик ва тенглик асосида, ихтиёрий интеграциянинг янги шакллари ва йўллари кидира бошладилар. Ўтмишдагидан фарқ шундан иборатки, янги мустақил давлатлар билан ҳамдўстлиги доирасидагина эмас, балки бошқа “узоқ хориж” даги давлатлар ҳам иқтисодий алоқалар ўрнатиб, аста-секин бу алоқаларни кенгайтириб, мустахкамлай бошладилар. Аммо, иқтисодий интеграция, биринчи навбатда, МДХ доирасида кун тартибига қўйилмоқда. Чунки, бу ерда гап ўтмишда ўрнатилган иқтисодий алоқаларни янги асосда тузиш тўғрисида боради. МДХ ичида Ўзбекистон биринчи галда Марказий Осиё давлатлари - Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркманистон - билан иқтисодий интеграция тўғрисида сўз олиб борди. Чунки, худуддаги давлатлар ўзаро иқтисодий, рухий тарихий, географик ва бошқа жихат билан боғланган. Катта истиқболга эга интеграцион жараён - 1994 йили Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида тузилган шартнома асосида ташкил этилган Марказий Осиё умумий бозорининг ривожланишидир. Ушбу шартномада минтақавий интеграцион алоқаларни кучайтириш бўйича қатор тадбирлар кўрсатиб ўтилган. Улар қаторига ёқилғи-энергетика мажмуини, транспорт ва ахборот тизимларини, минтақа сув хўжалик тизимини ривожлантиришнинг ягона дастурларини ишлаб чиқиш; умумминтақа эркин савдо худуди ва божхона иттифоқини ташкил этиш; банклараро хисоб-китобларнинг самарали минтақавий тизимини яратиш; бюджет сиёсати, пул-кредит, валюта муносабатларида мутаносибликка эришиш; минтақа доирасида давлатлар иқтисодий қонунчилигини яқинлаштириш ва ҳуқуқий меъёрий актлар мувофиқлигига эришиш; кўшма корхоналар, молий-саноат гуруҳлари тузиш учун зарур шарт-шароит яратиш; ишлаб чиқариш кооперациясининг турли хил давлатлараро шакллари амалга оширишни (кооперация, ассоциация, бирлашмалар ташкил этиш) киритиш мумкин ва бу тадбирлар босқичма-босқич амалга оширилади.

Иқтисодий ҳаётда интеграция бир нечта йўналишларга эга.

Биринчи йўналиш: ишлаб чиқариш кучларининг байналминаллашуви ишлаб чиқариш воситалари ва технологик билимларни айирбошлаш, халқаро ихтисослашув ва кооперацион алоқалар негизида яхлит ишлаб чиқариш ва истеъмол тизими бўлиб, бу ишлаб чиқариш ресурслари халқаро моддий - материал, ахборотнинг халқаро умумлашуви, ташкилий-иқтисодий инфратузилмалардан иборат ҳамкорлик жараёнини ифодалайди.

Иккинчи йўналиш - ХМТ орқали байналминаллашув жараёни;

Учинчи йўналиш - анъанавий халқаро савдонинг хажми ва сифат жихатининг ўзгариши негизида иқтисодий ҳаётнинг байналминаллашувидир. Халқаро савдонинг вазифаси “товар-пул” оддий формуласидан, миллий ишлаб чиқариш жараёнларига хизмат қилувчи чегаралардан чиқиб кетди ва натижада халқаро савдо таркиби ҳам ўзгарди.

Тўртинчи йўналиш - молия ва ишлаб чиқариш ресурс-ларининг халқаро алмашув тури мамлакатлар иқтисодий ҳаётининг яқинлашуви ва уйғунлашувига олиб келмоқда. Бу жараён халқаро кредит ва хориж инвестициялари шаклида амалга оширилмоқда.

Бешинчи йўналиш - халқаро ҳамкорликда хизматлар кўрсатиш соҳалари моддий ишлаб чиқариш соҳаларига нисбатан тез ривожланиб бормоқда.

Олтинчи йўналиш - илмий техник билимларнинг халқаро алмашувининг тез ривожланишидир. Бу жараён халқаро интеллектуал меҳнат тақсимотининг шаклланишига, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик марказларининг халқаро ихтисослашуви ва кооперациясига олиб келмоқда.

Еттинчи йўналиш - халқаро кўламда ишчи кучи интеграцияси ўсмоқда ва бу жараёнда Россия ва бошқа ҳамдўстлик мамлакатлари ҳам иштирок этмоқда ҳамда у иқтисодий ҳаётни байналминаллашувининг таркибий қисми бўлиб қолмоқда.

Саккизинчи йўналиш - халқаро миқёсда ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг байналминаллашуви табиий муҳитга жиддий таъсир этмоқда ва бу соҳада халқаро ҳамкорликни кун тартибига қўймоқда (атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, Дунё океанининг ва космосни, ривожланаётган мамлакатлардаги очлик ва саводсизликни бартараф этиш ва бошқалар).

7.3. Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви ва кооперация.

ХТМ ва халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви ва кооперация (ХИЧИК) бир-бирига боғлиқ ва ажралмас жараён бўлиб, мураккаб ва зиддиятли характерга эгадир. ХМТ халқаро кооперацияга нисбатан кенгрок иқтисодий тушунча бўлиб, халқаро кооперация ХМТ ининг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Ўз вақтида ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви кооперациянинг шаклланишига олиб келади. Шунинг учун ҳам халқаро ихтисослашув ва халқаро кооперация ХМТ нинг оддий шакли бўлибгина қолмай, балки унинг моҳиятини ифодаловчи жараёнлардир.

Ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви (ИЧХИ) мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсимотининг ўзига хос шакли бўлиб, миллий ишлаб чиқаришнинг табақаланиши асосида бир хил ишлаб чиқариш концентрацияси ва меҳнатнинг умумлашуви, ҳамда алоҳида мустақил технологик жараёнларнинг мустақил ажралиб чиқиши, ички эҳтиёжлардан юқори турган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқ ва кичик тармоқларнинг бўлиниши орқали ўзаро табақалашган миллий хўжалик мажмуаларини тўлдиришдир. Юқоридаги жараёнлар халқаро товар айирбошлаш, хизматлар ва илмий-техник билим ва ишланмалар (ноу-хау) айирбошлашни янада интенсифлашувига олиб келмоқда.

ИЧХИ нинг асосий турлари предметлар (тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш), деталлар (маҳсулотлар қисми ёки компонентлар) ва технологик ёки босқичма-босқич (алоҳида операция ёки алоҳида технологик жараёнлар) ихтисослашувидир. ИЧХИ турли тарихий босқичларда барқарор ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Бунга ижтимоий ишлаб чиқаришдаги чуқур ўзгаришлар, истеъмолнинг халқаро таркибининг ўзгариб бориши ва ИТИ таъсири катта бўлмоқда.

30-йилларда дунё хўжалигида халқаро тармоқлараро ишлаб чиқариш ихтисослашувида бир тармоқ мажмуаси (ишлов берувчи саноат) бошқа тармоқ (қазиб берувчи тармоқ ёки қишлоқ хўжалиги) маҳсулотларига асосланган эди. 50-60 йилларда ИЧХИда биринчи тармоқлар (автомобилсозлик, самолётсозлик, пластмассалар ишлаб чиқариш, подшипниклар, радиоаппаратуралар ва бошқалар асосий ўринни эгалласа, 70-80 йилларда ИЧХИ да ички тармоқлараро ва истеъмол йўналишидаги маҳсулотлар кучайди.

Ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви ва кооперациясининг (ИЧХИК) миллий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошиши ва халқаро товар айланмасининг барқарор ўсиш омили сифатидаги ахамияти катта. 70-80 йилларда машинасозлик маҳсулотлари халқаро савдосининг 40 % гачаси (60-йилларда 4 %) бутловчи маҳсулотлар ҳисобидан таъминланди, 60-90 йилларда иқтисодий ривожланган мамлакатларда машинасозлик саноатининг детал ва ўзеллари ва бошқа бутловчи маҳсулотлари халқаро савдоси 2 марта ўсди. Айниқса, машинасозлик саноатида барча турларга ихтисослашуви кучайди.

Бу жараён, биринчидан, конструктив хусусиятлар билан белгиланган яъни машиналар, жихозлар, механизмлар, кўплаб компонентлардан (агрегат, қисм, деталь) иборат бўлиб, ишлаб чиқариш ихтисослашувини тақозо қилади.

Иккинчидан, - машинасозлик мажмуаси ўзига хос миқдор ва сифат хусусиятларига эга. Бу минглаб номдаги (60-йилларда 500-600 минг машина ва жихозлар, 90-йилларда 1 млн. дан ортиқ машина ва жихозлар), турли хажмдаги(якка, майда ва йирик серияли, поток оммавий ишлаб чиқариш) маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўз таркибига олди. Конструктив жihatдан мураккаб бўлганлиги учун ўнлаб ва юзлаб мамлакатларда минглаб корхоналар кооперациясини тақозо қилади.

Учинчидан, - машинасозлик саноатида ишлаб чиқиладиган маҳсулотлар технологик хусусиятларга эгадир. Миллий бозор бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга торлик қилади.

Айни вақтда, “халқаро ихтисослашган тармоқ” ва “халқаро ихтисослашган маҳсулот” тушунчаларини фарқлаш лозим. Халқаро ихтисослашган тармоқ мамлакатларнинг халқаро ихтисослашувидаги характерини ифодалайди, унинг белгиси экспорт хиссасининг бошқа тармоқлардаги нисбатан юқорилиги ва ички тармоқлар ихтисослашуви ҳамда кооперациянинг ривожланганлигидир. Халқаро ихтисослашган маҳсулот ИЧХИК ва ишлаб чиқариш дастурларининг тақсимланиши тўғрисидаги икки ва кўп томонлама шартномалар асосидаги товарлардир (маҳсулотлардир).

Халқаро ихтисослашган тармоқ даражаси кўрчаткичларига нисбатан экспорт ихтисослашувига ихтисослашган тармоқ коэффиценти ва тармоқ ишлаб чиқаришнинг экспорт квотаси киради. Тармоқнинг экспорт ихтисослашуви қуйидаги формула билан аниқланади.

$$K_0 = \frac{\text{Э}_t}{\text{Э}_ж} \quad (1)$$

Бу ерда Э_t - мамлакат экспортида товарнинг хиссаси (тармоқ товарларнинг умумлашмаси);

$\text{Э}_ж$ - жаҳон экспортида товарнинг хиссаси.

Тармоқ экспорт ихтисослашуви коэффиценти орқали тахминан мамлакатнинг халқаро тармоқлар ихтисослашуви даражасини (ҳолатини) аниқлаш мумкин. Миллий экспорт таркибида аниқ товар ва товар гуруҳи хиссаси юқори бўлади, ёки аксинча жараён бўлиши мумкин. Экспорт квота эса миллий саноатнинг канчалик ташқи бозорга йўналтирилганлигини ёки ташқи бозордан ажралиб қолганлигини кўрсатади. Ишлаб чиқаришда экспорт квота хиссасининг ўсиши мамлакатнинг саноатида халқаро алоқаларнинг интенсивлашуви хорижий истеъмолчига қаратилгани ва халқаро ихтисослашган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини яхшиланганлигидан далолат беради.

Халқаро ихтисослашган тармоқ экспорт маҳсулотларида ишлов берувчи тармоқ маҳсулотлари хиссасининг юқори бўлиши ижобий баҳоланади. Экспорт маҳсулотларида қазиб берувчи саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари хиссасининг юқори бўлиши эса мамлакатнинг ХМТ даги роли пасив эканлигини ифодалайди.

Халқаро ишлаб чиқариш кооперациясининг (ХИЧК) объектив асоси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши даражаси ва айни вақтда унинг тармоқларга, ишлаб чиқариш корхоналарга бўлинишидир. Тарихан қисқа муддатда ишлаб чиқаришнинг биринчи бўғини - корхона жиддий ўзгардики, бу ижтимоий (халқаро) меҳнат тақсимотида ўз ифодасини топди. Корхона таркибида технологик жараёнлар босқичлари бутловчи қисмларни ишлаб чиқаришнинг алоҳидалашуви ва уни қисман бошқа корхоналарга бериш билан саноат меҳнат тақсимотида сифат ўзгаришлари юз беради. Бу эса кооперацион алоқаларнинг ривожланишига кучли туртки берди.

Умумий, хусусий ва якка меҳнат тақсимоти алоқадорлигининг характери ҳам ўзгарди. Айниқса, якка меҳнат тақсимоти мамлакат ичида ва мамлакатлар ўртасидаги ижтимоий

мехнат тақсимоотида сифат ўзгаришларини юзага келтирди ва ривожланишнинг ўзига хос “эпицентри” вазифасини бажармоқда.

Бу жараён таъсирида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг нафақат янги тармоқлари, балки деталлар бўйича ва технологик ихтисослашган кичик тармоқ ва тармоқлар юзага келмоқдаки, натижада кооперация ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча секторлари ишлаб чиқариш фаолиятининг таркибий ажралмас қисми бўлиб қолмоқда.

ИТИ таъсирида ишлаб чиқариш кооперациясининг моддий асослари яратилди. ИТИ халқаро ишлаб чиқаришга фанни (ноу-хау) қўйиш билан унинг характерини ҳам ўзгартирди. Натижада, ХИЧК нинг бош вазифаси - мехнатнинг кооперацияси - моддий ишлаб чиқаришнинг ва мехнат унумдорлигининг ўсишдан ташқари ғоят муҳим, янги бир-неча мамлакатлар ишлаб - чиқарувчиларини бирлаштириш орқали ечиладиган вазифаларни ҳам қўйди.

ХИЧК сининг асосий белгилари:

Шартномалар асосида биргаликда фаолият олиб бориш учун томонларнинг олдиндан келишуви;

Ўзаро келишилган сохалардаги шерик - корхоналар фаолиятини мувофиқлаштириш;

Турли мамлакатлардан ишлаб чиқариш кооперациясига тортиладиган саноат корхоналарининг (фирмалар) мавжудлиги;

Кооперациянинг бош объектлари, тайёр маҳсулотлар, компонентлар ва технологиялар бўйича шартномалар асосида мустахкам келишувлар;

Ўзаро келишилган дастурлардаги вазифаларни кооперация мақсадларидан келиб чиқиб шерик - партнерлар ўртасида тақсимланиши;

Кооперация доирасида ишлаб чиқариш дастурларини бажаришда товарлар етказиб боришнинг бир томонлама ёки келишилган алоқаларнинг амалга оширилиши.

Кўриниб турибдики, биргаликдаги фаолият кооперация аъзоларидан маҳсулотларни ишлаб чиқариш, етказиб бориш, унинг сифати, ҳажми ва келишилган муддатларига қатъий амал қилишни тақозо қилади. ХИЧК кейинги йилларда “халқаро саноат ҳамкорлиги” номини олмоқда. Чунки, бу жараён таркибига хилма-хил ишлаб чиқариш, тадбиқий фан, техника, савдо, техник хизмат кўрсатиш ва бошқа сохалар ҳам кирмоқда ҳамда мажмуали характер касб этмоқда.

3-жадвал

Қуйидаги белгилар асосида ХИЧК ни синфлаштириш мумкин;

Синфлаштириш тамойиллари	Кооперация характерлари:
А) турлар бўйича	Иқтисодий кооперация, саноат ҳамкорлиги, ишлаб чиқариш кооперацияси, илмий-техника кооперацияси, қурилиш ва лойихалаштириш бўйича кооперация, маҳсулотларини сотиш (сбыт) сохалари бўйича кооперация, хўжалик фаолиятининг бошқа сохалари бўйича кооперация.
б) Босқичлар бўйича	Ишлаб чиқаришга қадар ишлаб чиқариш, тижорат.
в) Фойдаланиладиган усуллар бўйича	Биргаликда дастурларни амалга ошириш, шартномали ихтисослашув, кушма корхоналар (КК). Ички ва фирмалараро, ички ва тармоқлараро, горизонтал, вертика
г) Таркибий алоқалар	ва аралаш.

бўйича.	Икки ва ундан ортиқ мамлакатлар, минтақа, мамлакатлараро ва халқаро.
д)Худудлар бўйи-ча.	Икки ва кўп томонлама бир ва кўп предметли.
ж)Субъектлар (томонлар) бўйича Объектлар сони	

Кооперацион алоқаларнинг асосий усуллари қуйидагилар:

Биргаликда дастурларини амалга ошириш;

Шартномавий ихтисослашув;

Қўшма корхоналар (ишлаб чиқариш) барпо қилиш.

Биринчи усул - биргаликда дастурларни амалга ошириш ХИЧК да икки шаклда пудрат кооперацияси ва қўшма корхоналар кўринишида бўлади. Пудрат кооперацияси саноатдаги энг қадимги тур бўлиб бу унинг моҳияти шартноманинг биринчи томони (буюртмачи) иккинчи томонга (бажарувчи) бажариладиган иш учун (вақти, хажми, сифати ва бошқа) олдиндан аниқ талаб қўяди. Пудрат ишлаб чиқариш кооперацияси иккита кўринишга яъни “классик” пудрат бўйича махсулотлар тайёрлаш ва янги махсулот ишлаб чиқаришдан иборат.

Ишлаб чиқариш кооперациясидаги иккинчи усул - шартномали ихтисослашув - томонларнинг ўзаро келишуви асосида бир хил махсулотларни биргаликда ишлаб чиқариш, биргаликда тадқиқотлар ва ишланмалар олиб бориш кабилардан иборат.

Қўшма корхоналарни барпо қилиш кооперациявий алоқаларда муҳим ўрин тутди ва бугунги кунда энг кенг тарқалган усулдир. Бундай кооперацион интеграцияда бир неча мамлакатларнинг капитали ўзаро келишилган мақсадларини амалга оширишда иштирок этади.

7.4. Хозирги шароитда халқаро рақобат ва унинг хусусиятлари.

Хозирги шароитда халқаро рақобат халқаро савдонинг, бозор жараёнларининг ажралмас қисми сифатида кўз илғамас кўламда ўсиши ва кескинлиги билан ажралиб туради. Рақобатнинг кўлами - ташқи савдо фаолият иштирокчилари сонининг ўсиши, ХМТда товарлар алмашинувининг ва турли соҳаларда халқаро ихтисослашув ва кооперациянинг кучайишини ифодалайди. Дунё хўжалигининг байналминаллашуви рақобатнинг асосларини кенгайтирмоқда. Бозор рақобати - курашида йирик гигант монополиялар билан бир қаторда ўртача, кичик ва жуда кичик фирмалар ҳам иштирок этмоқда. Анъанавий, иқтисодий ривожланган экспорт мамлакатлари қаторига янги индустриал мамлакатлар ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар гуруҳлари қўшилмоқда. Хукуматлар ташқи савдо фаолиятини шакллантиришда миллий экспортчиларни хар томонлама қўллаб қувватламоқдалар.

Халқаро рақобатнинг кенг ёйилиши ундаги жараёнларни тезлаштирмоқда, шакл ва усулларни ўзгартирмоқда, янги рақобатбардош товарлар ва янги худудларни кашф қилиши кенгаймоқда. Айниқса, ИТР рақобатга алоҳида жўшқинлик бахш этмоқда. Қарерда рақобат бўлса ўша ерда ишлаб чиқариш харажатларининг қисқариши, сифатнинг ошиши ва фойданинг юқорилиги кўзга ташланмоқда. ИТИ нафақат рақобатнинг асоси бўлибгина қолмай, балки унинг катализатори, харакатлантирувчи кучи ҳам бўлмоқда. ИТИ нинг фаол таъсири дунё хўжалигининг барча босқичларида, алоҳида фирмалар, мамлакатлар ва мамлакатлар гуруҳлари муносабатларида ҳам кўринмоқда.

ИТИ ютуқларидан кенг фойдаланиш товарлар номенклатурасининг доимий янгиланиб туришига кенг имконият очмоқда, бозор эҳтиёжларига тез мослашувга, махсулотларнинг сифатига бўлган талабларни қондирмоқда. Шунинг учун ҳам янгилик рақобатбардошликнинг муҳим омили бўлиб қолмоқда. Натижада, янги товарлар - мутлақо

янги эхтиёжларни қондириш орқали (биринчи товарлар) янги бозорларнинг юзага келтирмоқда, ёки юқори даражада сифат эхтиёжларини қондириш орқали илгари маълум товарларини такомиллаштирмоқда, ёки янада кенгрок истеъмолчиларга йўналтирилганлиги билан илгари сотиб олиш имкони бўлмаган истеъмолчиларга (нархи пасайтирилган товарлар) ҳам мўлжалланмоқда.

Дунёнинг саноат махсулотлари экспорти тахлили шуни кўрсатмоқдаки, ИТИ таъсирида тез янгиланаётган товарлар - интеграл схемалар, ЭХМ, коммуникация ваоситалари, электрон жихозлар, видеоаппаратуралар, овоз ёзиш (ишлаб чиқариш) воситалари, тўқимачилик жихозлари, целлюлоза - коғоз махсулотлари, темир йўл тортиш воситалари, майший ва саноат электроник жихозлари, авиадвигателлар, химия саноати жихозлари ортиб бормоқда ва ХХI асрнинг дастлабки ўн йиллигида бу товарларга бўлган эхтиёж кўпайиши башорат қилинмоқда.

Мутахассисларнинг тадқиқотларига кўра янги товарларни ишлаб чиқаришни ўзлаштирган компанияларда уни тадбиқ этгандан сўнг 10 йилда фойда, анъанавий товарлар ишлаб чиқараётган рақобатчилардан қарийб 2 марта юқори бўлган. Яъни товарларнинг бозор муваффақияти, анъанавий товарларга нисбатан нархининг юқорилиги, харидорлиги (сифат, янгилик, ишончлилик) ИТИ воситасидаги рақобат курашининг янги босқичини бошлаб берди. Натижада, хилма-хил техника ва технологик такомиллаштиришлар, патентлар устидан назоратни кучайтиришга уринишлар товарларнинг истеъмол хоссаларини мутгасил яхшилаш имконини бермоқда ва рақобатнинг асосий усулларидан бирига айланди.

Айни вақтда, фирма ва компаниялар харидорларни жалб қилиш мақсадида ўз товарларига мажмуали хизмат кўрсатиш турларини, яъни кафолатни ва кафолатдан кейинги хизматларини ҳам амалга оширмоқдалар. Чунончи, улар масалан, дастгоҳлар (ёки бошқа товарлар) чиқарибгина қолмай уни сотадилар, ўрнатадилар, истеъмолчи корхона (ёки мамлакат) ходимларини улардан фойдаланишга ўргатадилар, кафолат ва кафолатдан кейинги хизматларини бажарадилар ва бошқа хизматларини амалга ошириш билан буюртмачи манфаатларига ўзларининг товарларини мослайдилар.

Рақобат курашининг усларига нархий ва нонархий усулларга бўлиш мумкин. Ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчилар томонидан ўзи сотаётган товар ва хизматларнинг нархларини истеъмолчилар ўзгартириши кўзда тутилган бўлади. Сотувчиларнинг бозорда нархларни пасайтиришдан мақсади кўпроқ харидорларни жалб қилиш, товарлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришда рақобатчилар учун ноқулай шароит яратишдир. Аммо, бу жарённи узоқ давом эттириб бўлмайди. Чунки бундай ишлаб чиқарувчи даромади тезда камаяди. Бу эса нархий рақобатни чеклашга олиб келади. Нархий рақобат сотувчилар томонидан ўзлари сотаётган товарларга монополь юқори нарх белгилаш бўлиб, бунинг мақсади нафақат монополь фойда олиш, балки истеъмолчиларни ишлаб чиқарувчилар учун қулайшароитга солиб қўйишдир. Рақобатнинг нонархий усуллари товарлар нархларнинг эмас, балки товарларнинг истеъмол хоссаларини ўзгартиришга асосланган. Нонархий рақобатларда товарлар сифатида табақалаштириш муҳим ўрин тўтади.

Маълумки, рақобатбардош товарни фақат рақобатбардош фирма ёки компания чиқара олади ва бундай фирма ёки компанияларга маълум шарт-шароитлар мамлакат томонидан яратилган бўлиши мумкин. Бу жараён тадқиқ қилинмоқда ва диққат билан ўрганилмоқда. Жумладан, Женева шаҳрида жойлашган “Бошқариш муаммолари Европа форуми” халқаро ташкилоти мунтазам Ғарбий Европа мамлакатлари товар ва махсулотларининг рақобатбардошлигини тадқиқ қилиб ва баҳолаб бормоқда. Рақобатбардошлик тушунчаси фирма ва компанияларни, ишлаб чиқариш ва истеъмолчига етказиб бериш, нархий ва нонархий хоссалари билан истеъмолчиларнинг жалб қилишдир.

Мамлакатларнинг рақобатбардошлигини 100 дан ортиқ экспорт-иқтисодчилар 340 та кўрсаткичлар бўйича аниқлайдилар. Бу кўрсаткичлар 10 гуруҳга бирлаштирилади. Иқтисодий сиёсат ва иқтисодий ўсиш суръатлари;

Саноат ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги;
Фан ва техниканинг ривожланганлик даражаси, илмий-техник ютуқларнинг суръатлари;
ХМТида иштироки;
Ички бозорнинг кўлами ва ўсувчанлиги;
Молия тизимининг мослашувчанлиги;
Давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш воситалари;
Мехнат ресурсларнинг сифати ва интеллектуал таркиби;
Мехнат ресурслари билан таъминланганлик даражаси;
Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва ички сиёсий ахволи.

Дунё хўжалиги тизимида АҚШ, Германия, Япония ва Швейцария анъанавий юқори рақобатбардош товарлар ишлаб чиқарувчи мамлакатлардир. Айни вақтда, экспертлар бу мамлакатларнинг рақобатбардошлигини умумиқтисодий асослар билангина эмас, балки ишлаб чиқариш тизимининг таркибий тузилмаси ҳам муҳим омил эканлиги билан изоҳлайдилар. Чунки, жаҳон бозори эволюцияси эҳтиёжларига, иқтисодиётнинг мослашувчанлиги ички имкониятларга мос аниқ миллий ихтисослашув, қаттиқ ва маъносиз рақобатдан қочиш - янги товарларни ишлаб чиқариш ва янги бозорларни забт этиш имконини беради.

Шунингдек, асосий экспортчи мамлакатларнинг бозор муваффақияти сири - халқаро бозор эҳтиёжларини олдиндан чуқур тушуниш ва уни ўзлари учун керакли йўналишда фаол шакллантиришдан ҳам иборатдир.

Таянч сўз ва иборалар.

8. Дунё хўжалигининг шаклланиш босқичлари. Халқаро бозор. Дунё хўжалигининг географик “моделли”. Халқаро (географик) меҳнат тақсимоти. Ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви. Ишлаб чиқаришнинг халқаро кооперацияси. Халқаро иқтисодий интеграция. Халқаро иқтисодий интеграциянинг географик йўналишлари. Қўшма корхоналар. Иқтисодий гуруҳлар. Тармоқ иқтисодий гуруҳлари. Нефть экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти (ОПЕК). Реиндустриализация ёки “учинчи саноат инқилоби”. Трансмиллий корпорациялар. Дунё хўжалигининг “аграр”, “индустриал”, постиндустриал (ахборот) таркиби. Минтақавий сиёсат. Ишлаб чиқариш соҳалари. Ноишлаб чиқариш соҳалари. Миллий иқтисодиёт тармоқлари. Тармоқлараро мажмуа. Миллий даромад. Ялпи ички маҳсулот. Ялпи миллий маҳсулот. Илм талаб соҳалар. Ўзлаштирилган “қадимги” район. Янги ўзлаштирилаётган ҳудуд. Юқори ривожланган район. Турғун район. Қолоқ район. Ривожланиш қутблари. Мамлакатнинг рақобатбардошлигини аниқловчи 10 омил.

Такрорлаш учун саволлар.

Халқаро меҳнат тақсимоти - дунё хўжалигининг моддий асоси эканлигини тушунтириб беринг. Дунё хўжалигининг моҳияти ва босқичларини тавсифланг?

Дунё хўжалиги ва халқаро меҳнат тақсимотидаги янги жараёнларни тушунтириб беринг?

Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви ва кооперация моҳиятини тавсифлаб беринг?

Ҳозирги шароитда халқаро рақобат ва унинг хусусиятларига тавсиф беринг?

8-БОБ. Дунё хўжалиги тизимида саноатнинг роли ва тармоқ таркиби хусусиятлари

8.1.Иқтисодиётнинг умумий тармоқ таркиби тўшунчаси.

Иқтисодиётнинг таркиби - жуда мураккаб, кўп қиррали тушунча бўлиб, хилма-хил хўжалик тизимидаги элементларнинг ўзаро муносабатларини ифодалайди. Одатда, у ижтимоий, тармоқ, ишлаб чиқариш, минтақавий (худудий) ва ташқи савдо таркибларига бўлинади.

Иқтисодиётнинг тармоқ таркиби жуда кенг маънода хўжалик бирликларининг сифат жихатидан бир хил гуруҳларнинг умумлашмаси бўлиб, кенгайган ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимооти жараёнида ишлаб чиқаришнинг алоҳида шароитларини характерлайди.

Тарихий-иқтисодий ривожланиш босқичларида тармоқ ўзгаришлари - **“биринчи тармоқлар”** (қишлоқ хўжалиги ва қазиб берувчи саноат), сўнгра **“иккинчи тармоқлар”** - (саноат ва қурилиш), ва **“учинчи тармоқ”** (хизмат кўрсатиш соҳалари - сервис”) ажралиб чиқишдан иборат бўлса, ХХІ аср бўсағасида мутлақо янги тармоқ таркиби, яъни **“тўртинчи тармоқ”** (ахборотлар индустрияси) шаклланимда ва гуркираб ривожланиб бормоқда.

Халқаро амалиётда иқтисодиёт элементларининг таркибий қисми ҳисобланган иқтисодий фаолиятнинг барча турларини ифодаловчи халқаро тармоқлар классификацияси стандарти (андоза) ва халқаро бандлик классификацияси стандартлари мавжуд. Миллий ҳисоблар тизимида (МХТ) иккита классификация типларини - тармоқлар ва секторлар бўйича ишлатиш кўзда тутилган. Тармоқлар бўйича гуруҳлаштириш иқтисодиётнинг тармоқ

таркибини характерлайди ва ЯИМ яратишда ҳар бир тармоқ улушини ёки хиссасини аниқлаш имконини беради. Иқтисодий секторлар бўйича гуруҳлаштириш иқтисодий жараёнларда хўжалик бирликлари бажарган вазифаларни аниқлаш орқали даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, инвестицияларни йўналтириш ва молиялаштиришни таҳлил қилиш имконини беради. Жумладан, уй хўжалиги сектори ижтимоий жараёнларнинг йўналиши, аҳоли турмуш даражаси (даромадларнинг тақсимланиши) истеъмол, жамғарма ва бошқ. тўғрисидаги маълумотлар жамланишига имкон беради ҳамда “уй хўжалиги” нинг ЯИМ даги роли ва ўрнини аниқлашга ёрдам беради. МХТ да тармоқлараро баланс алоҳида ўрин тутди ва бу иқтисодийнинг таркиби ва динамикасини таҳлил қилиш, табиий-моддий ва асосий қиймат пропорцияларини, халқаро кўрсаткичларни таққослаш, иқтисодий ҳисоб-китобларни башоратлаш имконини беради. Иқтисодий таҳлил кўламига боғлиқ ҳолда тармоқлараро баланс ўзига ўнлаб ёки минглаб тармоқлар маълумотларини жамлаши мумкин. Иқтисодийнинг корхона, ишлаб чиқариш турлари ва тармоқларга бўлиниши муҳсулотларнинг ва хизматларнинг асосий хом-ашё ва материаллар турларининг, технологик жараёнларнинг характерига боғлиқ. Хўжалик тизимини тармоқларга гуруҳлашда маълум қийинчиликлар ҳам юзага келади. Бу бир хил муҳсулотларни турли хил хом-ашё ва турли технологик жараёнлар орқали тайёрланиши ва бошқ. билан боғлиқ. Шунингдек, бир тармоқдаги жараёнлар ва усулларни иккинчи тармоқда қўллаш ҳолатлари мавжуд. Бир хил хом-ашёдан турли мақсадлар учун муҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳам кенгаймоқда.

Ҳар бир ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариладиган муҳсулотларнинг аниқ номенклатураси мавжуд. Табақалаштирилган классификация асосини муҳсулот турлари ва ишлаб чиқариш ташкил қилади. Муҳсулот турлари ва ишлаб чиқариш турларини тармоқларга бирлаштириш иқтисодийнинг йирик тармоқлари ва тармоқларини юзага келтиради-ки, бу ривожланиб бораётган халқаро меҳнат тақсимотини тавсифлаш мақсадида классификация қилишни ҳам енгилаштиради.

8.2. XX аср охири XXI аср бўсағасида саноатнинг тармоқ таркиби ва ривожланиши.

Саноат - моддий ишлаб чиқаришнинг бош тармоғи бўлиб, унда ЯИМ ва МД ининг катта қисми яратилади. Масалан, ҳозирги шароитда иқтисодий жихатдан ривожланган мамлакатларда ЯИМ да саноатнинг хиссаси 40 % атрофида. Саноатнинг етакчи роли жамиятнинг эҳтиёжларини юқори сифатли муҳсулотларга тўлароқ қондириш, техник қуролланишни таъминлаш ва ишлаб чиқаришни интенсификациялаш зарурияти билан белгиланади.

Ҳозирги замон саноати бир-бирига технологик жихатдан яқин бўлган корхона фирма ишлаб чиқариш бирлашмаларини ўз таркибига олувчи (айрим ҳолларда ҳудудий жихатдан бир-биридан узоқда жойлашган) ишлаб чиқариш тармоқларидан иборат. Саноатнинг тармоқ таркиби ўзаро ишлаб чиқариш алоқалари ва сифат хусусиятларини ифодаловчи тармоқлар таркибидир. Статистик ҳисобот ва таҳлилда саноатнинг тармоқ таркиби - **муҳсулот ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмидаги хиссаси, бандлар сони ва саноат ишлаб чиқариш асосий фондларининг** қиймати билан аниқланади.

Саноатнинг тармоқ таркибини аниқлашда ишлаб чиқарилган муҳсулотлар ҳажми кўрсаткичи асосий ўрин тутди. Аҳоли бандлиги бўйича саноатнинг тармоқ таркибини аниқлаганда, саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида сермеҳнат ишлаб чиқариш тизимида бандлар сони юқори ёки аксинча комплекс механизация ва автоматлаштирилган тармоқларда эса бандлар сони пастлиги аниқ ҳулосалар чиқариш имконини бермайди. Асосий фондлар кўрсаткичи бўйича саноат тармоқ таркиби ҳисобланганда саноат тармоқ таркиби кўрсаткичи ишлаб чиқариш техник даражасини ҳам ифодалайди.

Саноатнинг тармоқ таркиби - мамлакатнинг индустриал ривожланиш даражаси ва иқтисодий мустақиллигини, саноатнинг техник қуролланганлик даражаси ва тармоқнинг иқтисодийдаги бош ролини ифодалайди. Саноатнинг такомиллашган тармоқ таркиби саноат ишлаб чиқаришининг самарадорлигини характерлайди. Саноат таркибидаги ижобий

Ўзгаришлар саноат ишлаб чиқаришида илғор тармоқлар хиссаси ортаётганлиги тармоқ ички таркибининг такомиллашаётганлигини ва тармоқда ишлаб чиқаришнинг ривожланиб бораётганилигини кўрсатади.

Саноат тармоқларининг ўзаро алоқадорлиги ва пропорциялари ишлаб чиқариш усули ва бошқа кўплаб омилларга боғлиқ. Саноат тармоқ таркибининг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар:

Илмий-техника тараққиёти ва унинг натижаларини ишлаб чиқаришга тадбиқи;

Ижтимоий меҳнат тақсимооти даражаси, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва кооперацион алоқаларнинг ривожланганлиги;

Аҳолининг махсулотларга бўлган эҳтиёжининг ўсиши;

Саноатнинг ривожланиши учун мавжуд иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар;

Мамлакатнинг табиий ресурс салоҳияти.

Саноат тармоқлари классификацияси асосида қуйидаги асосий иқтисодий белгилар ётади: а) ишлаб чиқарилаётган махсулотларнинг иқтисодий вазифаси; б) махсулотнинг ишлаб чиқариш жараёнларида қўлланиш характери; в) ишлаб чиқарилаётган мақсадли махсулотларнинг бир хиллиги; г) қайта ишланадиган хом-ашёнинг умумийлиги; д) қўлланилаётган технологияларнинг ўхшашлиги; е) меҳнат предметларига таъсирининг характери ва бошқалар.

Саноат ишлаб чиқариши махсулотининг иқтисодий вазифаси саноатнинг тармоқ таркибига мос келмайди, чунки тармоқда ишлаб чиқарилаётган махсулотнинг натурал шакли кўпинча унинг иқтисодий вазифасини белгилаб бермайди. Шунинг учун ҳам саноат тармоқларини миллий ҳисоб тизимида классификациялашда уларни йирик тармоқларга бирлаштиришда қуйидаги белгилар асос қилиб олинади: а) ишлаб чиқарилаётган махсулотларнинг ўхшашлиги (машинасозлик, ёқилғи, озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноати), хом-ашёнинг умумийлиги (метални қайта ишлаш ва ёғочни қайта ишлаш), қўлланилаётган технологиянинг ўхшашлиги (химия саноати). Тармоқлар катта қисмининг белгиси ишлаб чиқарилаётган махсулотларнинг мақсадли вазифасидир.

Меҳнат предметларига таъсирнинг характерига қараб саноат иккита: қазиб берувчи ва ишлов берувчи саноат гуруҳларига бўлинади. Қазиб берувчи саноат таркибига хом-ашё, ёқилғи (ер остидан қазиб олинadиган) ўрмон ва сув хавзалари киради. Ишлов берувчи саноат тармоқларига хом-ашёни қайта ишловчи саноат тармоқлари киради. Хом-ашёни ишлатиш ҳолатига кўра ишлов берувчи саноат махсулотларни қайта ишловчи (қора ва рангли металллар ишлаб чиқариш ва бошқ.) ва қишлоқ хўжалик махсулотларини қайта ишловчи (гўшт-сут, қанд, ип-газлама ва бошқ.) саноат тармоқларига бўлинади.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг ҳозирги ривожланиши хўжалик таркибидаги йирик ўзгаришлар билан характерланади-ки, бу янги тармоқлараро ва ишлаб чиқариш кооперацияларини юзага келтирмоқда. Бунга яна хом-ашё ва энергоресурслар инқирози оқибатида хом-ашё ва энергоресурсларнинг қимматлашуви ва шунга мос жихозлар ва қурилишнинг қимматлашуви ҳам сабаб бўлмоқда. Инвестицион жараёнлар ишлаб чиқариш харажатларини ортиб боришига мос мураккаблашиб бормоқда. Бу жараёнларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш жараёнларининг қимматлашиб боришига таъсир қилмоқда. Бу ходисалар эса бозор иқтисодиёти мамлакатларини технологик инқилобнинг янги босқичига киришини объектив заруриятига айлантirmoқда.

Ижтимоий эҳтиёжларининг янги шакллари ривожланиши, янги андозадаги техника турларидан фойдаланишга ўтиш, мутлақо янги технологик жараёнлардан фойдаланиш иқтисодиёт пропорцияларида ҳам муҳим ўзгаришларга олиб келмоқда-ки, бу икки йўналишда:

иқтисодиётнинг бош анъанавий тармоқларини реконструкциялаш ва модернизациялаш;

б) иқтисодиётнинг янги илм талаб секторида ишлаб чиқарилаётган махсулотларни мутлақо янги махсулотлар билан алмашуви асосида бормoқда.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларда буғунги кунда малакали ишчи кучи ва ишлаб чиқариш техникасининг етарлилиги, товарларга ва хизматларга тўлов қобилиятига эга талабнинг чекланганлиги характерлидир. Шунинг учун ҳам металллар ишлаб чиқариш, бутловчи қисм, деталь ва жихозлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш зарурияти йўқ бўлиб, аксинча дастгоҳлар парки ва бошқалар кўпгина мамлакатларда қисқармоқда.

Таркибий ўзгаришларнинг асосий мақсади - ишлаб чиқарилаётган махсулотлар ва ишлаб чиқаришнинг сифат кўрсаткичларини юксалтириш, ишлаб чиқаришда ресурсларни тежашни кучайтириш, хўжалик тизими жараёнларини интенсификациялаш, янги илмталаб сохаларнинг ривожланишини тезлаштиришдир. Таркибий ўзгаришлар ишлаб чиқариш сохаларида ва тармоқ бўлимларида ҳам юз бермоқда. Айни вақтда, таркибий ўзгаришлар макродаражада - асосан анъанавий хўжалик тармоқлари, кичик тармоқлар ва ишлаб чиқариш турларида ҳам қайта ўзгаришларга олиб келмоқда.

Моддий ишлаб чиқаришда саноат таркибида биринчи навбатда машинасозликда (илмий-техника ютуқлари кенг қўлланилаётган) хом-ашё, энергия, меҳнат сарфларининг қисқариш тенденцияси оқибатида энг янги илмталаб сохалар ўсмоқда.

Қазиб берувчи саноатнинг хиссасини қисқариш жараёни (разведка, бурғулаш ва нефт-газ қазиб чиқариш ва бошқ. харажатларнинг ортишига қарамай) сақланиб қолмоқда. Энг янги самарали технологик жараёнлар, микропроцессорлар ва микросхемалар жорий этилиши натижасида ишлаб чиқариш жараёнларидаги ишчи кучлари бўшамоқда.

Илмий-техник прогресснинг бош йўналиши комплекс автоматлаштириш ва “инсонсиз” технолгияларнинг ишлаб чиқаришга тадбиқи бўлиб, алоҳида машиналар ва жихозлар ишлаб чиқариш эмас балки, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, фойдали қазилмаларни қазиб олиш, омбор хўжалиги ва бошқа тармоқлар учун бутун бошли машиналар тизимини яратиш ва тадбиқ этишдир.

Умуман, XX аср охириги ўн йиллигида индустриал ривожланган мамлакатлардаги тармоқ ўзгаришларининг умумий қонунияти хом-ашё ва қишлоқ хўжалиги хиссасининг қисқариши, саноатни тубдан модернизациялаш ва хизмат кўрсатиш сохаларининг тез ўзгаришлари бўлиб, бу жараён кичик тармоқлар ва илмталаб ишлаб чиқариш тизимида ғоят тез суръатлар билан бормоқда.

8.3. Тоғ-кон саноати

Тоғ-кон саноати - саноат ишлаб чиқаришининг биринчи сектори бўлиб, хом-ашё ва энергоресурслар қазиб чиқарилиши ва саноатнинг иккинчи секторини барқарор ишлашини таъминлайди. Тоғ-кон саноатига на фақат металллар қазиб чиқариш, балки инерт материаллар ҳам киради.

Инерт материаллар қазиб чиқариш таннархи юқори бўлмасада, хажми миллионлаб тоннага етади ва ривожланган мамлакатларда жумладан, АҚШда қурилиш тошлари қазиб чиқаришнинг умумий қиймати олтин қазиб чиқариш билан тенгдир.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларда тоғ-кон саноатининг барча тармоқлари ривожланган бўлса, ривожланаётган мамлакатларда унинг бир нечта кичик тармоқлари ривожланган холос. 90- йилларда арзон ишчи кучи йўналишига асосланган холда Хитой тоғ-кон саноати ривожланганлик даражаси жихатидан биринчи ўринга чиқди. Дунё тоғ-кон саноатида Австралия, Канада ва ЖАР етакчилик қилади ва бу “катта учлик” қа Хитой ва Бразилия қўшилади. Тоғ-кон саноати қазиб олиш кўлами ва тоғ техникаси ривожланганлик даражасига кўра сезиларли фаркланади. Энг йирик ва техник жихатдан яхши қуролланган корхоналар темир рудаси, боксит ва мис рудаси қазиб олишга ихтисослашган бўлса, ғоят кўплаб майда, кичик корхоналар ҳам мавжуд бўлиб, булар асосан ривожланаётган мамлакатларда жойлашгандир. Шунингдек, майда корхоналар (олмос қазиб олишдан ташқари) қимматбаҳо металллар-симоб, камёб металллар қазиб олиш тизимида мавжуд. Кейинги йилларда деярли барча кичик корхоналар йирик корхоналар кўлига ўтмоқда. “Янги мустамлака” мамлакатлари Австралия, Канада ва ЖАР да тоғ-кон саноати бирданига йирик кўламга эга бўлганлиги билан ажралиб туради.

Энг йирик тоғ-кон саноати корхоналари темир рудаси, боксит, рангли металллар калий ва ош тузи, инерт материаллар ва охак тош қазиб чиқаришда шаклланган. Бунга АҚШ даги мис рудаси қазиб чиқариш (0,1 % ва ундан хам паст руда таркибида миснинг миқдори) ва ЖАР даги олтин карьерларини мисол қилиш мумкин. ЖАР дунёда олтин ва платина қазиб чиқариш бўйича биринчи ўринда туради ва унинг хиссасига 50 % олтин ва платина тўғри келади.

Темир рудаси қазиб чиқарадиган йирик корхоналар таркибида темир юқори (60 % ва ундан юқори) бўлган хавзаларда жойлашган. Таркибида темир кам бўлган темир рудаси қазиб чиқариладиган хавзалардаги корхоналар металлургия корхоналарига яқин жойлашганлигига қарамай (Лотарингия хавзаси) ё ўз фаолиятини тўхтатмоқда, ё четдан келтириладиган бой темир рудаси асосида ишламоқда. Жаҳон бозорига Австралия ва Бразилия темир рудаси хавзалари 75 млн.т.дан-90млн.т.гача таркибида 60-62 % темир бўлган руданинг экспорт қилмоқда. АҚШ даги Юқори кўллар районида жойлашган машҳур Миссейби хавзаси (АҚШ қора металлургияси асоси) бугунги кунда 30 млн.т.руда бермоқда, холос, 30 млн.т.темир рудаси Бразилия, Венесуэла ва Канададан келтирилмоқда. Франциядаги Лотарингия хавзаси (Франция ва ГФР металлургия корхоналари асоси) бугунги кунда 10 млн.т. темир рудаси бермоқда қолган темир рудаси бой рудага эга Африка мамлакатларидан келтирилмоқда. Европа мамлакатларидаги эски темир рудаси хавзаларидан Швецияда (12-15 млн.т.) рақобатбардош темир рудаси қазиб чиқарилмоқда, қолганлари норронталел корхоналар сифатида беркитилмоқда. Россияда КМА ва Украинада - Кривой Рог темир рудаси хавзаларида темир рудаси қазиб чиқариш ўсиб бормоқда.

Худди шундай манзарани боксит қазиб олишда хам кўриш мумкин. Анъанавий боксит қазиб чиқарувчи ва алюминий эритувчи мамлакатларда (Франция) унинг захиралари озайди ва таркиби ёмонлашди. Бугунги кунда Австралия жаҳон эҳтиёжининг 50 % бокситини етказиб бермоқда ва унинг нархи хам қаноатлидир.

Йирик боксит экспорт қилувчи мамлакатлар Гвинея (20млн.т.), Ямайка (45 млн.т.), Бразилия (10 млн.т.) бўлиб, бу мамлакатлар Австралия билан биргаликда халқаро бозор конъюктурасини белгилаб беради. Австралия ва Бразилия ўзининг алюминий саноатига эга бўлса, Ямайка - АҚШ алюминий саноатини, Гвинея - Ғарбий Европа, Австралия Яқин Шарқ мамлакатлари ва Япония реэкспортини хамда Россия ва Ғарбий Европа заводларини юқори сифатли боксит билан таъминламоқда.

Мис қазиб чиқариш - камбағал ва бой руда хавзаларида жойлашган. Деярли барча йирик мис қазиб чиқарувчи мамлакатларда уни эритиш корхоналари хам жойлашган. Дунёда иккита йирик мис эритувчи мамлакатлар Чили (2млн.т) ва АҚШ (1,65 млн.т.), сўнгра Канада (700-800 минг.т.) ва Заир, Замбия ва Перу хам мис рудаси қазиб чиқарувчи мамлакатлар бўлиб ҳисобланади. Япония ўз мис рудаси хавзаларидан фойдаланган ҳолда Чили ва Перудан мис концентратларини импорт хам қилади.

Никель қазиб чиқариш бўйича ўзига хос хусусият мавжуд. Ғарбда бир қатор кичик ва самарасиз бўлган никель ишлаб чиқарувчи корхоналар бекилди. Россия (Норильск, Печенганикель комбинатлари - дунёдаги энг йирик комбинатлар) ва Канада халқаро никель бозорида муҳим роль ўйнайди. Янги Каледония йирик никель экспорт қилувчи мамлакат ҳисобланади ва Ғарбий Европа, Япония мамлакатларини таъминлайди. Лигерловчи металллар - марганец, хром, вольфрам, магний қазиб чиқариш кўлами кўпаймоқда.

Қимматбаҳо металллар қазиб чиқариш учун унчалик катта бўлмаган ҳажмлар характерли бўлиб хам йирик хавзаларда саноатлашган ҳолда, хам майда, ярим кустар шаклда қазиб олинади. Қимматбаҳо металлларнинг йирик комбинатлари ЖАР, Россия, Ўзбекистон, Африканинг бир қатор мамлакатларида мавжуд. Айни вақтда Бразилия, Хиндистон, Африка, Марказий Осиёда, хатто ривожланган мамлакатларда хам ярим кустар ҳолатида қимматбаҳо металллар (олтин) қазиб олинмоқда.

Тоғ-кон саноати тизимида тоғ-химия саноати корхоналари муҳим ўрин тутади. Бу комбинатлар тузли қатламлар мавжуд хавзаларда ташкил этилган. Комбинатлар тузларни

компонентлардан ажратиб, тайёр махсулот олади. Бундай комбинатлар Германия, Канада, Россия (Соликамск) мамлакатларида мавжуд. Канада калийли тузларни казиб чиқариш бўйича - 2млн.т. (дунёдаги 1/3 қисм) дунёда биринчи ўринда, Россия ва Беларус - 5,5млн.т. (Соликамск ва Солигорск), ГФР - 3 млн.т., АҚШ - 1,5 млн.т. ва Исроил - 1,3 млн.т. етакчи мавкега эгадир. Исроил ва Иордания ўлик денгиз ресурсларини ўзлаштирмакда.

Шунингдек, тоғ-кон саноатининг муҳим тармоғи денгиз суви ва денгиз тубидан хом-ашё олишдир. Бу биринчи навбатда нефтга бой шельф минтақаларига таълуқли бўлиб дунёда казиб олинаётган нефтнинг 25% ини ташкил этмоқда. Денгиз суви ва денгиз тубидан тузлар, темир ва марганец концентратлари, қалайи, оломос ва бошқа фойдали элементлар олиш йилдан-йилга кенгайиб ва ривожланиб бормоқда.

Умуман, дунё хўжалигининг тоғ-кон саноати махсулотларига бўлган эҳтиёжининг 2/3 қисми МДХ (Россия) АҚШ, Хитой, Канада, Австралия ва ЖАР мамлакатлари таъминламоқда. 70-йилларнинг ўрталаридан Европа мамлакатлари ўзларининг махсус минерал хом-ашё ресурслари билан таъминлаш концепциясини ишлаб чиқдилар ва бунга мувофиқ ўз эҳтиёжларини ўзларининг ресурслари ҳисобига қондиришга ҳаракат қилмоқдалар. Натижада, Канада, Австралия ва ЖАР нинг роли ортди. Жумладан, Канада - уран, никель, рух ва қўрғошин, темир рудаси ва молибден, олтин ва кумуш, титан, калийли тузлар, асбест ва олтингургурт, Австралия темир рудаси, титан, боксит, уран, қўрғошин ва рух, олтин, оломос, ЖАР -платина, олтин, марганец, хром ванадий, оломос, уран, асбест казиб чиқариш ва экспорти бўйича дунёда етакчи ўринни эгалламоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар- Осиёда - Хиндистон, Малайзия, Индонезия, Саудия Арабистони, Африкада - Заир, Замбия, Марокко, Нигерия, Зимбабве, Ботсвана, Лотин Америкасида - Бразилия, Чили, Мексика ва Венесуэла каби мамлакатларнинг ҳам роли дунё тоғ-кон саноатида ортиб бормоқда.

Инсониятни минерал ресурслар, хом-ашё билан таъминлаш муаммоси ишлаб чиқарувчи кучларни ривожланганлик даражаси билан боғлиқ ҳолда арзон энергияни ҳам тақозо қилади. Шунинг учун ҳам инсониятни минерал ресурслар билан таъминлаш энергетика муаммоси - арзон ва қулай, хавфсиз энергия манбалари билан чамбарчас боғлиқ.

8.4.Ёқилғи - энергетика мажмуасининг таркиби ва ривожланиш жараёнлари.

Ёқилғи-энергетика мажмуаси таркибига биринчи энергоресурслар, яъни казиб олинадиган ёқилғи ресурслари-нефть, табиий газ ва тошқўмир киради, гидро ва ядро энергоресурслари ва шу асосда электр энергияси ҳосил қилувчи электростанциялар (ИЭС, ИЭМ, ГЭС, АЭС ва бошқ.) ҳамда ғоят мураккаб электроэнергия истеъмолчилари киради. Энергоресурс сифатида утиндан (дарахт) асосан ривожланаётган мамлакатлар фойдаланади ва тахминан энерго балансида 10 % атрофида баҳоланади. Халқаро кўламда биринчи энергоресурслардан фойдаланиш ортиб бормоқда. Агар, 1900 йил 1 млрд.т.ш.ё.б. дан фойдаланилган бўлса, бу 1990 йилда 10 млрд.т. ва XXI аср бўсағасида 14 млрд.т.ш.ё.б.га етди. Энергияни истеъмол қилиш бўйича халқаро кўламда иқтисодий ривожланган мамлакатлар етакчи мавкега эга ва халқаро энерго баланси белгилаб беради. Жумладан, 90-йиллар бошларида энерго баланс 8 млрд.т. нефт эквивалентини ташкил қилди (ўтин-дарахт ёқилғидан ташқари). Бунда биринчи ўринни нефт (3,8млрд.т.), иккинчи ўринни кўмир (2,1 млрд.т.) ва учинчи ўринни табиий газ (1,8 млрд.т.) эгаллади. Бундан ташқари, энерго балансида атом энергияси 0,3 млрд.т. ва гидроэнергия 0,2 млрд.т. атрофида бўлди.

Ёқилғи-энергетика мажмуасида нефть саноати катта аҳамиятга эга бўлиб, XX асрда инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига катта туртки беришидан ташқари сиёсий-ҳарбий муносабатларда ҳам алоҳида ўрин тутди. Дунё бўйича нефт-газли хавзалар 45 млн.км² бўлиб, асосан мезазой ётқизикларида учрайди. Буғунги кунда 80 та мамлакатдан нефть казиб чиқарилмоқда. Дунё бўйича мавжуд нефть захираларининг (250-400 млрд.т. салохиятли ва 100 млрд.т. ишончли) 4/5 қисми ва 50 % казиб олиш ривожланаётган

мамлакатлар хиссасига тўғри келади. Йилига 4 млрд.т. атрофида нефть қазиб олинмоқда. Қазиб олинаётган нефтнинг 25 % денгиз нефти хиссасига (30 мамлакат) тўғри келмоқда. Дунё нефть саноатида нефть қазиб чиқариш, қайта ишлаш ва истеъмол ўртасида кескин худудий фарқлар мавжуд. Йирик нефть захиралари Яқин ва Ўрта Шарқ айниқса, Форс курфази (Саудия Арабистони, Кувайт, БАА, Эрон, Ироқ), Африка-Жазоир, Нигерия, Шимолий Америка(АҚШ, Мексика кўлтиги ва Канада), Лотин Америкаси (Венесуэла ва Мексика), Ғарбий Европа (Шимолий денгиз шельф минтақаси Буюк Британия ва Норвегия), Жануби-Шарқий Осиё (Индонезиядан - Вьетнамга қадар), МДХ доирасида (Россия , Озарбайжон ва Қозоғистон - Каспий денгизи шельф минтақаси, Қорачаганака ва Тенгиз, Туркманистон-Ўзбой, Ўзбекистон-Мингбулоқ ва Кўкдумалоқ), Хитой -(Тарим) каби мамлакатларда жойлашган. Йирик нефть импорт қилувчи мамлакатлар АҚШ, Ғарбий Европа ва Япония каби мамлакатлардир. Нефтни қайта ишлаш саноати уни қазиб олиш географиясидан фарқ қилади (4-жадвал).

3-жадвал

Дунё нефтни қайта ишлаш саноати. 1996 йил

№	Минтақалар.	Нефтни қайта ишлаш заводлари сони.	Қуввати (хоннефть) млн.т он-на	Нефтни қайта ишловчи заводларнинг ўртача қуввати, млн.т.
1.	Шимолий Америка.	198	936	4,7
2.	Осиё-Тинч океани минтақаси.	113	708	6,3
3.	Шарқий Европа ва МДХ.	95	637	6,7
4.	Лотин Америкаси.	74	295	4,0
5.	Яқин ва Ўрта Шарқ.	42	266	6,3
6.	Африка.	45	141	3,4
7.	Дунё бўйича	705	3723	5,3.

Нефтни қайта ишлаш саноати географик жойлашуви кенглигининг биринчи сабаби унинг юқори қимматбаҳо компонентларга эгаллиги ва химия саноатининг ҳам муҳим хомашёси эканлиги бўлса, иккинчи сабаби юқори даражада транспортда ташишнинг қулайлигидир. Нефть йирик диаметрли трубалар орқали ва бир неча юз минг дедвайт қувватга эга махсус супертанкерларда истеъмол районларига ташилмоқда.

• **Дунё газ саноати** XX асрда тез суръатлар билан ривожланди ва газ аср ёқилғиси бўлиб қолди. Россия, АҚШ, Нидерландия, Канада, Буюк Британия, Жазоир, Норвегия йирик газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлардир. Деярли барча Европа мамлакатлари, Япония, табиий газни импорт қилувчи мамлакатлар хисобланади. Табиий газ сув ости ва ер ости трубалари орқали минглаб км. га олиб кетилади. Кейинги йилларда суюлтирилган холда (165° С) махсус танкер- метанавозларда Жазоир, Канада, Индонезия, Бруней ва Ливия, Нигерия, Австралия ва Малайзия экспорт қилмоқда. XXI асрда Туркманистон ва Яқин Шарқ мамлакатлари табиий газ экспорт қилиши қутулмоқда. Ўзбекистон табиий газни Марказий Осиё мамлакатларига чиқармоқда. Дунё бўйича йилига 1,5 трлн. м³ дан ортиқ табиий газ қазиб чиқарилмоқда. Табиий газ на фақат ёқилғи, балки химия саноати учун ҳам муҳим хом-

ашёдир. 80-йиллардан бошлаб ривожланаётган мамлакатларда ҳам газ саноати тез ривожланиб бормоқда.

- Кўмир саноати энг қадимги саноат тармоги бўлсада, нефть саноатининг тез ривожланиши билан чуқур турғунликни 80-йилларга қадар бошидан кечирди. 70-йилларнинг ўрталаридан нефть инқироzi туфайли бу тармоқда жонланиш бошланди. Дунёдаги 60 та мамлакатда кўмир қазиб чиқарилсада, биринчи “ўнликка” кирган, мамлакатлар (Россия, АҚШ, Хитой, Германия, Польша, Чехия, Буюк Британия, Хиндистон, Австралия ва ЖАР) халқаро ихтисослашувга эгадир. Кўмирнинг умумий захираси 11-12 трлн.т. бўлиб, йилига 4 млрд.т. (1 млрд.т. кўнғир кўмир) қазиб чиқарилади. Халқаро бозорга қазиб чиқарилган кўмирнинг 1/10 қисми чиқарилади. Кўмир экспорт қилувчи мамлакатлар АҚШ, Австралия, ЖАР бўлиб, ҳам коксланувчи кўмир металлургияда ҳам энергетика мақсадларида сотилади. Қазиб чиқарилаётган кўмирнинг 9/10 қисми иқтисодий ривожланган мамлакатларда истеъмол қилинади.

- Истикболли энергоресурслардан уран ($U_8 O_3$) алоҳида ўрин тутати. Унинг захиралари иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда 4-4,5 млн.т атрофида баҳоланади. Бундан ишончли захираларнинг 1-категорияси -1650 минг.т. ва иккинчи категорияси - 540 минг.т., тахминий захираларининг биринчи категорияси - 1510 минг ва иккинчи категорияси - 590 минг т. атрофида баҳоланади. Уран хом-ашёси нархлари унинг категорияларига боғлиқдир. (1 кг уран концентрати - 60 АҚШ \$, 66 АҚШ \$ дан 100 АҚШ \$ гача). Йирик уран захираларига АҚШ, Канада, ЖАР, Австралия, Франция, Нигерия, Габон каби мамлакатлар бойдир. Айни вақтда Канада, Австралия ва ривожланаётган мамлакатлар уран концентратларини АҚШ, Ғарбий Европа ва Японияга экспорт қиладилар. Шунингдек, уран концентратлари захиралари XX асрда фойдаланиш учун етарли ҳамда заводларда бойитилган уран чиқиндилари ҳам катта, бугунги технология 0,1 % га қадар фойдаланиш имконини берса, истикболда (лазер технологиясини кўллаш орқали) тўла фойдаланиш имконини беради. Шунингдек, реактор кўпайтиргичларни кўллаш атом ёқилғиси сифатида - плутонийдан фойдаланиш имконини яратади. Амалда термоядро энергиясидан фойдаланиш эса унинг манбаларини - дейтрий, тритийни денгиз сувидан ажратиб олиш орқали эришилади ва унинг захиралари жуда каттадир.

- Ёқилғи - энергетика балансида гидроэнергоресурслар ҳам муҳим ўрин тутати. Гидроэнергетика - Скандинавия мамлакатлари, Европанинг Альп районларида, Канада, Лотин Америкаси, (Бразилия), Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари Россия, Канадада етакчи мавкега эга.

- Энергоресурслар ичида ноанъанавий манбалар -геотермал сувлар, гелиоэнергетика, битумлашган кумлар, ёнувчи сланец, шамол энергиясидир. Денгиз сувларининг кўтарилиши ва пасайишидан фойдаланишнинг саноат тажриба намуналари яратилди ва муваффақиятли ишлатилаётган бўлсада хали бошланғич босқичидадир.

- ИТИ шароитида электр энергияси ҳосил қилиш йилдан-йилга ортиб бормоқда. Агар, 1990 йилда дунё бўйича 8 трлн. квт/с электр энергияси ҳосил қилинган бўлса, XX аср охирида 11-12 трлн/квт/с электр энергияси ҳосил қилинди. Аммо электр энергияси ишлаб чиқариш ва аҳоли жон бошига ҳосил қилиш дунё мамлакатлари ўртасида турличадир. Дунё бўйича ҳосил қилинаётган электр энергиясининг - 65 % иқтисодий ривожланган мамлакатлар хиссасига (шундан АҚШ га - 29 %, Японияга - 7 %, ГФР - 4,5 %, Канада ва Буюк Британияга - 4 % дан, Францияга - 3 % ва Италияга - 2 %) тўғри келса, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар хиссасига - 22,5 % ва ривожланаётган мамлакатлар хиссасига - 12 % (шундан - Хиндистон ва Бразилияга - 1 % дан) тўғри келади.

- Энергетика тизимида ҳосил қилинаётган электр энергиясининг - 63 % иссиқлик электростанциялари (ИЭС) хиссасига тўғри келади. ИЭС асосан кўмир хавзалари ва истеъмол минтақаларида жойлашган бўлиб, АҚШ, Россия, кўпчилик Европа мамлакатлари (Франция, Норвегиядан ва бошқ. бир қатор мамлакатлардан ташқари), Осиё (Хиндистон, Япония) ва Австралия, Африкада - ЖАР да энергетика саноати жойлашини ифодалайди.

Иккинчи ўринда гидроэнергетика туради. Дунё бўйича хосил қилинаётган электроэнергиясининг 20% гидроэнергетикага тўғри келса-да, унинг хиссаси сезиларли даражада қисқариб бормоқда. ГЭСлар каскади худудларни мажмуали ўзлаштиришда муҳим район хосил қилувчи омилдир. Кейинги йилларда ривожланаётган мамлакатларда дарёларнинг энергоресурсларидан оқилона фойдаланиш мақсадида улкан “аср лойихалари” (Бразилияда - Амазонка), Заирда (Конго) ишланмоқда. Аммо бу аср лойихалари жуда катта капитал маблағлар билан боғлиқдир.

Истикболли хисобланган ва ИТИ билан боғлиқ атом энергияси - дунёда хосил қилинаётган электр энергиясининг - 10-11% ини бермоқда ва унинг хиссаси аста-секин ортмоқда. XX аср охирида дунё бўйича 140 та атом реактори ишламоқда. 20 дан ортик мамлакатда АЭС мавжуд. Асосан АЭСлар Шимолий Америка (АҚШ ва Канада), Европа мамлакатлари (айниқса Франция) Япония, Хиндистон, Аргентина ва Бразилияда тўпланган.

Айни вақтда, Чернобил АЭС фожиаси туфайли яқин 10 йилда атом машинасозлиги билан шуғулланувчи фирмалар буюртмалар оқимининг ўсишининг кутмаяпти. Айниқса, Шимолий Америка, Ғарбий Европа, Шарқий Европа ва Россияда янги АЭС ларга эҳтиёж амалда йўқ. Фақатгина Корея Республикаси, Хитой ва Тайван янги АЭС қурилишидан манфаатдирлар.

Шунга қарамай дунёнинг қатор мамлакатларида АЭС ларнинг роли катта. Жумладан, 1995 йилда АЭС ларнинг электроэнергияси хосил қилишдаги хиссаси - (% хисобида) Литвада - 76,4, Францияда - 75,3, Белгияда - 55,8, Швецияда - 51,1, Словакияда - 49,1, Болгарияда - 45,6, Венгрияда - 43,7, Словения, Швецария, Корея Республикаси ва Испанияда - 34,0, Японияда - 30,7, ГФР да -29,3, Буюк Британияда - 25,8, АҚШ да 22,0, Россияда - 11,4 % ташкил қилди. Бу ИЭС даги хосил қилинаётган электр энергиясидан 2,5 марта ва мазутга ишловчи ИЭС да хосил қилинаётган электр энергиясидан 2,5 марта оздир. Тадқиқотларга кўра XXI аср бошларида АЭС хиссаси умумий электр энергияси хосил қилишда - 15 % ва 2020-2030-йилларда - 30 % ташкил қилиши мумкин.

Атом энергетикасидан фарқли ўларок, экологик тоза ва хавфсиз бўлган ноъананавий энергоресурслардан фойдаланиш технологияси такомиллашди ва бу тармоқ кенг микёсда тижоратлашув ҳамда энергетика бозорига кириш босқичида турибди. Чунончи, геотермал сувлардан фойдаланиш асосида электростанциялар (Гео ТЭС) АҚШ да (Калифорниядаги - Катта Гейзерлар водийсида), Филиппин, Мексика, Италия, Япония, Янги Зеландия, Россия, Испанияда, прилив электростанциялари-ПЭС (денгиз сувларининг кўтарилиши ва пасайиши) Франция, Россияда ишламоқда ва Канада, АҚШ, Буюк Британияда лойихалаштирилди, Гелиоэнергетикадан фойдаланиш (Россия, АҚШ, Япония, Франция, Австралия ва Ўзбекистонда) соҳасида муҳим тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Қуёш энергиясидан уйларни иситиш, теплицаларда фойдаланиш Шимолий Африка, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида амалга оширилмоқда. Дастлабки қуёш электростанцияларининг саноат тажриба нусхалари қурилмоқда. Битумлашган қумлардан, ёнувчи сланец, биомасса, шамол энергиясидан (Канада, Венесуэла, АҚШ, Россия, Бразилия, Хитой ва бошқа мамлакатларда) фойдаланиш соҳаларида муҳим тадқиқотлар олиб борилмоқда. Аммо, бу “ноъанавий” энергоресурслардан кенг фойдаланиш ва энергетика “бозорига” чиқиш, ИТИ ва тажриба -конструкторлик ишлари ютуқларини амлиётга тадбиқ қилиш, мутлақо янги технологик имкониятлардан фойдаланиш билан боғлиқдир.

- Мутахассисларнинг таъкидлашича дунёда йиллик электрэнергияси хосил қилишнинг ўсиш суръатлари - 2,7 % ни ташкил қилади. Аммо, бу жараён турли мамлакатларда турличадир. Чунончи, иқтисодий ривожланган мамлакатларда дунёнинг ўртача кўрсаткичидан паст - яъни йилига 2 % ни ташкил қилади. Айни вақтда, иқтисодий ривожланган мамлакатларда табиий газ асосида ишловчи қувватларда электрэнергия хосил қилишнинг ўсиши йилига - 4,9 % ни ва кўмир асосида ишловчи ИЭС йилига - 1,3 % ни ташкил қилди. Бунинг асосий сабаби газга ишловчи ИЭС лар нисбатан озрок капитални

талаб қилса, кўмирга ишловчи ИЭС лари капитални кўп талаб қилишидан ташқари атроф мухит муаммоси билан боғлиқдир.

Ривожланаётган мамлакатларнинг электроэнергиясига бўлган яқин истиқболдаги эҳтиёжини кўмирга асосида ишлайдиган иссиқлик электр станциялари қуриш хисобига қондириш мўлжалланмоқда. Бу ҳолат атом ва гидроэнергетика станцияларини қурилишидаги қатта харажатларни инвестициялаш имкониятининг йўқлиги билан боғлиқдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ёқилғи таркибида 2015 йил ва ундан кейин ҳам нефть биринчи ўринни, табиий газ эса 2-ўринни ва учинчи ўринни кўмирга эгаллайди, ёки 92 % кўпроқ биринчи энергоресурслар - органик моддалардан иборат бўлади.

Электр энергиясининг халқаро савдоси асосан Европа мамлакатлари доирасида, Шимолий Америка, Марказий Осиёдадир. Россия, Украина, Венгрия, Франция, Швейцария, Канада экспорт мамлакатлари, Италия, Нидерландия ва АҚШ импорт мамлакатларидир.

8.5.Металлургия саноати мажмуаси.

Металлургия саноати мажмуаси иккита йирик тармоқ - қора ва рангли металлургиядан иборат. Қора металлургия саноати энг қадимги саноат тармоқларидан бўлиб, дастлаб тошкўмирга ва темир рудаси хавзаларида жойлашган. Домна ишлаб чиқаришда - чўян ва мартен печларида пўлат эритилиб прокат олинган ва истеъмолчига жўнатилган. Қора металлургия корхоналарининг жойлашишида қуйидаги йўналишлар: а) тош кўмирга хавзаларида (Буюк Британия, Германия, Франция, Бенилюкс мамлакатлари ва бошқа Европа давлатлари, Россия, АҚШ, Хитой ва Украина); б) темир рудаси хавзаларида (50 дан ортиқ мамлакатларда); в) юк йўналишлари (коксланувчи кўмирга ва темир рудаси асосида) негизида порт-саноат ишлаб чиқариш мажмуаларида (Япония, Ғарбий Европа, қисман АҚШ да), ва г) истеъмол районларида (йирик комбинатлардан -кичик (ихчам) - заводларига қадар) характерлидир.

- Қора металлургия саноатида қуйидаги жараёнлар юз бермоқда. а) XX аср 70-йилларидан бошлаб аста-секин иқтисодий ривожланган мамлакатларда чўян ва пўлат эритиш хиссасининг қисқариши; б) ривожланаётган мамлакатларда қора металлургиянинг ривожланиб бориши (бу жараён айна вақтда “ифлос” ишлаб чиқаришни қучириш ва иқтисодий ривожланган мамлакатлардаги экологик сиёсат билан ҳам боғлиқ); в) иқтисодий ривожланган мамлакатларда 80-йиллардан бошлаб қора металлургияда “иккиламчи хом-ашё” яъни темир-терсақдан фойдаланишнинг ортиб бориши (масалан АҚШ да эритилаётган пўлатнинг 50 % темир-терсақни қайта эритишдан олинмоқда). Айна вақтда, янги индустриал мамлакатларда ҳам пўлат эритиш қиммат бўлган чўян асосида эмас балки темир-терсақдан кўпроқ фойдаланиш хисобига амалга оширилмоқда.

1993 йилда пўлат эритиш бўйича дунёда Япония биринчи ўринга чиқди. (5-жадвал.) Япония қора металлургия саноати, Австралия темир рудаси ва тошкўмири, Бразилия ва Хиндистон (темир рудаси) ва Хитой (кўмири) асосида ишлайди ҳамда импорт темир рудаси ва кўмирга боғлиқ бўлган Корея Республикаси ва Тайван қора металлургияси билан ҳамкорлик қилади. Япония қора металлургиясининг йирик корхоналари Тинч океани индустрияси минтақасида (Токио шаҳридан - Нагая ва Китакюсюга қадар), кичик корхоналар шимолда Хоккайдо оролига қадар (Муроран) жойлашгандир.

- 90-йиллардан бошлаб Хитойда қора металлургия саноати гуркираб ривожланиб бормоқда (металлга бўлган эҳтиёж ортиб бормоқда) ва пўлат эритиш бўйича дунёда иккинчи ўринга чиқди. Агар, 1990 йил 65 млн.т. пўлат эритган бўлса, 10 млн.т. пўлат импорт қилди ва 1993 йил 87 млн.т. пўлат эритгани холда импорт 2 марта ўсди (Россия). Яқин истиқболда Хитойда пўлат эритиш 100 млн.т.дан ортиши кутилмоқда. Хитойда йилига 5 млн.т. ортиқ пўлат эритиш қувватига эга бўлган (1400 та металлургия заводлари бўлиб, шундан 14 таси йирик) 5 та йирик металлургия корхоналари (Аньшань, Баошан, Шунган, Ухань, Батоу), 1 млн.т. пўлат эритиш қувватига эга бўлган 17 та завод мавжуд. Хитой фақат 2020 йилга бориб қора металлургия маҳсулотларига бўлган эҳтиёжнинг қондириши мумкин.

АҚШ дунёда пўлат эритиш бўйича учинчи ўринда туради ва кейинги йилларда импорт металл рақобати туфайли мамлакатда қора металл эритиш қисқарди. АҚШ қора металлургия саноати Пенсильвания хавзаси, Чикаго ва Детройт, Атлантика соҳили бўйи ва Ғарбда жойлашгандир.

- ҒарбийЕвропа мамлакатлари дунё қора металлургия саноатида муҳим ўринни эгаллайди ва ички бозорни таъминлаб, экспортга пўлат ва прокатнинг махсус навларини чиқаради. Эски қора металлургия районлари (Рур, Париж, Лотарингия, Саар, Марказий Англия) билан бир қаторда Америка ва Жанубий Африка рудасига асосланган янги йирик металлургия корхоналари юзага келди. Европада пўлат эритиш бўйича Германия, Италия, Франция, Буюк Британия, Испания, Швеция, Нидерландия, Польша (Силезия), Чехия, Бельгия, Люксембург мамлакатлари етакчи мавқега эга.

- Россия қора металлургия саноати жуда мураккаб вазиятни бошидан кечирмоқда. Йирик металлургия корхоналари (Магнитогорск, Нижнетагил, Кузнецк) хом-ашё танқислиги ва махсулотлари рақобатбардош эмаслигидан норентабел корхоналар бўлиб қолмоқда. Россиянинг Европа қисмидаги (Череповец, Липецк, Старый Оскол) корхоналари АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларига ўз махсулотларини экспорт қилиш туфайли ривожланиб бормоқда Украина қора металлургия корхоналарида ҳам чўян ва пўлат эритиш кенгаймоқда.

Шунингдек, кейинги йилларда Туркия (36,0 млн.т.) ва Корея Республикаси (33,8 млн.т) пўлат эритишни кўпайтирмоқда (5-жадвал). Ривожланаётган мамлакатлардан Мексика, Аргентина, Миср, Хиндистон ва бошқа бир қатор мамлакатларда қора металлургия саноати тез ривожланмоқда.

5-жадвал

Дунё мамлакатларида чўян ва пўлат эритиш.

№	Мамлакатлар	Чўян млн.т 1992	Пўлат млн.т. 1994	Чўян ва пўлат 1992	
				экспор т млрд. дол	импорт млрд. дол
1.	Япония	81,1	96,3	1,0	2,1
2.	Хитой	69,5	91,5	0,4	-
3.	АҚШ	44,9	88,9	0,4	1,76
4.	Россия	48,9	48,6	4,5	-
5.	ГФР	31,0	40,8	2,6	2,5
6.	Туркия	32,9	36,0	-	-
7.	Корея Республикаси	18,7	33,8	1,2	1,7
8.	Италия	12,0	26,1	-	-
9.	Бразилия	23,5	25,7	2,4	-
10.	Украина	20,0	23,9	-	-

- **Рангли металлургия** - иккита бош махсулот - яъни биринчи металл иккинчи металл ишлаб чиқариш билан характерланади. Биринчи металл рудадан олинади, иккинчи металл темир-терсақдан (лом) эритилади. Кейинги йилларда металлом захираларининг ортиб бориши билан ундан металл эритиш ҳам кўпайиб бормоқда. Чунончи, 90-йилларда иқтисодий ривожланган мамлакатларда эритилаётган мис ва алюминийнинг 25-30 % ва кўрғошиннинг 40-45 % металломдан олинмоқда.

- Рангли металлар эритиш хажмида сезиларли фарқ мавжуд. Оммавий металлар, жумладан алюминий дунё бўйича биринчи металл - 12-15 млн.т. ва иккинчи металл 6-7

млн.т. бўлиб “конъюктурага” боғлиқ холда 19-22 млн.т. “ок ” металл эритилади. Иккинчи ўринда мис эритиш (йилига 10 млн.т.) туради. Рух, қўрғошин миллион тонна эритилади. Ўртача хажмдаги металллар, никель, калайи, магний эритиш 100 минг.т. дан 500 000 т.га боради. Камёб металллар 10 минг.т. дан (вольфрам ва молибден) ва бир неча ун тоннага қадар (германий) қазиб чиқарилади. Олтин камёб металл бўлсада, унинг ишлаб чиқариш хажми турли йилларда турлича бўлиб, ўртача йилига 25-30 минг.т. атрофида қазиб олинади.

- Хозирги замонда бош рангли металл - алюминийдир. Алюминий ишлаб чиқариш технологияси жуда мураккаб бўлиб уч босқичдан - биринчи босқич - алюминий хом-ашёси боксит қазиб чиқариш, иккинчи босқич-алюминий окиси ёқилғи ва охак тош манбалари йўналишида ва учинчи босқич - алюминий электролиз окиси арзон электроэнергияси йўналишига боғлиқдир. Шунинг учун ҳам йирик ГЭС ва ИЭС минтақаларида асосий алюминий эритиш заводлари тўпланган. Боксит 50 % Австралия хиссасига (45млн.т.), 30 % Гвинея (17 млн.т.) хиссасига тўғри келади. Шунингдек, боксит Ямайка (11 млн.т.) ва Бразилия (10 млн.т.), шунингдек, Хитой (4,5млн.т.), Хиндистон, Россия, Сўринам, Греция, Венесуэла мамлакатларида қазиб чиқарилмоқда. Анъанавий боксит экспорт қилувчи Францияда (алюминий эритиш пионери) унинг захиралари тугади. Ғарбий Европадаги истеъмол қилинадиган алюминий оксидининг 50 % иккита гигант-заводлар Ирландия (Шимолий Европа алюмин заводлари учун боксит қайта ишланади) ва Сардинияда (Жанубий ва Марказий Европа мамлакатлари заводлари учун) ишлаб чиқарилади.

- Дунё бўйича алюминий металл ишлаб чиқарувчи заводларининг 50 % - ГЭС минтақаларида жойлашган. Канада, Бразилия, Норвегия ва Австралияда ҳамда АҚШ ва Россияда арзон электр энергияси асосида алюминий эритиш ривожланиб бормоқда.

- **Мис саноати.** - рангли металлургияда ахамияти жихатдан иккинчи ўринда туради ва мис саноати жойлашишида хом-ашё бош омилдир. Дунё бўйича мис концентратлари ишлаб чиқариш бўйича Чили, АҚШ ва Канада, Замбия ва Заир (500 км.га чўзилган минтақа), Перу ва Мексика, Россия ва Қозоғистон етакчи ўрин тутуди. Мис қазиб чиқариш ва мис эритиш корхоналарининг жойлашиши ўртасида фарқ мавжуд. Мис концентратларини ташиш қулай бўлиб уни истеъмол минтақаларига олиб кетилади. Шунингдек, қора мис шаклида ҳам олиб кетилади. 25 % эритилаётган мис иккинчи металлдан олинмоқда. Буюк Британия, Франция, ГФР ва Белгия мис эритиш саноати иккинчи металлга асосланган.

- Қора ва ок мис эритиш бўйича АҚШ, Чили, Япония олдинги ўринда туради. Чилида казилган руданинг бир қисми концентрат ва қора мис холида АҚШ га олиб кетилади. Японияда эритилаётган миснинг 30 % ички ресурслар хисобига қопланади, 2/3 қисми концентрат холида Япония заводларига АҚШ Янги Гвинея ва Тинч океани хавзаси мамлакатларидан келтирилади. Африка-Европа мамлакатларининг, Лотин Америкаси - АҚШ, Тинч океани (Папуа ва Филиппин) Япония, Россия ва Қозоғистон, Европа мамлакатлари ва Хитой алюминий заводларини хом-ашё билан таъминлайди.

- Рух, қўрғошин ва қалай бозорлари ўз мавқеини йўқотиши оқибатида янги қўрғошин-рух корхоналари кам қурилмоқда. Айни вақтда, “янги” металллар - магний ва титанга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Магний ҳамма металллардан ошиб тушмоқда. Бугунги кунда магнийни учта мамлакат-денгиз сувларидан АҚШ ва Норвегия, калий чиқиндиларидан Россия олмоқда, Титан ҳам шундай ишлаб чиқарилмоқда.

Дунё бўйича 70 турга яқин рангли металллар эритилмоқда. Аммо 4 та мамлакат - АҚШ, Россия, Япония ва ГФР тўла рангли металллар эритиш салоҳиятига эга. Бошқа барча мамлакатлар рангли металлларнинг айрим турларини ишлаб чиқарадилар, холос.

5.Машинасозлик саноати мажмуаси.

Машинасозлик - саноатининг бош соҳаси, “зарбдор учлик” нинг марказий тармоғидир. Иқтисодий ривожланган мамлакатлар саноат маҳсулоти қийматининг 35-38 % ва меҳнатда бандларнинг 34-36 % машинасозлик мажмуаси хиссасига тўғри келади. Ривожланаётган мамлакатларда эса бу хисса 15-20 % ни ташкил қилади.

- Машинасозлик саноатининг умумий қиймати бўйича биринчи ўринда АҚШ, иккинчи ўринда - Япония ва учинчи ўринда ГФР (Ғарбий Европа машинасозлик саноати лидери) туради. Сўнгра, Хитой, Франция, Буюк Британия, Италия, Канада, Бразилия ва Испания дунё бўйича ўнликка кирувчи йирик машинасозлик махсулотлари ишлаб чиқарувчи мамлакатлардир. Қолган барча мамлакатларга 10 % дан камроқ машинасозлик махсулотлари қиймати тўғри келади. (СССР - машинасозлик махсулотлари қийматини ҳисоблаш методикаси бўйича дунёда 2-ўринда турган. Машинасозлик саноати корхоналарининг бир қисми - Украина, Беларус, Болтиқ бўйи мамлакатлари ҳудудида бўлишига қарамай Россия асосий ишлаб чиқариш базасини ва юқори илмий-техник салоҳиятини сақлаб қолади.) АҚШ, Япония, ГФР машинасозлик махсулотлари тўла номенклатурасини ишлаб чиқарувчи мамлакатлардир. Буюк Британия, Франция, Италия ва Канада нисбатан озроқ машинасозлик махсулотлари ишлаб чиқарса, Хитой - содда машинасозлик махсулотлари (велосипед) экспорт қилувчи мамлакат ва йилдан-йилга машинасозлик махсулотлари кенгайиб ва мураккаблашиб бормоқда. Россия-халқаро бозорда хали ўз ўрнини топа олмаган бўлсада, жуда катта имкониятларга (ҳарбий саноат мажмуаси ва ядро космик саноат) эгадир.

- Машинасозлик саноати махсулотларини экспорт қилувчи биринчи гуруҳ мамлакатлари (АҚШ, Ғарбий Европа ва Япония) юксак технология ва сифатга асосланган бўлса (айни вақтда хилма-хил технология ва жихозларни импорт ҳам қилади), иккинчи гуруҳ экспорт мамлакатлари (Жанубий Корея, Гонконг, Сингапур) арзон меҳнатга асосланган юқори рақобатбардош махсулотлар (айниқса электро ва радиотехника махсулотлари) ишлаб чиқаришга ихтисослашмоқда.

Бу гуруҳлардан ташқари машинасозлик ички бозор кўламларига асосланган ҳолда Хитой, Бразилия ва Хиндистонда ривожланмоқда. Лотин Америкаси, Осиё ва Африканинг кўпгина мамлакатлари машинасозлик махсулотларига бўлган ички эҳтиёжларини импорт ҳисобига қондирадилар.

- Россия ва бошқа МДХ мамлакатлари, Шарқий Европа давлатлари ўзларининг хўжалик тузилмаларини тузиш, мавжуд машинасозлик махсулотлари ишлаб чиқариш мажмуасини халқаро бозор талабларига мослаш ҳамда замонавий рақобатбардош махсулотлар ишлаб чиқариш йўлидан бормоқдалар. Машинасозлик махсулотлари ишлаб чиқариш мажмуасида халқаро трансмиллий корпорациялар билан алоқалар тез ривожланиб бормоқда.

- Машинасозлик саноати тармоқ таркибида умумий машинасозлик, электротехника (электроника), транспорт машинасозлиги етакчи мавқеъга эга. 90-йиллар бошларида саноат махсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмида умумий машинасозлик ҳиссаси қисқарди. Бунинг сабаби қишлоқ хўжалиги машиналари, тукимачилик жихозларига бўлган эҳтиёжнинг озайиши бўлса, йўл-қурилиш машиналари ва янги ишлаб чиқариш-робототехника, идора жихозлари ва бошқ. йўналишлар тез ривожланди.

- Умумий машинасозлик турли классификацияларга кўра 300 дан 360 га қадар асосий ишлаб чиқариш йўналишларидан иборат. Жумладан, станоксозлик, ишлаб чиқариш жихозлари (металлургия, тоғ-кон, энергетика блоклари ва бошқ.), қишлоқ хўжалик машиналари, йўл-қурилиш жихозлари, двигателлар, насослар, полиграфия жихозлари ва бошқ. Умумий машинасозлик тармоқлари системали тарзда унинг сермеҳнат турлари ривожланаётган мамлакатларга силжимоқда. Бунга кемасозлик, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ва йўл-қурилиш машиналари ишлаб чиқариш тармоқлари қиради.

- Станоксозлик деярли озчилик мамлакатларда жойлашган. Халқаро бозорга Япония ва Германия, сўнгра АҚШ, Италия ва Швейцария станоклар чиқарадиган асосий мамлакатлардир. Хитой станоклар ишлаб чиқариш бўйича 5-ўринда турсада, фақат 10 % махсулотини четга чиқаради. (6-жадвал).

6-жадвал

Дунё мамлакатларида станоклар ишлаб чиқариш ва уни экспорт қилиш. 1993 йил.
(млн.АҚШ.долл)

№	Мамлакатлар	ишлаб чиқариш	экспорт	халқаро савдодаги ўрни % хисобида.
1.	Япония	7150	3600	20
2.	Германия	5150	3330	18
3.	АҚШ	3300	1100	6
4.	Италия	2400	1400	8
5.	Хитой	1750	200	1
6.	Швейцария	1350	1200	7
7.	Тайван	1000	690	3,5
8.	Буюк Британия	950	450	2,5
9.	Корея Республикаси	630	110	0,5
10.	Франция	620	200	1

- Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ривожланаётган мамлакатларда тез ривожланиб бормоқда. Бу мамлакатлар хиссасига дунё бўйича қишлоқ хўжалиги машиналарининг 40 %, тракторлар ишлаб чиқаришнинг 30 % тўғри келади. Айти вақтда, иқтисодий ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги машинасозлиги билан ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ўртасида фарқ кучли. Ривожланаётган мамлакатлар фермерлар учун комплекс жихозлар ҳамда дехқончилик учун қишлоқ хўжалиги машиналари ишлаб чиқаришга ихтисослашмоқда. Юксак технологияга асосланган қишлоқ хўжалиги техникаси ишлаб чиқариш иқтисодий ривожланган мамлакатлардадир.

- Оғир машинасозлик асосан (барча номенклатурадаги) АҚШ, Япония, ГФР да чегараланган холда Буюк Британия, сўнгра Хитой, Финляндияда (коғоз саноати жихозлари), Австралияда (металлургия саноати жихозлари), Швейцария, Бельгия, Нидерландия, Франция ва Италия (ички бозор учун) мамлакатларида ривожланган. Умумий машинасозлик маҳсулотларини жаҳон бозорига ГФР, АҚШ ва Япония чиқаради. Ривожланаётган мамлакатлардан Бразилия ва Хиндистонда оғир машинасозлик тез ривожланмоқда.

- Электротехника ва электроника. Электроника-электротехника тармоғидан ажралиб чиқиб, мустақил соҳа бўлишига қарамай электротехника ва электроника жихозларини битта корхона ва фирмаларда ишлаб чиқарилмоқда. Кўпгина мамлакатлар статистикасида ягона тармоқ сифатида қаралсада электротехника электроникага нисбатан “камбағал”роқдир. Электротехникада саноат ишлаб чиқариш цикли ва технологияси жихатидан жиддий фарқ қилувчи икки тур-катта серияларда миллионлаб тиражда маиший электрожихозлар ишлаб чиқариш ва халқаро бозор учун жуда оз, алоҳида, заводларда генераторлар ва саноат электрожихозлари яратиш мавжуд. АҚШ (Питсбургда “Вестингаузэлектрик”, Нью-Йоркда - “Эдисон” ва бошқ.), Ғарбий Европадаги (Манчестрда - “Метро Виккерс”, Баденда “Барун-Бровери”, Нюрнбергда - “Сименс”, Нидерландияда - “Филипс” ва бошқ.)фирмалар етакчи ўрин тутди. Электротехника саноати корхоналари илмий-тадқиқот марказлари яқинида жойлашган бўлиб, ўзига хос “илмий парк” лардан (АҚШ да Стенфорд университети яқинида (Калифорния), Ғарбий Европа ва Японияда) иборат.

Электрон саноати иккита кичик тармоқлардан-ҳарбий-саноат электроникаси ва маиший электроникадан иборат. Биринчи тармоқда АҚШ, Россия, сўнгра Япония ва Европа мамлакатлари роли катта. Маиший электроника Япония, Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида ривожланган. АҚШ да ҳарбий-саноат ва маиший электроника жихозлари ишлаб чиқариш нисбати 10:1 ни ташкил қилгани холда Японияда маиший электроника хиссаси тармоқ маҳсулот ишлаб чиқаришида 80 % ни ташкил қилади. АҚШ Япониядан 15-20 млрд. дол. атрофида маиший электроника жихозларини импорт қилади. Янги индустриал

мамлакатлар ўртасида маиший электроника жихозлари ишлаб чиқаришда Сингапур, Корея Республикаси, Тайван ва Малайзия алоҳида ўрин тутади.

Бугунги кунда дунё бўйича ЭХМ ишлаб чиқариш 1 млн.дан ортди. Йилига 60 мингдан ортиқ саноат роботлари ишлаб чиқарилмоқда. (Япония, АҚШ).

- Транспорт машинасозлиги - машинасозликнинг энг асосий тармоқларидан бири. Транспорт машинасозлиги таркибида автомобилсозлик, самолётсозлик, кемасозлик ва кейинги йилларда авиакосмик саноат муҳим ўрин тутади. Автомобилсозлик асосан тўртта минтақада-Япония, АҚШ ва Канада, ЕХ ва Россияда ривожланган бўлиб аста-секин бу тармоқ Бразилия, Аргентина, Корея Республикаси, Хитой ва Ўзбекистонда ривожланмоқда. Автомобилсозликда учта макроминтақани-Европа (16 млн. дона), Япония-Корея Республикаси билан (13,1 млн.дона), АҚШ ва Канада (11,4 млн.дона) ажратиш мумкин. Бундан ташқари Жанубий Америка (Бразилия ва Аргентина 2,5 млн. дона), Россия ва Шарқий Европа (2,2 млн.дона) мамлакатлари ҳамда Хитой (1,0 млн.дона), Малайзия (300 минг дона) автомобиллар ишлаб чиқаради ва бошқа кўпгина мамлакатларда автомобиль йиғув заводлари мавжуд.

- Машинасозлик саноати кучли суръатда монополлашган билан ажралиб туради. АҚШ да 3 та компания хиссасига (“Дженерал моторс”, “Форд Мотор” ва “Крайслер”) бутун мамлакатда ишлаб чиқарилаётган автомобилларнинг 85 % тўғри келади. Буюк Британияда эса “Виккерс”, ГФР да - “Мерседес-Бенц”, “БМВ”, “Фольксваген”, Японияда “Мицубуси”, “Тойота”, Италияда “Фиат” Корея Республикасида “ДЭУ корпорейшен” каби компания ва фирмалар на фақат шу мамлакатлардаги машинасозлик саноати корхоналарини назорат қилибгина қолмай, балки бошқа мамлакатларда ҳам машинасозлик корхоналарига эгадир. Жумладан, АҚШдаги “Форд Мотор” компанияси ГФР, Буюк Британия ва Италиядаги бир қатор автомобиль корхоналарини ҳам назорат қилади ва Швециядаги “Вольво” компанияси билан бирлашди. Ғарбий Европа мамлакатларида чиқарилаётган 1/3 қисм автомобилларни назорат қилмоқда. Японияда 11 та фирма кўлида мамлакат автомобил саноати тўпланган.

7-жадвал

Дунё мамлакатларида автомобиллар ишлаб чиқариш. (1995 йил млн.дона)

№	Мамлакатлар ва минтақалар	Жам и	шундан	
			енгил автомобиллар	юк ва автобуслар
1.	Япония	11,5	8,4	3,1
2.	АҚШ	9,5	5,6	3,9
3.	ГФР	5,2	4,4	0,8
4.	Франция	3,7	3,3	0,4
5.	Испания	2,1	1,8	0,3
6.	Канада	1,9	1,0	0,9
7.	Италия	1,7	1,5	0,2
8.	Корея Республикаси	1,6	1,2	0,4
9.	Буюк Британия	1,5	1,3	0,2
10.	Швеция	0,4	0,3	0,1
11.	Россия ва Шарқий Европа	2,2	1,4	0,8
12.	Лотин Америкаси	2,4	1,8	0,6

Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда автомобилсозлик Россияда 1,0 млн. дона, Польша, Чехия, Руминия, Венгрия ва Ўзбекистонда ривожланмоқда. Йилига жахон мамлакатлари бўйича 40-42 млн.дона автомобиль ишлаб чиқарилади.

Дунё хўжалигида (йилига 7 минг дона тепловоз ва электровозлар ишлаб чиқарилади) 60 % локомотивлар, темир йўл вагонлари иқтисодий ривожланган мамлакатларга (Франция,

ГФР, Япония ва Буюк Британия, Хиндистон, Бразилия) ҳамда 40 % бозор иқтисодиётга ўтаётган давлатлар хиссасига тўғри келади.

- Дунё кемасозлигида (35 млн. бр-рег.т.) Япония алоҳида ўрин тутади (дунё бўйича 50 % чиқарилаётган кемалар тўғри келади). Шунингдек, кемасозлик АҚШ, Буюк Британия, ГФР, Франция, Швеция, Италия, Норвегия, Нидерландия, Перу, Хиндистон каби давлатларда, Россия ва Польшада ривожланган.

90-йилларда Корея Республикаси кемалар ишлаб чиқариш бўйича Япониядан ўтиб кетди. Кўзга кўринган ўринни Тайван, Бразилия эгалламоқда.

Кемасозлик ривожланган классик мамлакатлар - Буюк Британия, Нидерландия, ГФР, АҚШ да кемалар ишлаб чиқаришдан уларни ремонт қилишга ўтдилар (80-йилларда) ва фуқаро кемасозлиги ўрнини харбий кемасозлик эгалламоқда. 80-йилларда кемасозликда асосий эътибор махсус юкларни кўтаришга мўлжалланган танкерлар қурилишига қаратилган бўлса, эндиликда янги йўналиш-контейнерлар ташишга мўлжалланган кемалар, яъни юкларни тўғридан-тўғри юклаш, ташиш ва тушириш имкониятини берувчи (темир йўл-денгиз, дарё-денгиз) йўллари ҳамда P₈-P₈ типигаги (“Роллон-Ролл-офф”) кемалар кўришга эътибор кучли.

- Машинасозлик саноати тармоқлари ўртасида давлат саноат сиёсатининг марказий бўғинини ташкил этувчи авиаракета ва космик саноат (АРКС) алоҳида ўрин тутмоқда. Бу тармоқ истиқболда ҳам на фақат машинасозликда, балки бутун Ғарб мамлакатлари иқтисодиётида базис технологияни (микроэлектроника ва АРКС) етказиб беришда етакчи рол уйновчи тармоқ сифатида қаралмоқда.

- Давлат бу тармоқни тартиблашда икки йўл - инновацион жараёнларни рағбатлантириш ва протекционизм тадбирларини қўллаш орқали фирмаларни ички ва ташқи бозордаги рақобатларини енгиллаштирмоқда.

Бугунги кунда ишлов берувчи саноатда илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик бюроларига сарфланаётган давлат харажатларининг асосий қисми яъни АРКС ва электротехника (радиоэлектроника) саноати тармоқларига мос равишда АҚШ да - 44-28 %, Японияда - 28 % (электротехника), Германияда - 47 ва 29 %, Францияда - 50-43 %, Буюк Британияда - 45-40 %, Италияда - 30 % (хар бир тармоққа) сарфланмоқда.

- АҚШда машинасозлик саноатида илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик бюрolari харажатларининг 60 % АРКС га (75 % тармоқдаги мақсадли харажатлар) сарфланмоқда-ки, бу кўпроқ харбий буюртма билан боғлиқ бўлиб, йирик ихтисослашган фирмалар томонидан амалга оширилмоқда. АҚШ, Европа ҳамжамияти ва Японияда АРКС ва микроэлектроникани ривожлантиришнинг истиқболи дастурлари (“АЭРОБУС” фуқаро авиацияси учун А_{300/250} ўринли, 1972 йил модели) ва А_{300/750} ўринли, 10000 км.га учувчи Осиё йўналишига мос модел ва бошқ.), “Эврика” (3,8 млрд экю) RACE (1985 - 1995 йиллар замонавий алоқа воситалари бўйича) ва бошқа кўплаб давлат концепциялари амалга оширилмоқда.

АҚШ ва Россия дунёдаги йирик авиакосмик саноатга эга. Шунингдек, Франция ва Буюк Британия, сўнгра Германия ва Нидерландияда (“Фоккер” фирмаси) ҳам авиация саноати ривожланган. Авиация саноатида “Боинг” фирмаси (АҚШ-Сиэтл), Ғарбий Европада (Тулуза “Конкорд”), Россияда йирик самолётсозлик корхоналари мавжуд.

Умуман, халқаро меҳнат тақсимоти, ихтисослашув ва кооперацияни ҳисобга олган ҳолда дунё мамлакатларида машинасозлик саноати ривожланганлик даражаси бўйича қуйидаги гуруҳлар шаклланди.

Машинасозлик саноати маҳсулотларини тўла номенклатурада ишлаб чиқарувчи-АҚШ, ГФР ва Япония мамлакатлари.

Тармоқда унчалик ахамиятли бўлмаган турлардан ташқари тўла номенклатурада машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи мамлакатлар - Буюк Британия, шартли равишда Италия.

Унчалик тўла бўлмаган наборда машинасозлик тармоқлари ривожланган мамлакатлар - Россия, Франция, Хитой шартли равишда Испания ва Чехия.

Машинасозлик махсулотлари катта қисмини четдан келтирувчи, аммо айрим тармоқлар юқори даражада ривожланган, машиналар бўйича ижобий савдо балансига эга мамлакатлар - Швейцария, Швеция, Корея Республикаси, Тайвань, Сингапур.

Импортга қарам, машинасозликнинг айрим кичик тармоқлари юқори даражада ривожланган, импорт қийматида махсулот қиймати 2/3 ташкил қилувчи мамлакатлар - Нидерландия, Бельгия, Дания, Австралия, Венгрия, шартли равишда Малайзия, кандайдир даражада Польша, Руминия ва Болгарияни киритиш мумкин.

Йирик ишлаб чиқариш кўламига эга, аммо ишлаб чиқариш таркибида айрим оралиқ мавжуд машиналар экспорт қиймати импортнинг ярмини қопловчи мамлакатлар Канада, Бразилия, Мексика ва Хиндистон.

Ишлаб чиқариш умумий кўлами юқори бўлсада, савдо баланси кескин манфий бўлган мамлакатлар - Австралия. ЖАР ва Аргентина.

Машинасозликнинг айрим турлари тор ихтисослашган ва экспортга йуналтирилган алохида тармоқлар ривожланган мамлакатлар - Финляндия, Норвегия, Исроил, Греция ва Португалия, Пуэрто-Рико ва Лотин Америкасидаги Америка компаниялари филиаллари, учинчи дунёнинг айрим мамлакатлари (Маврикий-чўнтак радиоприёмниклари ишлаб чиқариш).

Машинасозлик ривожланган бўлсада ички эhtiёжларни қондира олмайдиган мамлакатлар - Туркия, Эрон, Миср.

Машинасозлик энди-энди (шаклланаётган) ривожланаётган мамлакатлар-Нигерия ва бошқ.

Ремонт ва йиғиш корхоналари мавжуд мамлакатлар- Эфиопия, Камбоджа ва бошқа ривожланаётган мамлакатлар.

7.Химия саноати. жуда мураккаб табақалашган тармоқ таркибига эгадир. Шунинг учун ҳам химия саноати тармоқларини ягона жойлашиш қонуниятлари асосида умумлаштириш жуда қийин. Химия саноати халқ хўжалиги ва аҳолининг дори-дармонларга бўлган хилма-хил эhtiёжларини қондиради. Химия саноатнинг хом-ашё ва химикатларга, қишлоқ хўжалигини-минерал ўғитларга ва қишлоқ хўжалиги зараркунандаларга қарши ишлатиладиган воситаларга бўлган талабини қондиришдан ташқари турмушда ҳам жуда кенг қўлланилмоқда. Химия саноатининг янги хом-ашёси - синтетик сунъий махсулотлар табиий махсулотлар ўрнини босмоқда, қурилиш ва қадоқловчи махсулотларни етказиб бермоқда. Химия саноати харбий йўналишга ҳам эгадир.

Химия саноати тармоқлари ўртасида бош ролни нефт газ хом-ашёси асосидаги органик синтез химияси ўйнамоқда. Ноорганик химия иккинчи ўринга тушиб қолди ёки химия саноати махсулотлари қийматининг 10-25 % ни ташкил қилмоқда. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда тобора кўпроқ “илм талаб” тармоқлар - фармацевтика, захарли химикатлар ишлаб чиқариш ўрин эгалламоқда, ривожланаётган мамлакатларда ўғитлар, органик махсулотлар, пластмасса ва толалар ишлаб чиқарилмоқда.

- АҚШ дунё мамлакатлари ўртасида кенг номенклатурада илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқ янги техник мураккаб юқори эhtiёж мавжуд тармоқлар ривожланганлиги билан ажралиб туради. 90-йилларнинг бошларида дунё химия саноати махсулотининг 20 % ва халқаро экспортнинг 15 % АҚШ хиссасига тўғри келди. Ғарбий Европа мамлакатлари 23-24 % химия саноати махсулотларини (ГФР энг химиялашган мамлакат бўлиб, АҚШ билан тенг химия саноати махсулотини экспорт қилади) ишлаб чиқармоқда ва экспорт қилмоқда. Японияга 15 % дунё химия саноати махсулотларини ишлаб чиқариш ва экспорти тўғри келади.

Дунёда тўртинчи химия саноати ривожланган район Форс кўрфази минтақасида шаккланди. Нефть қазиб чиқарувчи мамлакатлар - Саудия Арабистони, БАА, Кувайт, Эрон ва Бахрейн мамлакатлари органик синтез махсулотлари ва ўғитлар ишлаб чиқармоқда ва

экспорт қилмоқда. Хом-ашё сифатида арзон табиий газдан фойдаланилмоқда. Бу минтақа химия саноати махсулотининг 5-7 % ини бермоқда.

- Юқоридаги тўртта химия саноати ривожланган минтақадан ташқари Россия ва бошқа МДХ мамлакатларида, Шарқий Европа давлатларида химия саноати корхоналари мавжуд. Россия дунё химия саноати махсулотининг 3-4 % ини бермоқда. (СССР - 10% дунё химия саноати махсулотларини берган). Хитой химия саноатини жадал ривожлантириб ва унинг махсулоти сифатини оширмоқда. Минерал ўғитлар, пластмасса ва фармацевтика махсулотлари ишлаб чиқармоқда. Шунингдек, Хиндистон, Бразилия ва бошқа ривожланаётган мамлакатларда ҳам химия саноати тез ривожланиб бормоқда.

Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари, айниқса Корея Республикасида химия саноати тармоқлари тез ривожланмоқда.

- 1970-йиллардан бошлаб химия саноати жойлашишида энергетика инқирозга боғлиқ холда ўзгаришлар юз берди. Химия саноати, айниқса, ўғитлар ишлаб чиқариш (нефт химия) Фарбий Европа мамлакатларидан (азотли ўғитлар) ривожланаётган мамлакатларга кучди. Япония фирмалари нефт-химия заводларини арзон нефт-газ хом-ашёси районларига курдилар. Натижада, дунёдаги энг арзон метанол Оловли ердан Японияга келтирилади. Япониянинг ўзида метанол ишлаб чиқариш тугатилди ва мамлакатда ишлаб чиқарилган метанолга нисбатан нархи 2 баробар оз қийматга эга махсулот импорт қилинмоқда.

Натижада, химия саноати жойлашишида уч асосли модел: Шимолий Америкада хом-ашё, энергия ва сув ресурслари асосида (меҳнат қиймати, сотиш бозорлари ва ИТТКБ иккинчи даражали омил бўлиб қолди); Японияда хом-ашё омили; Фарбий Европада хом-ашё, энергия ва сув ресурсларига боғлиқ йўналиш асосий рол ўйнамоқда.

Юқоридаги омиллар асосида АҚШ нефть химия саноати корхоналари Жанубда - Хьюстон районида тўпланди. “Доу-Кемикал” фирмаси дунёдаги энг йирик нефть химия саноати корхонасидир. Нозик химия саноати корхоналари Нью-Йоркда (фармацевтика ва нозик химия), Фарбда (Лос-Анджелес ва Сан Франциско агломерацияларида) жойлашган. Канада химия саноати корхоналари АҚШ учун ишлайди (калийли тузлар).

- Фарбий Европа мамлакатларидаги интеграция жараёни химия саноати корхоналарининг жойлашишини сезиларли даражада ўзгартирди. Хўжалиқни денгизга томон умумий силжиши фонида нефть хом-ашёси асосида Рейн-Шелдь куйи қисмида “Техас-Европа” (Роттердам-Антверпен) дунёдаги кўлами жихатидан энг йирик комбинатлардан бири қад кўтарди. Бу корхона Рур заводларидан ташқари, қўшни районлар ва Италия заводларини ярим фабрикат махсулотлар билан таъминлайди.

Нисбатан кичикрок кўламда Жанубий Италия райони (Сицилия-Сардиния-Апеннин ярим ороли жануби) ярим фабрикат махсулотлар билан мамлакат жануби, Альп мамлакатлари ва хатто ГФР жанубини таъминлайди.

- Фарбий Европа ўзининг анъанавий ахамиятини сақлаган холда ишлаб чиқариш инфратузилмалари ривожланган эски районларда янги ишлаб чиқариш тизимлари шаклланди. Чунончи, ГФРдаги Людвигсхавен химия комбинати на фақат Фарбий Европада, балки дунёдаги иккинчи комбинатдир. Шунингдек, ГФРда Гамбургдаги Америка “Доу Кемикл” фирмасидан ташқари Кил-каналига кираверишдаги Хайде шахрида “Басф” фирмаси заводи юзага келди. Буюк Британияда Уилтан-Биллингем саноат тугунидан ташқари Ардир (Шотландия жануби), Шимолий Ирландия, Инвергардон (Шотландия), Францияда Гавр ва Марселда химия саноати корхоналари муҳим ўрин тутади.

- Япония химия саноати Тинч океани қирғоқ бўйидаги бўш худудларни ўзлаштириш орқали Нагойя ва Осакадан Симоносекига қадар, шунингдек, Кита Кюсю ва Синоку оролига қадар, Япония денгизи сохил бўйида Ниигата дан Циругига қадар жойлашган. Тинч океани сохил бўйидаги экологик муаммолар мамлакат химия саноатини бошқа худудларга кўчиришни тақозо қилмоқда.

- Форс кўрфазида шаклланди химия саноати корхоналари махсулот ишлаб чиқариш бўйича (Саудия Арабистони, БАА, Кувейт, Эрон) ва Бахрейн дунёда Техасдан сўнг иккинчи

ўринга чикди ва экспортга йўналтирилгандир. Айни вақтда ривожланаётган мамлакатлардан бир гуруҳида (Хиндистон, Бразилия ва бошқ.) турли дори-дармонлар ишлаб чиқаришдан иборат фармацевтика саноати тез ривожланмоқда.

- Химия саноати халқаро савдосида АҚШ, Ғарбий Европа, Япония, Россия йирик экспорт мамлакатлари сифатида етакчи ўрин тутса, 80-йиллардан бошлаб нефт химия саноати махсулотлари экспортида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг фаол иштироки бошланди. Юқоридаги ҳудудларда сертармоқ химия саноати махсулотлари ишлаб чиқаришнинг “қуйи қаватлари” ва “юқори қаватлари” жадал ривожланмоқда.

Енгил, ўрмон-целюлоза ва озик-овқат саноатининг тармоқ таркиби ва ривожланиш жараёнлари.

Енгил саноат-деярли барча саноати ривожланган мамлакатларда индустрлаштириш жараёнида “бойроқ” бўлган тармоқдир. Кейинги йилларда деярли учинчи дунё мамлакатларида жадал ривожланмоқда. Енгил саноат тармоқларида ҳамон арзон ишчи кучи ва кам малакали ишчи кучи асосий ўрин тутади, унинг айрим тармоқларида юқори технология муваффақиятли қўлланилмоқда. Айни вақтда, асосан арзон ишчи кучи ва янги саноат номенклатурасини тез ўзгарувчанлиги бу тармоқни ривожланаётган мамлакатларга силжиши учун бош омил бўлмоқда. Натижада, на фақат тўқимачилик ишлаб чиқариши (Хитой, ривожланаётган мамлакатлар янги индустриал мамлакатлар) ривожланаётган мамлакатларга, балки пойабзал саноати ҳам (АҚШда - бу тармоқ енгил саноат бешиги бўлган) янги пойабзал саноати “кит” лари (Корея Республикаси, Хитой, Хиндистон, Бразилия ва Вьетнам) бўлган мамлакатларга йуналмоқда.

- Саноати ривожланган мамлакатларда эса “қимматбаҳо” ишлаб чиқариш тармоқлари - трикотаж (газламадан ташқари), гилам, мўйна махсулотлари ишлаб чиқариш, “юқори мода уйлари” сақланиб қолган. (бунга Хитойга ўхшаган Ғарб андозасида тикувчилик махсулотлари ишлаб чиқариш кирмайди). Айни вақтда заргарлик саноати, ўйинчоқлар ва спорт махсулотлари ишлаб чиқариш муҳим ўрин тутмоқда. Шунингдек, мўйна саноати (асосан икки мамлакат АҚШ ва ГФР тўпланган) ҳам ривожланаётган мамлакатларга силжимоқда. Маиший махсулотлар ишлаб чиқаришнинг намуналари, эталонлари ва лойиха ҳужжатлари иқтисодий ривожланган мамлакатларда қолгани ҳолда бу тармоқ ҳам ривожланаётган мамлакатларга силжимоқда.

- Енгил саноат сертармоқ бўлиб, у бош тармоқ-трикотаж ва пойабзал тармоқларидан тортиб ўнлаб шахарларнинг “қасб-қори”га айланган “кам ахамиятли” бўлиб кўринган заргарлик, кулолчилик, ўйинчоқлар ишлаб чиқариш, гулчилик каби соҳалардан иборатдир.

Енгил саноат асосан тўқимачилик (трикотаж тармоғи ҳам), тикувчилик ва пойабзал тармоқларидан иборат.

- **Тўқимачилик саноати.**-Бу тармоқ учта ишлаб чиқариш типларидан (турли сунъий толалардан иборат аралаш газламалар, ип-газлама, сунъий толалардан иборат трикотаж) иборат. Анъанавий жун, каноп газламаларининг ахамияти камайиб кетди ва дунё газламалар ишлаб чиқаришнинг 10 % тўғри келади, холос. Бош газламалар сунъий толалардан (табиий толалар ҳам аралашган) газламалар ишлаб чиқариш йилига 3 млрд.м. ташкил қилади. Трикотаж газлама ва унинг махсулотлари 30 млрд.м. атрофида. Бундан ташқари, қўлда тўқиладиган Хиндистон газламаси - сари 5-6 млрд.м. ишлаб чиқарилади ва қисман экспорт ҳам қилинади.

- Асосий аралаш газламалар ишлаб чиқариш бўйича биринчи ўринда АҚШ (10 млрд.м.) туради ва ўз ўрнини секин-аста Хитой ва Хиндистонга бўшатиб бермоқда. Иккинчи ўринда Хиндистон (4 млрд.м.) ва шунга яқин Япония, Хитой, Корея Республикаси ва Тайвань туради (қолган мамлакатлар йилига 2 млрд.м.дан оз газлама ишлаб чиқаради).

Ип-газлама ишлаб чиқариш бўйича Хитой ва Хиндистон (7-9 млрд.м.), сўнгра АҚШ (5 млрд.м.), Япония, Италия, Тайвань ва Миср (1,5-2 млрд.м) мамлакатлари етакчи ўрин тутади. Бир вақтлар Буюк Британия йирик ип-газлама ишлаб чиқарувчи мамлакат бўлган бўлса, ҳозир 300 млн.м. ип-газлама ишлаб чиқармоқда ва ўз ўрнини Португалияга бўшатиб

бермоқда. Риволанаётган мамлакатлар (Покистон, Гонконг ва бошқ.) дунёдаги ип-газлама ишлаб чиқаришнинг 50 % ини бермоқда.

Иқтисодий ривожланган мамлакатлар трикотаж махсулотлари ишлаб чиқаришда (Италиядан ташқари) ўз ўрнини ривожланаётган мамлакатларга (50 % дунё бўйича ишлаб чиқариш) бўшатмоқда.

Россия тўқимачилик саноати ғоят мураккаб жараёнларни бошидан кечирмоқда. Мураккаб иқтисодий ҳолат бу тармоқда ишлаб чиқаришни кескин пасайиб кетишига олиб келди.

Жун-газламалар ишлаб чиқариш Ғарбий Европа, АҚШ, Япония, Хитойда ривожланган бўлиб йилига 1,5-2 млрд.м. тайёрланади. Канош газламалар ишлаб чиқариш Россия, Франция, Белгия, Нидерландия, Буюк Британия, жун махсулотлари Хиндистон ва Бангладешда ривожланган. Табиий шойи газламалар ишлаб чиқариш кейинги 20 йилда бир оз тикланди ва Хитой, Япония, Хиндистон ва Италия каби мамлакатларда ривожланган. Турли мамлакатлар учун қимматбаҳо ва хунармандчилик - бадий газламалар ишлаб чиқариш ҳам хос (сари-Хиндистон, беқасам ва хонатлас - Ўзбекистон ва бошқалар).

• **Тикувчилик саноати.** - арзон меҳнатга асосланган ҳолда ривожланаётган мамлакатларга силжимоқда. Шунга қарамай, йирик тикувчилик саноати марказлари Нью-Йорк (дунёдаги энг йирик тикувчилик саноати маркази), Париж ва Рим “мода марказлари” бўлса, индустриал мамлакатларда юксак технологияга асосланган дунё бўйича тикувчилик махсулотлари ишлаб чиқариш йўналишини белгиловчи мода кийимлари тикиш сақланиб қолди. Деярли барча мамлакатларда тикувчилик саноати ривожланган бўлишига қарамай, иқтисодий ривожланган мамлакатлар - “элита” махсулотлари, ривожланаётган мамлакатлар “оммавий” махсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашмоқдалар.

• **Пойабзал саноати.** - ҳам энгил саноат тармоқлари каби ривожланаётган мамлакатларга силжимоқда ва бу жараён ҳам арзон ишчи кучи билан боғлиқдир. Бу жараён бугунги кунда ҳам давом этмоқда ва мутахассисларнинг таъкидлашича янги поябзал ишлаб чиқарувчи мамлакатлар (Вьетнам сингари) юзага келиши мумкин. Агар, дунё бўйича 90-йилларнинг бошларида АҚШ ва Италия етакчи ўринни эгаллаган бўлса, XXI аср бўсағасида Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларига дунё бўйича пояфзал ишлаб чиқаришнинг 60 % и, Ғарбий Европа мамлакатларига - 11% и, Жанубий Америка мамлакатларига - 7%, АҚШ га -6 % и тўғри келди.

Бугунги кунда йирик поябзал ишлаб чиқарувчи мамлакатлар МДХ давлатлари, Корея Республикаси, Италия, Тайвань, Япония, Индонезия, Вьетнам, Таиланд ва АҚШ дир. Пойабзал саноатида модани белгиловчилар ва дунё поябзал саноати корхоналарига етказиб берувчилар Италия ва Австрия фирмалари бўлиб қолмоқда. Умуман, энгил саноатда оммавий ишлаб чиқариш турлари ривожланаётган мамлакатларда ва “элитар” ишлаб чиқариш турлари иқтисодий ривожланган мамлакатларда ривожланмоқда.

• **Ўрмон-Целлюлоза саноати.** Дунё бўйича ёғоч миқдори 360 млрд.м³ деб баҳоланган. Йиллик кўпайиши - 3,3 млрд.м³. 90-йилларнинг-бошларидаёқ ёғоч тайёрлаш, ўрмонларни кўпайтириш билан бир хил даражага етди. Дунё хўжалигида ўрмон саноати (целлюлоза-қоғоз саноати ҳам) иқтисодий ривожланган мамлакатлар - АҚШ, Канада, Финляндия, Россияда жойлашган. Юқоридаги мамлакатлар айни вақтда ўрмон саноати махсулотларини экспорт қилувчи асосий мамлакатлар ҳам ҳисобланади. Айниқса, Финляндия ва Канада экспортида қоғоз алоҳида ўрин тутади.

Лотин Америкаси мамлакатларидан Бразилия, Осиёда - Индонезия, Малайзия, Африкада Буркино - Фасо, Габон каби ўрмон ресурсларига бой давлатлар ҳам ёғоч тайёрлайди (дунё бўйича тайёрланадиган ёғочнинг 10 % тўғри келади) ва кўплаб экспорт қилади. Бу мамлакатлар истиқболда целлюлоза саноатини ривожлантириш имкониятига эгадир.

Ўрмон саноати: а) ёғоч тайёрлаш (дарахт кесиш, уни транспорт магистралларига олиб чиқиш, қайта ишлаш марказларига етказиб бериш); б) ёғочга механик ишлов бериш (тахта тилиш ва ёғочсозлик - энгил - ёғоч-тахта, фанер, гугурт, идиш, мебель ва

бошқа махсулотлар ишлаб чиқариш); в) ёғочга химиявий ишлов бериш (ўрмон-химия - яъни целлюлоза, қоғоз, картон, скипидар, канифол ва бошқа хилма-хил махсулотлар) тармоқларидан иборат. Ўрмон саноати тармоқларининг жойлашиши хусусияти хом-ашё ва истеъмол районлари билан боғлиқдир.

Целлюлоза - қоғоз саноати деярли иқтисодий ривожланган мамлакатлар АҚШ, Канада, Финляндия, Россия, Болтиқ бўйи давлатлари, Украинада жойлашгандир. Россиядаги энг йирик целлюлоза - қоғоз комбинатлари - Красноярск, Братск, Байкальск, Амурск, Котлас ва Сыктывкарда барпо этилган.

Озиқ-овқат саноати. XX аср охири ва XXI аср бўсағасида озиқ-овқат саноати муҳим ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда анъанавий тармоқлар, айниқса инсон соғлиғига таъсир қилувчи “зарар”ли ҳисобланган виночилик, пиво, тамаки ва қанд саноатининг ривожланаётган мамлакатларга силжиши (Россия ҳам истеъмол жихатидан ривожланаётган мамлакатларга яқин турганлиги учун бу ерда тамаки ва пиво ишлаб чиқариш ўсмоқда) кузатилмоқда. Шунингдек, иқтисодий ривожланган мамлакатларда аёлларни оғир “ошхона меҳнати”ни енгиллатувчи “ошхонани индустрлаштириш” ишлаб чиқариши юқори суръатлар билан ўсмоқда.

Йирик ва хилма-хил озиқ-овқат саноати АҚШ, Канада, Ғарбий Европа, Япония, Шарқий Европа, Россия, шунингдек, Бразилия, Аргентина, Австралия, Янги Зеландия, Хиндистон, Хитойда шаклланди.

- Озиқ-овқат саноати таркибида техник жихатдан қуролланганлик даражасига кўра шакар саноати (фақат Хиндистонда кустар типда) ажралиб туради. Бразилия, Куба, Австралия, ЖАР, Таиланд, Франция, Нидерландия, ГФР йирик шакар экспорт қиладиган мамлакатлар бўлса, Россия, АҚШ, айрим Европа мамлакатлари, Эрон йирик импорт мамлакатларидир. Дунёдаги ишлаб чиқарилаётган шакарнинг 2/3 шакар қамиш, 1/3 қанд лавлагига тўғри келади. Тамаки бозорида иккита мамлакатлар гуруҳи - тамаки махсулотлари билан тўлиб-тошган иқтисодий ривожланган мамлакатлар (айни вақтда чекишга қарши кураш туфайли истеъмол қисқариб бормоқда) ва ривожланаётган мамлакатлар бозори (Россия) бўлиб, иккинчи гуруҳда тамаки махсулотлари ишлаб чиқариш ўсиб бормоқда. Энг йирик тамаки махсулотлари ишлаб чиқариш корхоналари йирик марказлар ва порт шаҳарларда жойлашган бўлиб, АҚШ, Хитой, Хиндистон ва ГФР йирик тамаки саноатига эгадир. Россия, Туркия ва Хитойда тамаки индустрияси кенгаймоқда.

- Худди шундай ҳолат вино ёки вино-арақ ишлаб чиқаришга ҳам таалуклидир. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда вино, спиртли ичимликлар, пиво ишлаб чиқариш қисқариб, янги индустриал мамлакатларда эса кўпайиб бормоқда.

Кейинги ўн йилликда Ғарбий Европа мамлакатларда виночилик 10 млн. гкл. га қисқарди. Шунга қарамай Италия дунё вино ишлаб чиқариш бўйича биринчи ўринда (61 млн. гкл. 1994 й), Франция (57 млн. гкл.) иккинчи ўринда туради. Хар иккала мамлакат дунё бўйича ишлаб чиқилган виночилик махсулотларнинг 40 % бермоқда, қолган мамлакатлар хиссасига 180 млн. гкл. вино тўғри келади. Европада йирик вино ишлаб чиқарувчи мамлакатлар Испания (15-18 млн. гкл.), Португалия (10-12 млн. гкл.) ва ГФР (10 млн. гкл.) бўлса, Ғарбий ярим шарда АҚШ (20 млн. гкл.) ва Аргентина (8-10 млн. гкл.) мамлакатларидир.

- Пиво ишлаб чиқарувчи йирик мамлакатлар АҚШ, ГФР, Буюк Британия ва бошқа кўпгина Европа мамлакатлари бўлиб, кўпроқ экспорт эҳтиёжлари туфайли ривожланмоқда. Россия йирик пиво ва бошқа экологик ичимликлар ишлаб чиқарувчи мамлакат бўлишига қарамай, бу махсулотларни импорт қилувчи мамлакат ҳамдир.

Кейинги йилларда иқтисодий ривожланган мамлакатлар озиқ-овқат саноатида ярим фабрикалар ишлаб чиқариш, гўшт ва сут махсулотлари ишлаб чиқариш ва унинг экспорт йўналиши кенгаймоқда. Ривожланаётган мамлакатларда озиқ-овқат саноатининг “классик” тармоқлари, консерва саноати, айниқса, хилма-хил соклар, мева консервалари ишлаб чиқариш кенгаймоқда.

- Озиқ-овқат саноати тизимида балиқчилик алохида ўрин тутади. Кейинги йилларда Дунё океани биоресурсларидан кенг суръатда ва интенсив фойдаланилмоқда. Йилига 100 млн.т. денгиз махсулотлари овланмоқда. Бунинг 1/10 қисми чучук сувлардан овланмоқда. 90 % денгиз махсулотларини сельд ва треска балиқлари ташкил қилади ва истикболда қисқариши кутилмоқда. Қолганлари моллюска, раксимонлар ва сув ўтларидан иборат. Денгиз махсулотларининг 50 % Тинч океани хавзасига айниқса, Хитой (10 млн.т) ва Япония (10 млн.т.) тўғри келади. Шунингдек, Перу (5 млн.т.) ва Россия (5 млн.т.) мамлакатлари ҳам йирик балиқ овловчи флотга эга. Шимолий Атлантика биоресурсларидан кенг суръатда фойдаланиш бошланди. Бир қатор Европа мамлакатлари айниқса Норвегия, Исландия мамлакатлари иқтисодиётида денгиз биоресурслари муҳим ўрин тутмоқда.

- Иқтисодий ривожланган мамлакатларининг техник жихатдан яхши қуролланган замонавий балиқ овлаш кемалари Дунё океани ва денгизларининг энг унумдор ҳудудларида қиммат баҳо балиқ ва бошқа денгиз махсулотларини овлаш имкониятига эга бўлса, ривожланаётган мамлакатлар бундай имкониятларга эга эмас. Айниқса, денгиз махсулотлари билан тирикчилик утказувчи камбағал аҳоли учун сезиларли қийинчиликлар юзага келмоқда. Айни вақтда, экологик мувозанат жиддий бузилмоқда.

БМТнинг 1982 йилда “Денгиз ҳуқуқи конвенция” сени қабул қилиши ва қирғоқ бўйи мамлакатлари учун 200-милли “иқтисодий минтақа” ни эълон қилиниши сермахсул денгиз акваториясини назорат қилиш, унинг биоресурсларидан самарали фойдаланиш ва кўпайтириш имконини берди.

Дунё океани биоресурсларини тиклаш ва кўпайтиришда, инкирозли ҳолатлардан чиқишда аквакультура ва балиқларни кўпайтириш муҳим ўрин тутмоқда. Аквакултуранинг 80 % Осиё ва Тинч океани минтақасига тўғри келади. Бу ерда одамлар қадимдан шоли билан биргаликда балиқ кўпайтирганлар ва бу йўналиш истикболли йўналиш сифатида қаралмоқда. Шунингдек, аквакультурада сув ўтлари (денгиз карами), моллюскалар, қисқичбақа ва бошқ. етиштирилмоқда ва экспортга чиқарилмоқда. Бу махсулотлар хиссаси денгиз махсулотлари ҳажмида 10 % ташкил қилмоқда. Хитой ва Хиндистонда эса денгиз махсулотларининг 40 % дан иборат. Аквакультура жуда тез суръатлар билан ривожланмоқда ва унинг истикболи мустаҳкам илмий-техник асосларни барпо қилиш, кўплаб денгиз биотини кўпайтириш билан боғлиқдир.

- **Саноат ва атроф-муҳит муаммоси.** Саноатнинг ривожланиши атроф-муҳитга кучли таъсир қилади. Чунки, саноат тармоқлари ер ости ва ер усти ресурсларининг асосий “истеъмолчи” сидир. Тоғ - кон саноатининг ривожланиши оқибатида табиий ландшафтнинг бузилиши, тоғ жинсларининг очиқ муҳитга чиқариб ташланиши атроф-муҳитга жиддий зарар етказди. Унинг оқибатлари инсоният учун ниҳоятда хавфли бўлиб, Тупроқ қопламанинг бузилишига, ер ости сув манбаларининг ифлосланишига ҳамда рекультивация жараёнларида катта харажатларга олиб келади. Денгиз тоғ - кон ишларини кенгайтириши Дунё океани сувларининг ифлосланишига, унинг биоресурсларига салбий таъсир қилиб жиддий экологик хавфни юзага келтирмоқда.

Ёқилғи энергетика мажмуасида ИЭСлари атроф-муҳитга зарарли моддалар чиқаради, атмосферанинг газ таркибини бузади, сув температурасини кўтаради, АЭС эса атроф-муҳитга ғоят зарарли радиоактив элементларни чиқаради, ёки АЭС лардаги фалокат оқибатлари (Украина-Чернобиль АЭС даги авария) тузатиб бўлмас ҳолатларни юзага келтириши, жуда эҳтиёткорона ёндошишни тақозо қилмоқда. АЭС лар нисбатан “соф” бўлсада тўғон плотиналар, сув омборлари атроф-муҳит рельефига, ўсимлик ва хайвонот дунёсига, ер ости сувларига таъсир этиб экологик мувозанат бузилишига олиб келмоқда.

Металлургия саноатининг ривожланиши эса ресурсли ҳудудлар киёфаси жиддий бўзилишидан ташқари атроф-муҳитга темир, қўрғошин, калайи, мис, симоб, сурма ва бошқа зарарли металл чиқиндилари, зарралари ва чангларни чиқариб инсон саломатлигига хавф солмоқда.

Химия ва нефт-химия саноати, ўрмон-целлюлоза ва бошқа саноат тармоқлари-хавони, сувни, Тупроқ қопламани турли зарарли чиқинди ва ташламалар билан ифлосламоқда. Айниқса, химия саноати корхоналаридаги халокатлар ғоят хавфли оқибатларни юзага келтирмоқда.

Шунинг учун ҳам саноат тармоқларини ривожлантириш ва жойлаштиришда экологик омилни ҳисобга олиш, табиий муҳитни муҳофаза қилиш тамойилларига амал қилиш, “чиқитсиз технология” ларни ва берк ишлаб чиқариш тизимларини жорий қилиш ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Таянч сўз ва иборалар.

8. Саноатнинг қадимги, янги ва энг янги тармоқлари. Саноатнинг тармоқ таркиби. Ёқилғи-энергетика баланси. Ноанъанавий энергия манбаалари. Шартли ёқилғи бирлиги. Энергетика. Қора металлургия. Рангли металлургия. Машинасозлик мажмуаси. Органик синтез химия саноати. Ноорганик химия саноати. Химия саноати ишлаб чиқаришнинг “қуйи” ва “юқори” қаватлари. Енгил саноат тармоқ таркиби. Урмон-целлюлоза саноати. Озиқ - овқат саноати.

Такрорлаш учун саволлар.

Иқтисодиётнинг умумий тармоқ таркиби ва моҳиятини тушунтириб беринг?
Ёқилғи-энергетика мажмуаси ва унинг дунё хўжалиги тизимидаги ўрнига тавсиф беринг ва ИТИ таъсирида юз бераётган ўзгаришларнинг моҳиятини очиб беринг?
Металлургия саноатининг ривожланиш хусусиятлари ва ИТИ таъсиридаги ўзгаришларга тавсиф беринг?
Машинасозлик саноатининг “зарбдор учлик” нинг марказий бўғини сифатида ривожланиш жараёнлари ва иқтисодиётдаги ўрнини тавсифлаб беринг?
Химия саноати, унинг тармоқ таркиби ва жойлашиш хусусиятларига тавсиф беринг?
Енгил, ўрмон-целлюлоза ва озиқ-овқат саноатининг тармоқ таркиби ва ривожланиш жараёнларини тушунтириб беринг?

9-БОБ. Агросаноат мажмуаси: ривожланиш жараёнлари.

9.1. Агросаноат мажмуаси ва агробизнес тушунчаларининг моҳияти. “Кук инқилоб” ва унинг моҳияти.

XX асрнинг 60-70 йилларида дунё хўжалиги ишлаб чиқаришда дастлаб иқтисодий ривожланган мамлакатларда аввало АҚШда янги технологик силжиш “агросаноат интеграция” си жараёни бошланди.

Агросаноат интеграцияси - саноат бирлашмалари ва хизмат курсатиш соҳаларидан фаркли уларок - бош хусусияти тармоқлараро характерга эга бўлиб, бир-биридан жиддий фарқ қилувчи саноат ва қишлоқ хўжалигининг ташкилий ва тижорат жихатидан бирлашувини ифодалайди.

Агросаноат интеграцияси маълум маънода қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг: табиий-ижтимоий омилларга боғлиқлигини юмшатиш;

олдиндан режалаштиришнинг сифатини ошириш;
мева-ўзум, сабзавот-полиз ва бошқа қишлоқ хўжалиги махсулотларидан олинадиган хосил ва унинг хажмини башоратлаш имконини беради ҳамда қишлоқ хўжалигини саноат ишлаб чиқаришнинг умумий жараёнлари билан кушади. Интеграция, жамиятдаги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва саноат ишлаб чиқаришнинг ўзаро боғлиқлигини янада кучайтириш орқали саноатни қишлоқ хўжалик хом-ашёси билан таъминлашнинг барқарор иқтисодий ва тижорат механизминини вужудга келтиради.

Агросаноат интеграцияси тарихий ва мантикий суръатда агросаноат мажмуасини (АСМ) тўзилишига олиб келади. АСМ- мураккаб тушунча бўлиб ижтимоий ишлаб чиқаришда қишлоқ хўжалиги ва саноат корхоналари, тармоқларининг интеграцион асослардаги барқарор, ўзок муддатли ишлаб чиқариш ва тижорат алоқаларини билдиради, хусусий ва шартномавий муносабатлар, (контракт типиди) негизда бутун агросаноат занжирида қишлоқ хўжалик махсулотларини етиштириш, саклаш, қайта ишлаш, тайёр махсулотларни истеъмолчига етказиб бериш ва қишлоқ хўжалиги учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқаришни ифодалайди.

АСМ таркибига уч соҳа:

Қишлоқ хўжалиги ва унга алоқадор тармоқлар учун ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига - ишлаб чиқариш техника хизмати курсатадиган саноат тармоқлари;

қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг ўзи;

қишлоқ хўжалиги махсулотларини қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиб бериш (тайёрлаш, қайта ишлаш, саклаш, ташиш, реализация қилиш) билан банд бўлган тармоқлар киради.

Шунингдек, айрим тадқиқотларда АСМ таркибиди туртинчи соҳа инфратўзилмалар ҳам махсус таркиб сифатида ажратилади. Инфратўзилмалар таркибига - АСМ ва унда бандлар фаолияти учун шарт-шароитларни таъминлаб берадиган хўжалик тармоқлари - йўл - транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника таъминоти, омбор хўжалиги, моддий бўлмаган ишлаб чиқариш тизимлари киради.

АСМ функционал характериға кўра ижтимоий ва ишлаб чиқариш йўналишларига бўлинади.

Агросаноат интеграциясининг ривожланиши ва АСМнинг шаклланиш жараёни иқтисодий ривожланган мамлакатлар, айниқса, АҚШда юқори суръатлар билан бормоқда. Чунончи, 90-йилларнинг бошларида АҚШ АСМда меҳнатда банд аҳолининг 18,5 % банд бўлиб, ялпи миллий махсулотнинг 17,5 % етказиб берди, ёки амалда қишлоқ хўжалиги самарадорлигини саноатдан орқада қолишга барҳам берилди. Ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ хўжалигида муҳим ўзгаришлар юз бераётганлигини, умумий жараён ва шакллар кўзга ташланаётганлигига қарамай, агросаноат соҳасида умумий қолоқлик Ғарб иқтисодиётиға боғлиқ холда ўзига хос равишда мавжуддир.

Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар агросаноат ишлаб чиқаришида трансмиллий корпорациялар (ТМК) интегратор вазифасини бажармоқда ва муҳим рол ўйнамоқда. ТМК ўзларининг қайта ишлаш корхоналарини ривожланаётган мамлакатларда кўриш орқали ўз давлатларидаги шаклланган ишлаб чиқариш жараёнларни ҳам кўчирмоқдалар.

Халқаро агросаноат интеграциясининг бош йўналиши - умумбашарий муаммолардан бири ўсиб бораётган ер шари аҳолисининг озиқ-овқат махсулотлари ва саноатни хом-ашё билан таъминлашдир.

• **Агробизнес тушунчасининг моҳияти.** Агробизнес-юқори фойда олиш мақсадида қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ тармоқларни (маркетинг тизими ҳам киради) хозирги замон бошқарув усуллари ва йўллари билан ташкил қилишдир. Агробизнеснинг юзага келиши 70- йилларнинг ўрталаридан бошлаб дастлаб иқтисодий ривожланган мамлакатларда, сўнгра бозор иқтисодиётиға ўтаётган ва ривожланаётган мамлакатларда озиқ-овқат саноати компанияларининг фермер хўжаликларидан қишлоқ хўжалик махсулотларини сотиб олиши ва қайта ишлаши бозорға олиб чиқиш туфайли ягона

агроишлаб чиқариш тизимига бирикиш жараёни билан боғлиқ. Агробизнесда йирик қишлоқ хўжалик корпорациялари, саноат капитали, банк ва суғурта ташкилотлари ҳам иштирок этмоқда.

Агробизнес бозор муносабатлари хосиласи бўлиб ўзига хос хусусиятларга эга: ишлаб чиқарилаётган товарларнинг деярли бир хиллиги; товарларнинг юқори рақобатбардошлиги; ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги ва унинг махсулотларига бўлган бозор конъюктурасининг ўзгарувчанлиги; аграр сохадаги тадбиркорлик таваккалчилигининг ғоят юқорилиги яъни об-хаво ва бошқа омилларга боғлиқлиги; аграр сохага давлатнинг аралашуви ва ёрдамнинг зарурийлиги; махсулотларни ўзаро айирбошлашда нарх-навонинг мукамал эмаслигидир.

Агробизнеснинг асосий мақсади бозорларни қишлоқ хўжалиги махсулотлари билан тулдириш орқали фойда кўришдир. Агробизнес тизимида бу мақсадни амалга оширишда соф қишлоқ хўжалиги махсулотлари етиштириш билан шуғулланувчи тадбиркор- фермерлар, дехқонлар, қишлоқ хўжалик махсулотларини қайта ишловчи саноат тадбиркорлари, “сервис” хизмати тадбиркорлари, тижоратчи - тадбиркорлар ҳамда манфаатдор банк, суғурта ва молия компаниялари иштирок этадилар.

Агробизнес шакллари жуда хилма-хилдир. Унинг кенг тарқалган турлари шахсий индивидуал фермалар, агрофирмалар, агросаноат бирлашмалари ва бошқалардир. Агробизнеснинг энг оммавийлашган турларидан бири шахсий индивидуал фермалар бўлиб АҚШда кенг тарқалган ва фермер хўжаликларининг 90 % тўғри келади. Бу хўжаликлар ихтисослашув даражасининг юқорилиги, фан-техника ютуқларини, илғор технологияларни қўллаши, меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий самарадорликнинг юқорилиги, бозорга кенг суръатда тортилганлиги билан ажралиб туради.

Қишлоқ хўжалиги махсулотларининг етиштириш ва қайта ишлаш тизимини яхлит хўжалик организми сифатида бирлаштирган агрофирмалар ҳам агробизнес тизимида муҳим ўрин тутади. Агрофирмалар дон хўжалиги, пахта етиштириш, боғдорчилик, узумчилик, сабзавот-полиз махсулотлари етиштириш ва қайта ишлаш, чорвачиликда сут ва гўшт етиштириш ва тайёр махсулотлар тайёрлаш ҳамда реализация қилишнинг ягона занжирини юзага келтиради.

Агросаноат бирлашмалари эса йирик қишлоқ хўжалик махсулотлари етиштириш ва уни қайта ишлаш, истеъмолчига етказиш билан машғул бўлиб, на фақат қишлоқ хўжалиги корхоналари ва саноат, балки банк капитали, молия тизимлари билан ҳам интеграциялашади.

Агросаноат бирлашмаларида йирик фермер хўжаликлари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг бошқа ташкилий тузилмалари (комбинат ва бошқ.) саноатнинг қишлоқ хўжалиги техникаси ва жихозлари ишлаб чиқарувчи сохалари ва “сервис” булинмалари (таъминот ва хизматлар билан шуғулланувчи), қайта ишлаш корхоналари ва тайёр махсулотни реклама қилиш (маркетинг) ва реализация қилувчи турли савдо ташкилотлари ягона технология занжирга бирлашадилар.

• **"Кўк инқилоб" ва унинг моҳияти.** "Кўк инқилоб" тушунчаси 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Лотин Америкаси, Осиё ва Африка мамлакатларида амалга оширилган аграр ислохотлар билан чамбарчас боғлиқдир. "Кук инқилоб" қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини замонавий агротехника ва бошқариш асосида ташкил қилиш негизида, ИТИ ютуқларини қўллаш орқали қишлоқ хўжалиги экинлари хосилдорлигини оширишдан иборат чора-тадбирлар мажмуасидир.

"Кўк инқилоб"ни амалга оширишда қуйидаги ҳолатлар асосий ўрин тутади: яъни, тез пишар, юқори унумдорликка эга донли экинларнинг гибрид навларини экиш, хосилдорликнинг 2-3 баробар юқори бўлишидан ташқари, қулай агроиклимий хусусиятларга эга худудларда икки, уч ва хатто тўрт марта хосил олиш орқали озик-овқат муаммоси ечимларини хал қилиш;

ирригация ва мелиорацияни кенгайтириш ва такомиллаштириш, айниқса суғорма дехқончилик маданиятини ривожлантириш, агротехник тадбирлар мажмуасини амалга ошириш;

замонавий техника, минерал ўғитлар, қишлоқ хўжалиги зараркундаларга қарши гербицидлар, биометодларни қўллаш орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланиш учун асос яратиш.

"Кўк инқилоб" халқаро ҳамкорликнинг натижаси бўлиб, донли экинларнинг юқори маҳсулдор навлари яратилди. Энг катта ютуқ Рокфеллер фонди ва Мексика қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан Мехико яқинида ташкилланган Норман Борлауг генетика - селекция станциясида қўлга киритилди. Америкалик селекционерлар томонидан юқори навли буғдой Япониянинг паст бўйли навлари билан частиштирилади ва юқори ҳосилдор, касалликларга чидамли янги нав яратилди. (Н.Борлоу Нобел мукофотиغا сазовор бўлди).

Ушбу навнинг кенг қўлланиши, суғориладиган майдонлар ва механизация Мексикада кейинги 20 йилда буғдой ҳосилдорлигини 3 марта ошириш имконини берди. Натижада, 70-йилларнинг охирида Мексика буғдой импорт қилишидан уни экспорт қилишга ўтди. Сўнгра, шолининг "Филиппин" нави, Хиндистонда "Орисса-1" навлари гектаридан 80 ц шולי, Югославия селекционерлари яратган буғдой навидан эса гектаридан 150 ц ҳосил олиш имконини берди. Аргентина, Кения ва Замбияда маккажўхорининг янги навлари, Марказий Америка ва Анд гуруҳи мамлакатларида тариқ ва кўноқнинг серҳосил янги навлари яратилди.

Аммо "Кўк инқилоб" ривожланаётган мамлакатларнинг ҳаммасида ҳам қутилган натижаларни бермади. Чунки, бу режани амалга оширишга маълум маънода дехқончиликнинг интенсифлаштириш ва молиявий тўсиқлардан ташқари кенг дехқонлар оммасининг фойдаланиш имкониятлари чегараланганлиги ҳам таъсир кўрсатди.

"Кўк инқилоб" ни амалга ошириш маълум шарт-шароитлар, яъни йирик ер эгаллиги мавжуд бўлган, суғорма дехқончилик ривожланган қишлоқ хўжалиги районларида, айниқса Мексика, Хиндистон, Покистон, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида кенг ёйилди. "Кўк инқилоб" айрим донли экинларга, жумладан буғдой ва маккажўхори етиштириш, унинг ҳосилдорлигини оширишга таъсир қилсада шולי ва бошоқли ҳамда техника экинларга таъсири жуда бўш эди.

Шундай қилиб, дехқончиликнинг тармоқ таркибидаги районлараро фарқлар "Кўк инқилоб" нинг географик тарқалиш қонуниятларга ҳам таъсир қилди ҳамда қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш қулайбўлган худудларда, экинлар, биринчи навбатда буғдой ҳосилдорлиги суръатлари юқори бўлди.

Бундай тараққиётга Хиндистондаги Панжоб штати ва Покистондаги Панжоб провинцияларида маълум шарт-шароитлар :

қишлоқлардаги йирик ва бақувват хўжаликларнинг мавжудлиги, ирригация каналлари ва қўшимча ер ости сувларидан фойдаланиладиган қудуқлар;

буғдой етиштириш имкониятларининг катталиги ва шу йўналишининг шаклланганлиги; хилма-хил қишлоқ хўжалик жихозлари ишлаб чиқарувчи мавжуд ва янги майда саноат корхоналари асосида эришилди.

Шунингдек, "Кўк инқилоб" хорижий компанияларга қарашли юқори товар хўжаликларда катта муваффақиятга эришган бўлсада, кўпгина ривожланаётган мамлакатларда (айниқса Африка континентида) табиий шарт-шароитлардан ташқари, мураккаб ижтимоий-иқтисодий сабаблар таъсирида "озик-овқат" муаммоси кескинлашиб бормоқда.

• **Қишлоқ хўжалиги - моддий ишлаб чиқаришнинг энг қадимги - тармоқларидан биридир.** Қишлоқ хўжалиги ўсимликларини ўстириш ва кўпайтириш - ўсимликшунослик (зироатчилик) ва уй хайвонларини кўпайтиришдан (чорвачилик) иборат икки бўлимга бўлинади ва айни вақтда оралиқ тармоқлар - ўрмон хўжалиги, овчилик ва балиқчиликни ҳам ўз таркибига олади. Қишлоқ хўжалиги аҳолини хилма-хил озиқ-овқат

махсулотлари билан таъминлабгина қолмай, саноат тармоқларини хом-ашё билан ҳам таъминлайди.

Халқаро статистикада агроишлаб чиқариш тизимида аҳолининг эркак ишчи кучи бандлиги асосий кўрсаткич сифатида фойдаланилади ва мамлакатларни иқтисодий ривожланиш даражасини аниқлашда кенг қулланилди. Чунончи, агроишлаб чиқариш тизимида банд эркак ишчи кучлари 35 % дан оз бўлса бундай мамлакатлар индустриал, 35-59 % бўлса ярим индустриал ва 60 % ундан юқори бўлса, аграр мамлакатлар деб юритилади. Кўриниб турибдики ҳозирги дунёни ярим индустриал сифатида тавсифлаш мумкин. Бу умумлаштириш универсал жараёни ифода этади ва ер шарининг турли минтақаларида жойлашган мамлакатларда турлича кўринишларга эга. Шунинг учун мамлакатлар иккита йирик гуруҳларга-иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга бўлинади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда 1,1 млрд. киши банд. Бу дунё бўйича меҳнатда банд аҳолининг қарийб 50 % ни ташкил қилади. Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги мамлакатларида эса 85-90 % қишлоқ хўжалиги билан банд бўлса, иқтисодий ривожланган мамлакатларда бу 7-10 % (АҚШда Буюк Британияда - 3 % ҳам етмайди) ташкил қилади, холос. Қишлоқ хўжалиги қишлоқ аҳолиси ва аҳоли кўрғонларининг ижтимоий-иқтисодий муаммолари билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Буғунги кунда фойдаланилаётган маданий ўсимликлар Лотин Америкаси ва Африка тоғли районларида, Осиёдаги дарё водийларида бир неча минг йиллик тарихга эгадир. Айни вақтда жудда катта ҳудудлар (Австралия) нисбатан ўзлаштирилиши жихатидан ёш қишлоқ хўжалик минтақаларидир.

Қишлоқ хўжалиги бир қатор ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб:

ИТИ шароитида ҳам табиий шарт-шароитларга боғлиқлик ҳолати сақланиб қолади; б) Бозор талабларига ва табиий шароитга боғлиқ ҳолда мослашади; в) Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг хилма-хил типлари мавжуд. (50 га яқин типлар мавжуд); г) Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг товарлиқ даражаси ва меҳнат унумдорлиги ўртасидаги катта фарқлар; д) Ҳудуднинг табиий имкониятлари ва ундан хўжаликда фойдаланиш характери билан ажралиб туради.

Қишлоқ хўжалиги деярли барча жаҳон мамлакатларида мавжуд бўлсада, зироатчилик ва чорвачиликнинг уйғунлашув ҳолати турличадир. Мамлакатда қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожланиши ва жойлашишига аввало табиий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар:

халқаро меҳнат тақсимооти;

ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлик даражаси;

меҳнат ресурслари малакаси ва кўникмалари;

иқтисодий-географик ўрни;

қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган эҳтиёж кучли таъсир қилади.

Қишлоқ хўжалигининг ривожланишида икки асосий: - а) Экстенсив: б) Интенсив шакллар мавжуддир. а) Экстенсив ривожланиш шакли учун қишлоқ хўжалигининг “энига” кенгайиши характерли бўлиб, у янги ерларни ўзлаштириш ва қишлоқ хўжалиги оборотига киргизиш, қишлоқ хўжалик корхоналари, дехқон ва фермер хўжаликлари сонининг ортиши, чорва бош сонларини кўпайиши, яйлов ва ўтлоқларни кенгайтиришдан иборат.

б) Интенсив ривожланиш шакли йирик капитал маблағлар билан боғлиқ ҳолда, қишлоқ хўжалик тармоқларини комплекс механизациялаш, электрлаштириш, химиялаштириш, ирригация - мелиорация ишларини кенгайтириш, замонавий инфратузилмалар соҳаларини юзага келтириш негизида маҳсулот етиштиришни кўпайтиришдир. Интенсив шаклда кенг маънода ИТИ ютуқларидан фойдаланиш - (юқори сортли уруғлар, маҳсулдор чорва моллари) негизида қишлоқ хўжалиги тармоқларининг саноат асосларига кўчиши тушунилади. (теплица - парник хўжаликлари, чорвачилик фабрикалари, бўрдоқчилик базалари). Етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 25-40 % саноатда қайта ишланади.

XX аср 50-йилларидан бошлаб йирик шахар ва шахар агломерациялари атрофларида ихтисослашган шахар атрофи қишлоқ хўжалиги минтақалари шаклланди. Шахар атрофи қишлоқ хўжалиги шахар аҳолисининг янги сут, сут махсулотлари, сабзавот, полиз ва мева билан таъминлашга қаратилгандир. Урбанизациялашган минтақаларда ернинг нархи хаддан ташқари қиммат бўлиши қишлоқ хўжалигини юқори интенсификация ривожланишини тақозо қилади. Масалан: 1 гектар ерга солинадиган минерал ўғитлар, экстенсив қишлоқ хўжалиги минтақаларига нисбатан 500 мартадан ортиқ бўлиши мумкин. ИТИ қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожланиши ва ихтисослашувига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Қишлоқ хўжалик тармоқларининг саноат асосларига кўчиши, меҳнат унумдорлигининг ортиши кўзга ташланса-да, бу ҳол кўпроқ иқтисодий ривожланган мамлакатларга хосдир.

Айни вақтда Осиё, Африка, Лотин Америкасидаги бир қатор мамлакатларда қишлоқ хўжалиги экстенсив шаклга эга бўлиб, унда индустриалаштиришга даврдаги қолақ бўлган укладлар тизими ва шунга мувофиқ ижтимоий-иқтисодий муаммолар мажмуаси мавжуддир.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш зарурияти.

Дунё хўжалиги тизимида қишлоқ хўжалигини устивор тармоқ сифатида ривожлантириш зарурияти бир қатор сабаблар билан боғлиқ агроишлаб чиқариш соҳасидаги вазифаларни белгилаб беради.

Биринчи сабаб - ўсиб бораётган ер шари аҳолисини озиқ-овқат махсулотлари билан таъминлаш. XX асрдаги аҳоли кўпайишининг юқори суръатлар билан бориши (Лотин Америкаси ва бошқа бир қатор минтақаларда айрим йиллари аҳолининг ўсиш суръатлари 3 % га етди.), “демографик портлаш” жараёни қишлоқ хўжалиги махсулотлари етиштириш хажмини ошириб боришни тақозо қилади. Чунки, XXI аср бўсағасида ҳам БМТнинг озиқ-овқат комиссияси маълумотларига кўра 700-750 млн. киши оч, тўйиб овқат емайди ёки ярим оч ҳолда кун кечирмоқда.

Иккинчи сабаб - озиқ-овқат махсулотларига бўлган талабнинг юқори даражада ўзгарувчанлиги (мослашувчанлиги), яъни унинг хажми, таркиби ва истеъмоли аҳоли даромадлари билан чамбарчас боғлиқлигидир. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда аҳоли жон бошига ўртача озиқ-овқат махсулотлари истеъмоли қилиш илмий асосланган меъёрларда ва хатто айрим социал гуруҳларда ундан юқори бўлганлиги учун талаб мослашувчанлиги даражаси 0,1-0,2 гача пасайиши мумкин. Ривожланаётган мамлакатларда эса бу кўрсаткич 0,8 гача ошиши мумкин. Озиқ-овқат махсулотларига бўлган талаб тез ўсиши, бир томондан, аҳолининг озиқ-овқат махсулотлари билан етарли таъминланмаганлигини, иккинчи томондан-жамиятдаги кучли мулкий табақаланиш жараёнини ифода этади. Охириги жараён Россияга таълуқли бўлиб юқори даромадли оилаларга нисбатан паст даромадли оилалар гўшт махсулотлари-1,5 марта, тухум, меваларга 2 марта балиқ махсулотларига 4 марта оз харажат қилади.

Учинчи сабаб - саноатнинг хом-ашё асосини мустахкамлаш билан боғлиқ. Айниқса, бу муаммо билан ривожланаётган мамлакатлар тўқнаш келдилар. Чунки, индустриалаштириш жараёнини тезлаштиришда бу мамлакатлар қишлоқ хўжалигига умид қилган эдилар. Енгил саноатининг етарли даражада хом-ашё билан таъминлашга уринишлар агроасосларнинг бўшлиги туфайли қутилган натижаларини бермади. Натижада, 80-йилларда кўпгина ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида саноат ролининг пасайиши кузатилди. Фақатгина, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари қишлоқ хўжалигини интенсификациялашлари орқали чуқур тармоқлараро фарқдан қутулиб қолдилар.

Тўртинчи сабаб - қишлоқ хўжалиги иқтисодий ва ижтимоий соҳаларга ишчи кучи ва капитал етказиб берадиган тармоқдир. Иқтисодий ривожланган мамлакатлардаги тадқиқотларда бу жараён ишчи кучининг “шахар” тармоқларига ўтиши деб қаралади. Ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалигига капиталнинг жамгарилиши соҳаси сифатида қаралди ва унинг бошқа тармоқларни инвестициялаштириши учун манба бўла олишига эътибор берилди. Аммо, кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда амалга оширилаётган ёш ишлов берувчи саноат тармоқларини қўллашдан иборат расмий

протекционизм сиёсати қишлоқлар учун ғоят зарур маблағларни индустрлаштириш эҳтиёжларига сарфланиши, ички бозорда саноат махсулотларининг фойдасига қишлоқ хўжалиги махсулотларига нозқиввалент айирбошланиши каби салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Худди шундай гоё СССР да партиячи - иқтисодчи Е.О.Преображенский (1926) томонидан ишлаб чиқилган эди. Унинг амалга оширилиши 74 йил давомида СССРда қишлоқларнинг хароб бўлиши ва қолоқ қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши сақланиб қолишига қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасининг оғирлашишига олиб келди.

Бешинчи сабаб - қишлоқ хўжалиги валюта ишлашнинг муҳим манбаи бўлиб, дунёдаги бир қатор мамлакатлар - Дания, Нидерландия, Аргентина, Янги Зеландия ва бошқ. ташқи иқтисодий фаолиятида муҳим ўрин тутди. Унчалик тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра халқаро савдога жаҳон аграр махсулотларининг 12 % и чиқарилади. Айни вақтда, кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ хўжалик махсулотлари экспортига кучли боғлиқдир. Масалан: Гватемала - банан ва кофе, Белиз - шакар ва цитрус, Бенин - мойли ўсимликлар, Чад - пахта ёки чорвачилик махсулотлари етказадилар ҳам экспортга чиқарадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, кейинги йилларда иқтисодий ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалик махсулотлари етиштириш, юксак технологияни қўллаш асосида қишлоқ хўжалиги экинлари хосилдорлигини ва унинг махсулот кўламини оширишга алоҳида эътибор бермоқдалар ҳамда озиқ-овқат мажмуасини ривожлантириш орқали кучли давлат ролини келажакда ҳам сақлаб қолишига умид қилмоқдалар.

Чунончи, АҚШ экспорти қийматининг 20 % аграр махсулот ҳисобига шаклланимда ва 1950 йил четга ишлаб чиқилган қишлоқ хўжалиги махсулотлари 7 % и чиқарилган бўлса ҳозир 25% махсулот чиқарилмоқда ёки халқаро дон савдосида 80-йилларда АҚШ ҳиссаси 50 % га яқинлашган бўлса, эндиликда қаттиқ рақобат шароитида - 40 % атрофида ушлаб туришга уринмоқда.

Кўриниб турибдики, ҳозирги дунёда озиқ-овқат махсулотлари экспорти тўлов баланси ва савдо фаоллигини кучайтиришдан иборат иқтисодий мақсадлар учунгина эмас, балки таъсир кўрсатиш воситаси ҳам бўлиб қолмоқда.

Инсон иқтисодий фаолиятида қишлоқ хўжалиги табиий муҳит билан ҳамбарчас боғланган соҳадир. Кейинги йилларда ИТИ натижасида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида муҳим сифат ўзгаришлари юз берганлигига қарамай табиий шароитга боғлиқ ҳолатлар сақланиб қолмоқда.

Табиий шароит на фақат қишлоқ хўжалиги тармоқлари йўналишигина эмас, балки қишлоқ хўжалик махсулотлари етиштириш хажмларига таъсир этади. Табиий шарт-шароит аввало:

қишлоқ хўжалигининг асоси ҳисобланган ер ресурсларини;

ўсимликларнинг вегетация даври учун ҳаётий зарур бўлган агроиклимий ресурслар - иссиқлик, нам ва ёруғликнинг ўзаро уйғунлашувини;

Тупроқнинг табиий унумдорлиги, мелиорация ва ирригация имкониятларини;

чорвачиликнинг озуқа базаси ҳисобланган табиий ўтлоқ ва яйловларни ўз ичига олади.

Қишлоқ хўжалиги инсон фаолиятида атроф-муҳитга кучли таъсир этадиган соҳадир. Қишлоқ хўжалиги ривожланиши билан табиий ландшафт чуқур ўзгаришларни бошидан кечиради ва маданий ландшафтга айланади. ИТИ шароитида қишлоқ хўжалигининг атроф-муҳитга таъсири хаддан ташқари кучаймоқда.

Қишлоқ хўжалигида ер ресурс ларини баҳолаш - ерларни қишлоқ хўжалигига яроқлилик (сифати) нуқтаи-назаридан сифатлаш муҳим ўрин тутди. Ер сифатини баҳолаш (бонитровка) маълум маънода иқтисодий эҳтиёжлардан келиб чиқади ва қишлоқ хўжалиги фаолиятини олиб боришда табиий ҳолат ва мелиоратив тадбирларни ҳисобга олиш имконини беради. Бунда истиқбол йўналишидаги иқтисодий-экологик талабларни ҳисобга олиш ҳам ғоят муҳимдир. Чунки, бугунги кунда, бевосита инсон фаолияти туфайли ўрмонларнинг аёвсиз кесилиши, қўриқ ва бўз ерларнинг оммавий ўзлаштирилиши, укувсизларча мелиоратив тадбирлар мажмуасини амалга ошириш оқибатида унумдор

ерларнинг қишлоқ хўжалигига яроқсиз холга келиши, эррозион жараённинг кучайиши ва ўз навбатида маҳаллий, регионал ва халқаро экологик вазиятнинг кескинлашувиға ҳам олиб келмоқда.

Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларини синфлаштиришда улар бош типларға: 1) дехқончиликда ишланадиган барча қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар; 2) табиий ўтлоқ ва яйловлар; 3) яроқсиз кам фойдаланиладиган ёки мутлақо яроқсиз ерларға ажратилади. Юқоридаги барча тип майдонлар ер шарининг 1/3 қисмини ёки 4,5 млрд. гектарни ташкил этади. Қишлоқ хўжалигида ишланадиган майдонлар эса 1,5 млрд. гектардан (хайдаладиган ерлар - 1 млрд. га, кўп йиллик ўсимликлар эса 0,5 млрд.га) иборат. Ишланадиган майдонларнинг 16 % МДХ га, 10% - Европаға (Россиянинг Европа қисмидан ташқари), - 32 % Хорижий Осиёға, - 16 % Шимолий Америкаға, - 9 % Лотин Америкасига, - 3 % Австралия ва Океанияға, - 14 % Африкаға тўғри келади. Европа деярли хайдалганлик даражаси юқорилиги, ер ресурслари захираларининг чегараланганлиги билан ажралиб турса, Хорижий Осиё, Лотин Америкаси, Африка чул ва чала чул, тоғли рельефға эғалиги ҳамда катта ер фонди захиралари мавжудлиги билан ажралиб туради. Аммо, бу худудларни ўзлаштириш табиий ва ижтимоий-иқтисодий кийинчиликлар ҳамда катта сарф-харажат боғлиқдир.

Агроиклимий ва Тупроқ қоплами ер шарининг умумий қонуниятлари асосида зоналик ва тик (вертикал) минтақалик қонуниятлари асосида тарқалгандир. Иссик, мўътадил ва совуқ минтақа зоналари алоҳида ажралиб туради. (8-жадвал). Фаол температура суммаси (+10° С дан юқори) 2000°С дан то 4000°С ва 1000°С дан 2000°С бўлган зоналарда, яъни биринчи зонада урмон-кунгир, қора ва каштан Тупроқлар, иккинчи зонада ўрмон кулранг ва подзол Тупроқлар тарқалгандир. Мавжуд агроиклимий ва Тупроқ ресурслари ИТИ ютуқларидан оқилона фойдаланилган холда барча мамлакат ва регионларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқришини ривожлантириш имконини беради.

Зироатчилик. Барча мамлакатларда ва регионларда зироатчилик тармоқлари қишлоқ хўжалигининг, умуман иқтисодиётнинг муҳим тармоғи сифатида катта ўрин тутуди. Зироатчиликнинг муҳим тармоқлари дон хўжалиги, техника экинлари, сабзавотчилик ва картошкачилик, боғдорчилик ва узумчиликдир. Бу ва бошқа янада табақалашган зироатчилик тармоқларининг булиниши шартлидир. Зироатчилик озик-овқатнинг асосий қисмини бир йиллик ўсимликлар беради. (дон, техника экинлари, сабзавот ва бошқ.)

Қадимдан зироатчиликнинг икки типи-суғорма ва носуғорма (лалмикор) дехқончилик мавжуддир. суғорма дехқончилик майдонлари 230 млн.гектар бўлиб, зироатчилик махсулотларининг 50 % беради. Ер шари бўйича 30 % суғориладиган майдонлар Хитой, 14 %, Хиндистонға, тўғри келади, шунингдек АҚШ, Россия, Марказий Осиё давлатлари (Ўзбекистон), Покистон, Мексика, Италия, Австралия мамлакатларида ҳам катта суғориладиган майдонлар мавжуддир. Кейинги йилларда кургокчил ва ёгинларнинг мавсумийлигига боғлиқ бўлмаган мўътадил ва тропик минтақаларда суғорма дехқончилик юқори ва барқарор ҳосил олиш мақсадида кенгаймоқда.

Дон хўжалиги. Хилма-хил донли экинлар 500 млн.гектарни ташкил этади. Донли экинлар Чекка Шимолдан ташқари деярли аҳолининг жойлашишиға мос барча худудларда етиштирилади. Дон ҳам майда дехқон хўжаликларида ҳам юқори даражада механизациялашган фермер хўжаликлари ва қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштирилади. Донли экинлар етиштиришға аҳоли меҳнат анъаналарига нисбатан ҳам агроиклимий омилларнинг таъсири кучли. Чунончи, буғдой учун энг паст температура +4, +5°С, атрофида, фаол температура суммаси эса 1150°С то 1700°С, маккажўхори учун эса юқоридагиға мос холда +10°С, ва 2100-2900°С, шоли учун +12, +15°С ва фаол температура суммаси 2200°-3200° бўлиши керак.

Донли экинлар орасида кенг тарқалгани-буғдой, маккажўхори ва шоли бўлиб, дунё бўйича етиштириладиган доннинг 3/4 қисмини ташкил қилади. Буғдой - Шимолий Америка, Ғарбий ва Шарқий Европа мамлакатлари, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари, Россия, Украина, Қозоғистон ва бошқа давлатларда асосий озик-овқат сифатида Шимолий Америка

ва Лотин Америкасида, шоли эса Шарқий, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида етиштирилади.

Дунё бўйича етиштирилган 75% дон учта асосий “нон”-буғдой, маккажўхори ва шоли хиссасига тўғри келади.

Донли экинлар орасида буғдой 200-230 млн.гектардан ортиқ ерга экилади. Хосилдорлик, айниқса, Ғарбий Европа мамлакатларида юқори 45-50 ц/га бўлса, Шимолий Америкада 40-45 ц/га, Осиё, Африка ва Лотин Америкасида 20-25 ц/га, Шарқий Европа мамлакатларида -40 ц/га ва Россияда - 20 ц/га ташкил қилади. Ғарбий Европа мамлакатларидаги дон етиштирувчи хўжаликлар юқори интенсивлашган товар хўжаликлари сифатида ажралиб туради. Лотин Америкасида йирик товар хўжаликлари Ла-Плата дарёси хавзасидаги унумдор Лампа-Аргентинада жойлашгандир. Дунё мамлакатлари бўйича йилига ўртача 550-600 млн. т, буғдой олинади ва йилига 100 млн.т. буғдой (унга хисоблаганда) халқаро бозорга чиқарилади.

XX асрдаги дон (буғдой) хўжалигининг ривожланиш жараёни шу билан изоҳланадики, иккинчи жаҳон урушига қадар халқаро бозорга унчалик илғор бўлмаган мамлакатлар

дон

Дунё агроиқлимий ва Тупроқ ресурслари.**Кундаланг жадвал тушади.**

экспорт қилган ва саноатлашган бош мамлакатлар импорт қилган бўлса, ҳозирги кунда мутлақо бошқача манзара, яъни “Шимол” дан аграр “Жануб” га катта дон оқими йуналгандир. Хатто узоқ йиллар дон импорт қилган Буюк Британия экспортга (аҳоли жон бошига 0,12 га ишланадиган майдон тўғри келгани ҳолда йилига 3 млн.т. дон чиқармоқда) мамлакатга айланди. Ғарбий Европа мамлакатлари дон хўжалиklarини интенсификациялаш негизида (сарфланган меҳнат ва капитални оқлаш учун) 60ц/га ва ундан юқори ҳосил олиш учун интилмоқдалар. Биргина Францияда бутун Африкага нисбатан 4 марта кўп буғдой етиштирилади.

Ихтисослашган буғдой етиштирувчи юқори товар хўжалиklари Ғарбий Европа мамлакатлари, АҚШ (буғдойкор минтақа), ва Канада (чўл провинциялари, Аргентина (Пампа), Австралия ва Қозоғистонда (қўриқ ва бўз ерлар) шаклланган.

Дунё бўйича маккажўхори майдонлари 120 млн.гектардан ортади ва 30 % экин майдонлари АҚШ ҳамда маккажўхори ватани Лотин Америкасига тўғри келади. Маккажўхори етиштирувчи йирик район Аргентина - Пампасида (Буэнос-Айресдан

Шимоли-Ғарбдаги районларда) шаклланган. АҚШда маккажўхори етиштириш юксак даражада механизациялашган бўлиб хосилдорлик гектаридан 65-70 центнерни ташкил қилади ва дунё бўйича маккажўхори донли экспортининг 70 % и АҚШга тўғри келади ва АҚШда 200 млн.т. ортиқ маккажўхори дони йиғиштириб олинади.

Дунё бўйича йилига 500 млн.т. дан ортиқ маккажўхори дони йиғиштириб олинади. Маккажўхори шунингдек, Ғарбий Европа мамлакатлари, бошқа саноати ривожланган мамлакатлар, Шарқий Европа мамлакатлари ҳамда МДХ давлатларида етиштирилади. Маккажўхори дони етиштиришда иккинчи ва учинчи ўринда Хитой ва Бразилия туради, Африкада-Кения, Ангола, Мозамбик, Малави ва бошқ. мамлакатларда етиштирилади. Осиё, Африка мамлакатларида маккажўхори хосилдорлиги анча паст эканлиги билан (4-10 ц/га) ажралиб туради. Венгрия, Руминия, Молдовада маккажўхори дони озиқ-овқат сифатида кенг фойдаланади.

Шоли асосан суғоришни талаб қилувчи ўсимлик бўлсада, йилига 1500-2000 мм ёғин ёғувчи районларда (Муссонли Осиё) уни сугормай етиштириш мумкин. Нихоятда кўп қўл меҳнатини талаб қилувчи ўсимлик. Шоли асосан Жанубий, Жануби-Шарқий Осиёдаги халқларнинг на фақат асосий озиқ-овқати бўлибгина қолмай, балки кундалик турмуш ҳаётида ҳам катта ўрин тўтади. Шунингдек, шоли Япония, Хитой, Россия ва Марказий Осиё, Жанубий Осиё, Жануби-Ғарбий Осиёдаги дарё водийлари, Африка, Шимолий Америка (АҚШ), Ғарбий Европа (Италия, Испания, Португалия), Австралия шунингдек Лотин Америкасида етиштирилади. Хосилдорлик айниқса, Шимолий Америкада (АҚШ) ва Японияда юқоридир. (50-60 ц/га). Йилига 450-500 млн.т. шоли олинади. Шунинг 30 % дан ортиги Хитойга, 20 % га яқини Хиндистонга тўғри келади. Биргина Таиландда бутун Африкада етиштирилган шолига нисбатан 2 марта кўп хосил олинади.

Европа мамлакатларида донли экинлардан рож, арпа, тарик, Осиё ва Африкада кўнок, хилма-хил маҳаллий дуккакли ва бошоқли экинлар етиштирилади. 60-70-йилларда Осиё, Африка ва Лотин Америкасида озиқ-овқат муаммосини хал қилиш мақсадида амалга оширилган "Кўк инқилоб" режасига мувофиқ шоли етиштиришни ҳам кескин кўпайтириш вазифа қилиб қўйилди. Шу асосда янги юқори навли тез пишар, бўтасимон уруглар, минерал ўғитлар, юқори агротехника қўллаш асосида шолидан йилига икки ва хатто уч марта хосил олиш имкониятлари юзага келди. Ирригацион тармоқлар кенгайтирилди. Дончилик хўжаликларида давлат ёрдамнинг кучайиши оқибатида озиқ-овқат муаммосини хал қилишда муайян ютуқларга эришилди.

Дунё бўйича етиштирилган доннинг (1,3-2,0 млрд.т) 40 % дан ортиги иқтисодий ривожланган мамлакатлар хиссасига тўғри келади. Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги мамлакатларда дон етиштириш 900 млн.т. ортанлигига қарамай, озиқ-овқат муаммоси кескин турибди. Донли экинлар халқаро савдода муҳим ўрин тутади. (180 млн.т.).

Асосий дон экспорт қилувчи мамлакатлар 20 тага етмагани холда 100 дан ортиқ мамлакатлар дон импорт қилади. Асосий бугдой экспорт қилувчи мамлакатлар Шимолий Америка (АҚШ ва Канада), Аргентина, Австралия бўлса, маккажўхори ем сифатида АҚШ, шоли-гурунч, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари томонидан экспорт қилинади.

Дон импорт қилувчи мамлакатлар Осиё, Япония, Хитой, Хиндистон, Покистон, Африкадаги ривожланаётган мамлакатлар, Россия, Марказий Осиё давлатларидир. Европа мамлакатлари асосан ем учун маккажўхори ва арпа импорт қилади.

- Техника экинлари. Техника экинлари- қандли, толали, мойли ва “рағбатлантирувчи” (чой, кофе, какао) каучуксимон гурухларга бўлинади. Бу ўсимликлар асосан иссиқсавар, сермеҳнат ва юқори товарлиги билан ажралиб туради. Бу экинлар деярли тропик ва субтропик минтақаларда бўлиб, “мустамлака экин” лари деб ҳам юритилади.

Қандли ўсимликлар орасида шакар қамиш ва қанд лавлаги алоҳида ўрин тутади. XX аср бошларига қадар қанд-шакар саноатида қанд лавлаги асосий ўрин тутган бўлса, кейинчалик шакар қамиш муҳим ўрин тута бошлади. Шакар қамиш кўп йиллик ўсимлик

бўлиб иссиқ, нам ва куёшни жуда яхши кўради. Сермехнат бўлиб, катта майдонларида етиштирилади. Шакар заводлари эса хом-ашё районларида жойлашган. Шакар қамиш асосан тропик ва субтропик минтақаларда тарқалган. Шимолий ва Марказий Америка (Куба, Мексика, АҚШ, Кариб хавзасидаги ороллар), Жанубий Америка (Бразилия, Аргентина, Перу) Осиё, (Хиндистон, Хитой, Филиппин), Африка (ЖАР, Миср, Маврикий ороли), Океания (Гавайи оролларида), Австралияда йирик плантация хўжаликларида шакарқамиш етиштирилади.

Қанд лавлаги эса мўътадил минтақаларда айниқса, Европанинг ўрта минтақасида, Россия, Украина, Беларусь, Польша, Чехия, Словакия, Руминия, ГФР, Франция, Буюк Британия ва АҚШда етиштирилади. Қанд лавлаги чорвачилик билан уйғунлашган ҳолда ривожланган. Дунё бўйича йилига 120 млн.т. шакар етиштирилмоқда. Бунинг 50 % ривожланаётган мамлакатлар хиссасига тўғри келади, йилига 8-9 млн.т. дан Куба, Бразилия ва Хиндистон, 5-6 млн.т. АҚШ, Чили ва 4 млн.т. ортиқ Франция шакар ишлаб чиқаради. Ишлаб чиқарилаётган шакарнинг 60 % шакар қамиш ва 40 % қанд лавлаги хиссасига тўғри келади.

Техника экинлари таркибида тамаки етиштириш алоҳида ўрин тутади. Мутахассисларнинг таъкидлашича бирорта экиннинг бозор нархи тамаки сингари Тупроқ таркибига боғлиқ эмас. Хатто озгинагина Тупроқ таркибининг ўзгариши унинг хушбўйлиги, ранги ва тамаки баргининг ёйилишига (текстура) кучли таъсир қиладики бу ҳосил ҳажмига ҳам нисбатан олинадиган фойдани белгилаб беради. Худди шу хусусият АҚШ Жанубида (Виргиния, Шимолий ва Жанубий Каролина) ва Кентукки штатида йирик тамакичилик минтақасини шаклланишига ва ривожланишига олиб келди. Бу ҳудуддаги Тупроқ таркиби айниқса, машҳур Виргиния навини етиштириш имконини беради. Бу минтақа хозир ҳам дунёдаги йирик тамаки ва тамаки маҳсулотларини экспорт қилувчи (АҚШ йилига 250 минг.т. экспорт қилади) минтақа бўлса-да, 1990 йилдан бошлаб ўзининг ўрнини Хитойга (дунёдаги 33 % тамаки етиштириш тўғри келади) бўшатиб бермоқда. АҚШ хиссасига эса дунёда етиштирилаётган 7,1 млн.т. тамакининг 10% тўғри келади. Шунингдек, Россия, Қирғизистон ва бошқа мамлакатларда ҳам тамаки етиштирилади.

Толали ўсимликлар ўртасида- пахта алоҳида ўрин тутади. Пахтачилик тўқимачилик саноати ишлатадиган толаларнинг 50-60 % ини беради. Пахта етиштирувчи районларда пахта мойи олиш ҳам муҳим аҳамиятга моликдир. Пахтани дастлабки қайта ишлаб (тола ва чигитини ажратмай), узоққа олиб бориш ўзини иқтисодий жихатидан оқламайди. Шунинг учун ҳам пахта тозалаш заводлари пахтакор районларда жойлашган. Хар бир тонна пахтадан 350-400 кг тола олинади. Пахта толасини узоққа ташиб бориш қулайлиги учун тўқимачилик фабрикалари пахтакор районлардан минглаб.км. узоқликда, истеъмол районларда жойлашгандир. Пахта асосан 20° ва 40° Шимолий кенглик орасида қуруқ субтропик минтақаларда етиштирилади. Пахта суғориб (Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Озарбайжон, Қозоғистон, (Миср ҳамда суғормай (АҚШ) етиштирилади. Йилига дунё бўйича 19-20 млн.т. пахта толаси етиштирилади.

Энг йирик пахта толаси етиштирувчи мамлакатлар АҚШ - 2,5 млн.т. Ўзбекистон ва Хитой 1,5-2,5 млн.т., Хиндистон - 1,5 млн.т. бўлиб, шунингдек Туркия, Покистон, Бразилия, Мексика, Перудир. (хар иккала мамлакат қимматбаҳо, ингичка толали пахта етиштиради.), Халқаро бозорга 4,5-5 млн.т. пахта толаси чиқарилади. Айниқса, ривожланаётган мамлакатларда етиштирилган пахтанинг 50-75 % чиқарилади. (Хиндистон экспортга чиқарилган пахта толасига нисбатан кўпроқ импорт қилади). Европадаги мамлакатлар 2 млн.т. ортиқ пахта толасини, Япония - 800-900 минг тонна пахта толасини импорт қилади. Хитой-йирик пахта етиштирувчи мамлакат бўлишига қарамай зўрға ўз эҳтиёжларини қондиради.

Толали ўсимликлардан жут ва сизаль ўсимликлари хилма-хил техник мақсадларда ишлатилувчи материаллар олишда фойдаланилади. Жут-Хитой ва Хиндистонда (1,5-2 млн.т. дан), Бангладешда (500-600 минг.т.) етиштирилса (дунё бўйича 4,5-5 млн.т.), сизал (агава

баргидан олинади) Бразилия (200 минг.т.) ва Танзанияда (400 минг.т.) етиштирилади. Дунё бўйича 500-600 минг.т. сизал ишлаб чиқарилади.

Мойли ўсимликлар - ўсимлик мойи олишда ва озиқ-овқат саноатида кенг фойдаланилади. Мойли ўсимликлар - асосан бир йиллик ўсимликлар -кунгабоқар, соя, ер ёнгок (арахис), пахта, зигир, рапс, кунжут, нўхот ҳамда кўп йиллик ўсимликлар (зайтун дарахти, мойли ва кокос пальмаси, туню дарахти ва бошқ.) бўлиб, хар бирининг жойлашиш хусусияти бир-биридан фарқ қилади. Иқтисодий жихатидан бир йиллик мойли ўсимликлар алохида ахамиятга эга. Йилига дунё бўйича 60-65 млн.т. ўсимлик мойи ишлаб чиқарилади. Энг йирик ўсимлик мойи истеъмол қилувчи мамлакатлар, АҚШ, Канада, Россия, Ўзбекистон, Украина, Хитой, Хиндистондир.

Кунгабоқар етиштириш Россия, Украина, Шарқий Европа мамлакатлари Аргентина ва Уругвайда, Соя-ватани Шарқий Осиёда (Хитой ва Корея ярим ороли) бўлишига қарамай кейинги йилларда - қимматбаҳо озиқ-овқат ва ем-хашак экини сифатида АҚШ, Россия, Бразилия ва тропик мамлакатларда кенг тарқалди. Йилига 90-100 млн.т. соя етиштирилади. Бунинг 50 % ортиги АҚШга, 20% Хитой хиссасига тўғри келади. Зигир етиштирувчи асосий районлар АҚШ, Канада, Аргентина, Хиндистон, Россияда ер ёнгок, рапс, кунжут эса субтропик мамлакатларда етиштирилмоқда.

Кўп йиллик мойли ўсимликлардан зайтун дарахти Ўрта денгиз қирғоқ бўйи районларда(Испания, Италия, Тунис, Марокко, Туркия), копр /кокс ёнғоғини куришиб кокс мойи олинади) тропик мамлакатларда(Филиппин, Индонезия, Хиндистон, Океания ороллари), пальма мойи-тропик Африкада (Сьерра-Леоне, Нигерия), Малайзия, Индонезияда етиштирилади.

“Рағбатлантирувчи” ўсимликлар - чой, кофе, какао ривожланаётган мамлакатларнинг экспорт махсулотлари бўлиб “колониал ўсимликлар” номи билан машхурдир. Бу экинлар тропик, қисман субтропикларда (чай), сернам районларда етиштирилади ва мўътадил минтақаларда истеъмол қилинади. Чай барги асосан Осиёда етиштирилади (ватани Хитой бўлиб, Европага XVII асрда маълум бўлди). Йилига 1,8-2,0 млн.т. чай барги йиғиштириб олинади. Бунинг 50% Хиндистон ва Шри-Ланкага тўғри келади.Шунигдек, Хитой, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари, Туркия, Озарбайжон, Грузия (Аджария), Африкада-Кения ҳам чай етиштирувчи мамлакатлардир.

Кофе - деярли тропик районлар ўсимлиги бўлиб, плантация хўжаликлариде етиштирилади. Кофе ватани Африка бўлсада, бутун дунёда етиштирилаётган кофенинг 2/3 қисми Лотин Америкасига (Бразилия 1,8 млн.т., Колумбия 0,7 млн.т.) тўғри келади. Марказий Африка (Эфиопия), Марказий Америка (Мексика) йирик кофе плантацияларига эгадир. Йилига дунё бўйича 5-6 млн.т. кофе етиштирилади.

Какао - кондитер саноатининг муҳим хом-ашёси сифатида Африкада (Ғарбий қисми) ва Бразилияда етиштирилади. Дунё бўйича 1,5-2,0 млн.т. какао бошоғи йиғиштириб олинади. Ватани Лотин Америкаси бўлишига қарамай асосий ишлаб чиқариш Гвинея қирғоқ бўйига (Африка) тўпланган.

Каучуксимон дарахтлардан (гевая), каучук (латекс) йиғиштириб олинади. Бразилияда (Амазонка дарёси хавзаси) ҳамда иккинчи жаҳон урушидан сўнг Жануби-Шарқий ва Жанубий Осиёда характерлидир. Йилига 4-4,5 млн.т. табиий каучук йиғиштириб олинади.

Сабзавотчилик ва картошқачилик деярли барча мамлакатларда кенг тарқалгани билан ажралиб туради. Сабзавот ва картошқа аҳоли озиқ-овқат рационида катта ўрин тутуди. Картошқа кўпчилик мамлакатларда “иккинчи нон” сифатида етиштирилади ҳамда техник мақсадларда ҳам ишлатилади. Йилига 400-450 млн.т. картошқа йиғиштириб олинади. Эртанги картошқа ва сабзавот муҳим экспорт махсулотлари хисобланади. Картошқа етиштириш Шимолий Америка, Европа мамлакатларида, ширин картошқа (батат) эса тропик мамлакатларда кенг тарқалгандир.

Боғдорчилик-субтропик ва тропик минтақада, узумчилик-субтропик минтақада кенг тарқалган. Боғдорчилик ва узумчилик плантация хўжалик шаклида бўлиб, юқори товар

қийматига эгаллиги билан ажралиб туради. Йирик боғдорчилик ва узумчилик минтақалари - Ўрта денгиз қирғоқ бўйи (Испания, Италия, Франция, Югославия, Болгария), АҚШ (Калифорния), Марказий Осиёда (Ўзбекистон) шаклланган. Дунё бўйича йилига 360-400 млн.т. мева йиғиштириб олинади, бунинг 60 млн.т. цитрус меваларидир. Цитрус мевалари АҚШ, Ўрта денгиз ва Кариб хавзалари мамлакатларида кўплаб етиштирилади.

Боғдорчилик ва узумчиликнинг тез ривожланганлиги қайта ишлаш саноатини ҳам ихтисослашган транспорт воситаларининг юзага келишига олиб келди. Шунингдек, боғдорчилик ва узумчилик маҳсулотлари (ҳам янги ҳолда ҳам қайта ишланган ҳолда) халқаро савдода муҳим ўрин тутмоқда. Кўпгина минтақаларда боғдорчилик ва узумчилик ҳам ички ҳам ташқи бозор (АҚШда Калифорния, Ўзбекистонда - Фарғона водийси, Ўрта Денгиз қирғоқ бўйи ва бошқ.) йўналишдадир.

- **Чорвачилик ва унинг тармоқ таркиби.**

Қишлоқ хўжалигининг чорвачилик тармоғида қуйидаги чорвачилик типлари кенг тарқалган. а) аралаш тоғ қишлоқ хўжалиги - бой ва маҳсулдор табиий ўтлов ва ўтлоқлар, вертикал (тик) минтақалилик асосида сертармоқ йўналиш характерли. Дон хўжалиги, боғдорчилик ва чорвачилик деярли бир хил аҳамиятга эгадир;

б) ранчо чорвачилиги - асосан ривожланган ишлаб чиқариш муносабатлари кўчирма қилинган мамлакатлардаги (Австралия, Янги Зеландия, ЖАР, Канада) ва Аргентина, Бразилия экспорт учун дон йўналишидаги хўжаликларда (ўн минглаб гектар ҳудудларда) жун, кўй гўшти ва мол гўшти етиштиришга ихтисослашгандир;

в) яйлов чорвачилиги - ҳудудий жихатдан жуда катта бўлиб узоқ ораликда хайвонларни бокиб юришдир. Жануби-Ғарбий Осиё, Африка шимоли, АҚШ (Ғарбий штатлар), Лотин Америкаси (Бразилия, Аргентина), Мексика, Марказий Осиё давлатлари, Мўғулистон, Россия, Афғонистонда тарқалган бўлиб, унга майни ва ярим майин қўйчилик, эчкичилик, туячиликдан иборат кўчманчи ва ярим кўчманчи хўжаликлар киради. Бу ҳудудларда яйлов чорвачилиги минглаб км. ораликдаги миграцион (хатто Африка шимолида-давлатлараро) ҳаракатлар билан боғлиқ;

г) экстремал шароитдаги тундра ва тундра ёни буғучилик хўжаликлари - Россия (чекка Шимол), Канада, АҚШда (Аляска) кенг тарқалган бўлиб чекка шимол халқлари турмушида муҳим ўрин тутди;

д) мўътадил минтақаларда аралаш интенсив дехқончилик-чорвачиликка ихтисослашган хўжаликлар- юқори товар хўжаликлари бўлиб, турли йўналишдаги аграр ва агросаноат корхоналаридан иборат. Ғарбий Европа, Шарқий Европа, Россия учун характерлидир;

е) сут хўжаликлари - деярли ихтисодий ривожланган мамлакатларда тарқалган бўлиб АҚШ, Ғарбий Европа (Буюк Британия, Франция, ГФР, Финляндия, Дания, Нидерландия, ва бошқ.) қорамоллар маҳсулдорлигининг юқорилиги (5000 кг.ва ундан юқори, қора-ола зотидан сут соғиб олинади ва унинг ёғлилик даражаси 4,35 % ташкил қилади) билан ажралиб туради. 1995 йил дунё бўйича 500 млн.т.ортиқ сут соғиб олинган бўлса (450 млн.т. мол сути) бунинг 25 % Ғарбий Европа мамлакатларига, 13 % АҚШ ва 15 % МДХ мамлакатлари хиссасига тўғри келади;

ж) сахар атрофи хўжалиги - йирик сахар ва сахар агломерацияларни тез бузилувчи сабзавот, мева, сут, тухум билан таъминлашга қаратилгандир. Шахар атрофи хўжалиги икки йўналишдан: а) мева, илдиз мевалар, сабзавотлар билан таъминловчи кўп сонли дехқон ва фермерлар; б) саноат-характеридаги йирик қишлоқ хўжалиги корхоналари -сут, тухум “фабрика” лари, йирик теплица ва парник хўжаликларидан иборат.

Шахар атрофи хўжалиги кейинги йилларда ИТИ таъсирида (транспорт) янги жараёнларни бошидан кечирмоқда. Агар илгари 150 км.дан флягаларда сут олиб келинган бўлса, эндиликда авторефрежераторларда -1500 км.дан олиб келинмоқда. Тез бузиладиган шафтоли, қулупнай, гул ва бошқ. самолётлар билан (гул-Кения) ташилмоқда. Шахар атрофи хўжалиги йирик шахарларни жумладан 18 млн.аҳолига эга Нью-Йоркни 40 % сабзавотга бўлган эҳтиёжини қоплайди. (картошка ва чўчка гўштига бўлган эҳтиёжини эса -2%

коплайди). Умуман шахар атрофи хўжалиги иқтисодий ривожланган мамлакатларда юқори самарадорликка эгаллиги билан ажралиб туради.

Қишлоқ хўжалиги тармоқлари ўртасида чорвачилик муҳим ўрин тутди. У аҳолини кундалик зарур маҳсулотлар -сут, сут маҳсулотлари ва гўшт билан таъминлабгина қолмай, саноат ва медицина учун ҳам зарур бўлган маҳсулотлар (жун, тери, суяк, қон ва бошқ.) етказиб беради. Кейинги йилларда чорвачиликнинг ихтисослашув жараёни кучайди. Гўшт, сут, жун-гўшт-тери йўналишидаги чорвачилик маълум ҳудудларда ривожланмоқда. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлар ва ҳудудларда чорвачилик ривожланиши интенсив йўналишга эга бўлса, Осиё, Африка, Лотин Америкасида бир қатор мамлакатларда экстенсив йўналишга эгадир. Шуниси характерлики, жаҳон чорвачилик маҳсулотлари асосий қисмини муътадил минтақадаги мамлакатлар етказиб беради.

Чорвачиликнинг асосини озуқа базаси ташкил қилади. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда озуқанинг асосий қисмини зироатчилик етказиб беради. Кўпгина мамлакатларда (ГФР) зироатчилик чорвачилик манфаатларига бўйсунганлиги билан ажралиб туради. Зироатчиликда алмашлаб экишда маккажўхори, бир йиллик турли ўтлар, беда, илдимевалар (хашакли лавлаги) чорвачилик озуқа базасини хилма-хил бўлишига олиб келади. Аҳоли зич районларда табиий ўтлоқ ва яйловлари чегараланган.

Интенсив ва экстенсив йўналишдаги чорвачилик Шимолий Америка учун хос. (АҚШ, Канада). АҚШнинг қурғоқчил районлари, Аргентина, Мексика, Австралия ва ЖАРда чорвачилик минтақалари, яъни жуда катта табиий яйловлар ва ихтисослашган боқув пунктлари ривожланган. Осиё, Африкада (Жануби-Ғарбий Осиё, Мўғулистон, Шимолий, Ғарбий ва Шимолий Африка) чорвачилик кўчманчи ва ярим кўчманчи шаклида ривожлангандир.

Чорвачилик-йирик шохли хайвонлар (қорамолчилик), қўйчилик ва эчкичилик, чўчкачилик, йилкичилик, паррандачилик соҳаларидан иборат.

Йирик шохли хайвонлар - деярли барча мамлакатларда ва ҳудудларда ривожлангандир. Дунё бўйича 90-йиллар бошларида йирик шохли хайвонларнинг умумий сони 1,4 млрд. бошдан ортиб кетди. Юқори маҳсулдор зотли қорамолчилик Европа, Шимолий Америка, Австралия иқтисодиётида муҳим ўрин тутди. Лотин Америкасида товар чорвачилиги Аргентина, Уругвай, Бразилиянинг жанубида ривожланган. Хиндистонда йирик шохли хайвонлар (200 млн.бош) кўп бўлишига қарамай, иш хайвонлари сифатида (диний қарашлар билан боғлиқ ҳолда, молнинг гўшти ейилмайди, сути ичилмайди) фойдаланилади. Африканинг кўпгина районларида ҳам чорвачилик маҳсулдорлиги паст бўлиб, асосан ишчи хайвон сифатида фойдаланилади.

Қорамолчиликда иккита йўналиш-сут-гўшт йўналиши шаҳар атрофи хўжаликларида, иқтисодий ривожланган минтақалар ва мамлакатларда ривожланган. Аҳоли зич, озуқа таннари юқори бўлишига қарамай, бу минтақаларда-ёғ, пишлоқ ва хилма-хил сут маҳсулотларини саноат асосларида тайёрланади, ички ва ташқи бозор учун маҳсулот етказиб берилади. (Нидерландия, Дания). Гўшт йўналиши табиий шароити қулай, ер ресурсларига бой Аргентина ва Австралияда ҳам интенсив ем-хашак етиштириш (маккажўхори ва соя) ривожланган районларда (АҚШ, Франция) ривожлангандир. Йилига дунё бўйича 55-60 млн.т. гўшт етиштирилади.

• **Кўйчилик ва эчкичилик** - деярли экстенсив характерга эга бўлиб, нам муътадил минтақалар Европа, Янги Зеландия, Аргентина, Уругвай, шунингдек, қурғоқчил ҳудудлар-Австралия, Хитой, Хиндистон, Эронда ривожлангандир. Кўйчилик ва эчкичилик гўшт-жун ва гўшт йўналиши - АҚШ, Буюк Британия, Аргентина, Бразилия, жун-юнг йўналиши эса - Австралия, ЖАР, Намибия, Аргентина, Испания мамлакатлари учун хосдир. Майин юнг етказиб берувчи ангор эчкилари - Туркия, Афғонистон, Намибия, Ўзбекистон Қозоғистон учун хосдир. Қоракўл қўйлари Афғонистон, Ўзбекистон(Бухоро), Намибияда тарқалган. МДХ ҳудудида майин жунли қўйчилик-Кавказ олди, Волга бўйининг қўйи қисми, Қозоғистон, дагал жунли қўйлар Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон,

Россиянинг НокораТупроқ минтақасида тарқалгандир. Юнг (тивит) берадиган эчкичилик Урал ёни, Волга бўйи, Дон бўйидаги қуруқ дашт районларида, шунингдек бутасимон яйловлари бўлган тоғ даштларида (Олтой, Қирғизистон, Байкал орти) ривожланган. Қўйчилик ва эчкичилик мхасулотининг асосий қисми жун-теридир. Йилига дунё бўйича 2,5-3 млн.т. жун тайёрланади. Бунинг асосий қисми Австралия (800 минг.т.), Янги Зеландия (350 минг.т.), Ғарбий Европа ва Аргентинага (100-150 минг.т.) тўғри келади.

- **Чўчқачилик**- гўшт ва ёғ берадиган чорвачиликнинг энг тез махсулот етиштирадиган тармоғидир. Интенсив дехқончилик ва аралаш ем саноатининг ривожланганлиги чўчқачиликни саноат асосларга ўтказиш имконини берди. Бугунги кунда кўпчилик мамлакатларда йирик чўчқачилик мажмуалари мавжуд. Дунё бўйича чўчқалар сони 850-900 млн.бошни ташкил қилади. Шунинг, 150 млн. боши Хитойдадир. Чўчқачилик Ғарбий ва Шарқий Европа, Россия, Болтиқ бўйи, Украина, Беларусь ҳамда Лотин Америкасида ривожланаётган мамлакатлардаги чўчқаларнинг 75 % тарқалган. Ислом дини мавжуд мамлакатларда чўчқачилик унчалик ривожланган эмас.

- **Паррандачилик** (товуқ, ўрдак, ғоз, курка) гўшт ва тухум беради. Парранда боқиш кўп жихатидан емга, донга асосланади. Паррандачилик тарихан йирик ғалла етиштирувчи минтақаларда, хусусан дашт ва ўрмон дашт зоналари билан боғлиқдир. Паррандачилик чорвачиликнинг бошқа тармоқларига нисбатан бир мунча олдин саноат асосларига ўтди. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб иқтисодий ривожланган мамлакатларда йирик паррандачилик фабрикалари барпо этилди. Паррандачилик фабрикалари махсулот истеъмол қиладиган районларда, урбанизациялашган минтақалар, йирик шаҳарлар атрофи ҳамда ғаллакор минтақаларда жойлашгандир.

Шунингдек, чорвачилик тармоқлари ўртасида йилқичилик ҳам муҳим ўрин тутди. Йилқичилик учта йўналишга: а) зотдор йилқичилик; б) от-улов йилқичилиги; в) махсулот берадиган йилқичилик; г) гўшт ва бия сути шифобахш қимиз тайёрланади.

Чорвачилик тармоқлар ўртасида, қўтосчилик, туячилик, моролчилик, буғучилик ҳамда чорвачиликнинг ўзига хос ем-хашак базасига эга бўлган тармоқлари-асаларичилик, пиллачилик, муйнали паррандачилик ва ховуз балиқчилиги ҳам иқтисодий жихатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларда чорвачилик тараққий этган учта минтақани ажратиш мумкин. 1) Ғарбий Европанинг интенсив чорвачилик ривожланган марказий қисми-сут ва гўшт-сут йўналишидаги қорамолчилик, чўчқачилик ва паррандачилик-Дания, Нидерландия, Буюк Британия, Ирландия, Бельгия, Швейцария ва бу мамлакатларга қушни мамлакатларнинг чегарадош худудлари; 2) АҚШ ва Канада -хилма-хил йўналишидаги чорвачилик ривожланган минтақа; 3) Австралия ва Янги Зеландия қайсики юқори махсулот берувчи экстенсив яйлов хўжалиги (жун ва гўшт- жун қўйчилик, қорамолчилик) ривожланган бўлиб, юқори даражада механизациялашганлиги билан ажралиб туради. Юқоридаги иқтисодий ривожланган мамлакатлар аҳолиси жаҳон аҳолисининг 0,5 % ташкил этгани холда уларга дунё бўйича қорамолларнинг 5 %, қўйларнинг 15 % тўғри келади. Улар қарийб 30 % жаҳон бозорига чиқарилаётган хайвон ёгини, 15 % пишлок, 80 % қўй гўшти, 25% мол гўшти ва 75% жунни етказиб беради.

Лотин Америкаси ҳам экстенсив чорвачилик ривожланган минтақалардан биридир. Жуда катта ерларга эгалик шакли - латифундия кенг тарқалган. айниқса, чорвачилик Аргентина, Уругвай ва Бразилияда ривожланган. Гўшт ва сут махсулотлари аҳоли озиқ-овқат рационада пастлиги билан ажралиб туради. Африканинг бир қатор мамлакатларида экстенсив чорвачилик қишлоқ хўжалигининг асоси бўлиб хизмат қилади. Айниқса, чўл ва чала чўл минтақаларида чорвачилик дехқончиликдан тамомила ажралган бўлиб, кўчманчи ҳолатдадир. Қўйчилик ва эчкичилик, туячилик характерлидир. Африка жун экспорт қилувчи йирик минтақа бўлиб, ҳисобланади.

Шарқий Европа мамлакатларида чорвачилик интенсив йўналишидадир. Сут-гўшт чорвачилиги, чўчқачилик ва паррандачилик Чехия, Словакия, Польшада, қўйчилик Руминия

ва Венгрияда ривожланган. Мўғулистон экстенсив чорвачилик минтақаси (қўй, йирик шохли хайвонлар, эчки, от) бўлиб, аҳоли жон бошига чорва моллари тўғри келиши жихатидан дунёдаги олдинги ўринлардан бирида туради. Хитойда қорамолчилик, Ғарбий вилоятларида эса, яйлов чорвачилиги ривожланган. Россия, Болтиқ бўйи, Украина, Беларусь, Кавказ орти, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Қозоғистонда қорамолчилик, қўйчилик, эчкичилик, чўчкачилик ва паррандачилик ривожланган.

• **Турли мамлакатларда қишлоқ хўжалиги ижтимоий - иқтисодий типларининг хусусиятлари.**

Иқтисодий ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги интенсивлаш, механизациялаш ва махсулдорлилик даражаси, ишлаб чиқаришни ихтисослашув ва концентрацияси юқорилиги ҳамда қишлоқ хўжалиги монополиялари манфаатларига буйсунганлиги-агробизнес тобора кучайиб бораётганлиги билан характерланади. Қишлоқ хўжалигида ўртача ва кичик фермер ва дехқон хўжаликлари монополистик агробизнеснинг таркибий қисми, унинг қишлоқ жойлардаги ишчи кучи бўлиб қолди. Бу мамлакатларда деярли чорвачилик, зироатчилик билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланмоқда. Маданий яйловлардан кенг фойдаланиб, яйлов махсулдорлигини барқарор ортиб бориши, айниқса, сахар атрофи хўжаликлари учун муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ғарбий Европа қишлоқ хўжалиги юқори даражада интенсивлашгани билан ажралиб туради. Минерал ўғитлардан фойдаланиш, ҳар 100 га ишланадиган ерга тўғри келадиган тракторлар сони, 1га ердан олинадиган махсулдорлик Шимолий Америка қишлоқ хўжалиги билан бир хил. Шимолий Америка қишлоқ хўжалиги катта майдонларда юқори ҳажмда қишлоқ хўжалиги махсулотлари етиштиришга ихтисослашган зоналарнинг (минтақа) шаклланиши билан ажралиб туради. Масалан: АҚШда-сут чорвачилиги, сабзавот, нам ва қуруқ субтропик мевалар етиштирувчи тор ихтисослашган қишлоқ хўжалик минтақалари шаклланиган. Япония қишлоқ хўжалигида амалга оширилган аграр ислохот оқибатида йирик механизациялашган хўжаликлар (фермер) ҳукмрон рол ўйнайди. Бошқа иқтисодий ривожланган мамлакатлардан фарқли уларок, Япония қишлоқ хўжалигида зироатчилик асосий ўрин тўтади. Зироатчиликда эса шоли етиштириш бош йўналишидир. Шоли - қишлоқ хўжалик махсулотининг қарийиб 50%дан ортигини беради. Австралия, Янги Зеландия, ЖАР, Исроил қишлоқ хўжалиги ҳам юқори товар қийматига эгаллиги билан ажралиб туради. Айниқса, Австралия қишлоқ хўжалиги - экспорт йўналишидадир.

Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди. Аммо ер ресурсларининг камлиги, Тупроқ унумдорлигининг пастлиги механизациялаш ва химиялаштириш даражасининг бўшлиги, мелиорация ишларининг амалга оширишдаги иқтисодий қийинчиликлар, тез-тез бўлиб турадиган табиий офатлар (қургокчиликлар) озиқ-овқат муаммосини ҳал қилишни доимий суръатда мураккаблашувига таъсир қилади. Аргентина, Уругвай, Бразилия, Мексика каби давлатлардан ташқари деярли барча мамлакатлар қишлоқ хўжалиги таркибида зироатчилик бош тармоқ бўлиб ҳисобланади.

Бу мамлакатларда дехқон хўжаликларининг икки типи мавжуд: Озиқ-овқат экинлари (Жанубий ва Жануби-Осиё мамлакатларида шоли етиштириш) ёки бирданига бир неча хил қишлоқ хўжалик экинлари (ҳар бир қарич ердан фойдаланган ҳолда) етиштирувчи хўжаликлар кенг тарқалган.

Нам-тропик урмонлар минтақасида ханўз ут далали зироатчилик тизимини сақланиб қолиши тропик урмонларнинг катта-катта ҳудудларда кесиб юборилишига, Тупроқ эрозиясининг кучайишига ва табиий-экологик шароитни мураккаблашувига олиб келмоқда. Саванналарда эса маккажўхори, бошоқли ва дуккакли экинлар ўстирилмоқда, ширин картошка (батат) ва бошқа экинлар етиштирилади.

Экспорт қишлоқ хўжалик махсулотлари эса кўп йиллик тропик ва субтропик экинларни етиштирувчи плантация хўжаликларида етиштирилади. Плантация хўжаликлари халқаро трансмиллий корпорациялар билан боғлиқ бўлиб, иқтисодий ривожланган

хўжаликларидир. Плантация хўжаликларида банан, шакарқамиш, пахта, хилма-хил цитрус мевалари етиштирилади. Плантация хўжаликлари одатда порт шахарлар ва қайта ишловчи корхоналар билан темир йўл ва автомобиль йўллари орқали боғлангандир.

Ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ хўжалиги кўп укладли эканлиги билан ажралиб туради. Йирик чет эл капиталига қарашли плантация хўжаликлари, йирик хўжалик, ўрта ва майда дехқон хўжаликлари ва ердан ва бошқа ресурслардан (яйлов) жамоа бўлиб фойдаланиш характерлидир. Кейинги йилларда бир қатор мамлакатларда (Хиндистон ва бошқа) “кук режа” сиёсатининг (қишлоқ хўжалигини ривожлантириш негизида озиқ-овқат муаммосини хал қилиш) амалга оширилиши, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасини мустахкамлаш ва қишлоқ хўжалик махсулотларини кўпайтириш имконини бермоқда.

Шарқий Европа мамлакатлари қишлоқ хўжалиги экстенсив шакллардан интенсив шаклларга ўтиш билан характерланади. 80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошланган муҳим ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳам муҳим ўзгаришларни юзага келтирди. Социалистик секторни ташкил қилувчи хўжаликлар ўрнида, дехқон ва фермер хўжаликлари, дехқонларнинг ихтиёрий кооперациялари кенгаймоқда. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни тезлик билан бормоқда. Хитой муҳим иқтисодий ислохотларни амалга ошириш негизида “социалистик бозор муносабат” ларини барпо этишни мақсад қилиб қўйган бўлса, Вьетнам ва Мўғулистон бозор иқтисодиётини шакллантириш йўлига кирди. ЛХДР ва Кубада социалистик принциплар ҳамон иқтисодиётнинг асосий мезони бўлиб қолишига қарамай, бозор муносабатлари кенгаймоқда. МДХ доирасидаги мамлакатларда бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларига ўтиш жараёни тез бормоқда. Қишлоқ хўжалик корхоналари билан бир қаторда фермер ва дехқон хўжаликлари кенгаймоқда.

- **Озиқ-овқат муаммоси ва уни хал қилишнинг асосий йўналишлари.**

Аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш инсоният олдида турган муаммоларнинг марказий қисмини ташкил қилади. Озиқ-овқат махсулотларини етиштириш ва истеъмол қилиш нафақат табиий омилларга боғлиқ бўлибгина қолмай, балки мамлакатлар ва районларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, хўжалик ихтисослашуви, ҳудудларни ўзлаштирилганлик даражаси, яъни ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти билан ҳам боғлиқдир.

Озиқ-овқат махсулотларининг сифати, озиқ-овқат рационидида муҳим ўрин тутди. Чунки, ҳаётнинг асосини ташкил қилувчи оқсил чорвачилик махсулотлари (гўшт, сут ва тухум) орқали истеъмол қилинади. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда аҳоли озиқ-овқат рационининг 1/3 қисми чорвачилик махсулотлари хиссасига тўғри келгани ҳолда, қолган минтақаларда 1/10 қисмини ташкил этади, ҳолос. Озиқ-овқат махсулотларининг энергия куввати тўйимлилиги (колориялилиги) билан ўлчанади. Дунё бўйича озиқ-овқат махсулотларининг тўйимлилик даражаси кўрсаткичи суткасига ўртача 2400 ккал (ФАО меъёри бўйича) деб белгиланган бўлсада, мутахассислар уни 2700-2800, ҳатто 3300 ккал деб ҳисоблайдилар. АҚШда 1995 йил эълон қилинган, маълумотга кўра соғлом овқатланиш меъёри ишламайдиган аёллар учун 1600 ккал, фаол меҳнатда банд эркеклар учун 2800 ккал. деб тавсия қилинади.

Аҳолини озиқ-овқат махсулотлари билан таъминлаш муаммоси иқтисодий ривожланган мамлакатларда деярли хал қилинган бўлса-да, ер шарининг катта қисмида XX аср 90-йилларида ҳам энг кескин муаммо (1992 йил Сомолидаги очарчилик 1 млн.дан ортиқ сомалиликларнинг ҳаётни олиб кетди.) бўлиб қолмоқда. Озиқ-овқат муаммосининг кескинлиги МДХ ҳудудидаги мамлакатлар учун ҳам характерли жараёндир. Тўйиб овқат емаслик ва ярим очлик Африка, Осиё ва Лотин Америкаси учун ўзига хос “доимий” муаммо бўлиб қолди.

Жаҳон аҳолисининг озиқ-овқат махсулотлари билан етарли таъминлаш, истиқболли озиқ-овқат режасини амалга оширишнинг бир қатор йўналишлари мавжуд табиий ва

ижтимоий-иқтисодий омиллардан оқилона фойдаланишни, янги ресурсларни ишга солишни тақозо қилади.

Озиқ-овқат ресурсларини кенгайтиришнинг биринчи йўналиши мавжуд ер фондидан самарали фойдаланишдир. Осиё, Африка ва Лотин Америкасида қишлоқ хўжалигини ташкил қилиш иқтисодий ривожланган мамлакатлар даражасига кўтариш, озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлашни кўпайтириш имконини беради. Иккинчи йўналиш тропик ва қурғоқчил минтақаларда мелиорация ишларини амалга ошириш негизида асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб берувчи минтақаларни барпо қилиш билан боғлиқ. Учинчи йўналиш, нисбатан қолоқ аграр иқтисодиётга эга бўлган мамлакатлар ва ҳудудларда ИТИ ютуқларидан кенг фойдаланиш ва агросаноат интеграциясини ривожлантириш асосида қишлоқ хўжалиги самарадорлигини кўтариш юқори унумли навлардан дехқончиликда ва маҳсулдор хайвон турларидан чорвачиликда фойдаланиш ҳамда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг экстенсив ва интенсив шаклларини оқилона уйғунлаштириш билан боғлиқдир.

- **Қишлоқ хўжалиги ва экологик муаммолар.**

Дехқончилик ва чорвачиликнинг минг йиллар давомида ривожланиши атроф-муҳитга сезиларли таъсирини ўтказган ва маданий ландшафтларни юзага келтирган. Айниқса, ўтдалали дехқончилик тизими кўплаб урмонларнинг Европада қирқиб юборилишига олиб келган бўлса, бугунги кунда ҳам Осиё, Африка ва Лотин Америкасида бу жараён такрорланишига Тупроқ устки қатламнинг очилиб қолишига (тропик ёғинлар натижасида ювилиб кетилишига), эррозион-жараёнларнинг кучайишига олиб келмоқда. Яйлов чорвачилигининг ривожланиши унумдор ўтлоқ ва яйловларнинг маҳсулдорлигини пасайишига, Тупроқ устки қопламнинг очилиб қолиши ва шамол эрозияси оқибатида адир ва ярим адир минтақаларда чўлланиш жараёнининг кучайишига таъсир этмоқда.

XX асрнинг иккинчи ярмидан ИТИнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига таъсири натижасида интенсив ривожланиш жараёни бошланди. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида химиялаштириш жараёни оқибатида (ўсимликларни химиявий химоя қилиш воситалари-пестицидлар, минерал ўғитлар, ветеринария пестицидлари ва бошқ) Тупроқ, ҳаво ва сув ресурслари жиддий захарланмоқда ҳамда тузатиб бўлмас оқибатларини юзага келтирмоқда.

Бугунги кунда дунё мамлакатларда 100 минг.т. турли хил химиявий препаратлар қўлланилмоқда, 100 млн.т. ортиқ минерал ўғитлар (фосфорли, калийли, азотли), ва 2-3 млн.т. захарли химикатлар ишлатилмоқда.

Кейинги йилларда иқтисодий ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалигида захарли химиявий воситалардан фойдаланишни тақиқланиши оқибатида кўпроқ биологик усуллар кенг ёйилмоқда. Биологик усул атроф-муҳит учун хавфсиз бўлиб, зарар келтирмайди. Айниқса, биологик усуллар-боғдорчилик-ўзумчилик, сабзавот ва полиз етиштиришда қўлланилмоқда ҳамд бу экологик “соф” маҳсулотлар нархи юқорилиги билан ажралиб туради.

Шунга қарамай, хануз дунё мамлакатларида қишлоқ хўжалиги экинларидан юқори ҳосил олиш ва чорвачилик маҳсулдорлигини ошириш мақсадида минерал ўғитлар, пестицидлар, турли химиявий моддалар кенг қўлланилмоқда, бунинг оқибатида йилига тўлиқ бўлмаган маълумотларга қараганда, 400 мингдан - 2 млн. га қадар одамлар захарланмоқдаки, бунинг асосий қисми ривожланаётган мамлакатлар қишлоқ аҳолиси хиссасига тўғри келади.

Яқин истиқболда, қишлоқ хўжалигида илғор биотехнология, ген инженерияси ютуқларини қўллаш юзага келган экологик муаммоларнинг юмшатиш имконини бериши мумкин.

Таянч сўз ва иборалар.

9. Агросаноат мажмуаси. Агробизнес. “Кўк инқилоб”. Зироатчилик. Чорвачилик. Дон хўжалиги. Техника экинлари. Мойли усимликлар. “Рағбатлантурувчи ўсимликлар”. Боғдорчилик. Узумчилик. Шахар атрофи хўжалиги. Ер ресурсларини иқтисодий баҳолаш. Озиқ-овқат муаммоси. ИТИ ва қишлоқ хўжалиги.

Такрорлаш учун саволлар.

Агросаноат мажмуаси, Агробизнес ва “Кўк инқилоб” тушунчалари мохиятини тушунтириб беринг?

Зироатчилик, унинг тармоқ таркиби ва дунё минтақалари бўйича ривожланиш ҳамда жойлашишига тавсиф беринг?

Чорвачилик, унинг тармоқ таркиби ва дунё мамлакатларида ривожланиш хусусиятларини тушунтиринг?

ИТИ ва қишлоқ хўжалигидаги йўналишларга тавсиф беринг?

Озиқ-овқат муаммоси ҳамда уни хал қилиш йўллариини тушунтириб беринг?

Агросаноат мажмуаси ва экологик муаммоларга тавсиф беринг?

10-БОБ. Транспорт мажмуаси: ривожланиш хусусиятлари.

10.1.Транспорт тизимининг хозирги ривожланиш жараёнлари.

Саноат, қишлоқ хўжалиги билан бир қаторда транспорт моддий ишлаб чиқариш жараёнида марказий ўринни эгаллайди. Транспорт иқтисодий тизимда юкларни ва йўловчиларни ташиш орқали ишлаб чиқаришга хизмат курсатади ҳамда аҳолининг ҳаракатчанлигини таъминлайди. Транспорт янги маҳсулотлар яратмайди, балки моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқлари томонидан яратилган маҳсулотларни бир жойдан-иккинчи жойга олиб боради ва ишлаб чиқариш алоқаларини ривожлантириш ҳамда қушиш орқали янги ишлаб чиқариш тизимини давом этиши учун шарт-шароит хозирлайди. Худди шу хусусият маҳсулотлар қийматида транспорт харажатлари миқдорининг ортишига олиб келади.

Ялпи транспорт харажатларининг истеъмолчига келиб тушган маҳсулотнинг тўла қийматида бўлган нисбати маҳсулот қийматининг транспорт таркибий қисми коэффициентини деб аталади. Транспорт таркибий қисми хом-ашё, ёқилғи маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарф бўлган ёрдамчи материалларни келтириш учун кетган харажатлардан таркиб топади ҳамда уни истеъмол районларига етказиб бериш учун сарф бўлган харажатларни ҳам ўз ичига олади. Транспортга кетган харажатлар миқдори канча кам бўлса, истеъмолчига етиб борган муайян маҳсулотнинг тўла нархи шунча паст бўлади. Шунинг учун худудий фактор,

яъни ишлаб чиқариш кучларини худудий ташкил қилиниши ва транспорт-иқтисодий алоқаларнинг оқилона бўлиши юк ташиш учун кетган харажатларнинг камайишига олиб келади.

Юк ташишнинг хажми, таркиби ва йўналишлари мамлакат ва минтақаларнинг иқтисодий ривожланиш жараёнларини кўрсатса, транспорт тури аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг жойлашишини ифодалайди. Транспорт тармоқларининг ривожланганлик ҳолати районларнинг ихтисослашувига, хўжаликни мажумали тараққий этишига муайян шароит ҳозирлайди. Транспорт-худудий (географик) меҳнат тақсимотини юзага келишининг моддий-техник асосидир.

Илмий-техника инқилоби таъсирида транспорт тизимининг ривожланиши ишлаб чиқариш қувватлари таркибидаги жиддий ўзгаришлар, халқаро товарлар бозорига ташиладиган юкларга эҳтиёжнинг ўсиши ва транспорт хизмати сифатига янги талабларнинг юзага келиши билан боғлиқдир. Бу ерда кескин рақобат натижасида асосий капиталнинг янгиланиш зарурияти тобора яққолроқ намоён бўлмоқда. ИТИнинг халқаро транспорт бозорида характерли натижаси-доимий турли транспорт турлари рақобатбардошлигининг ўсиши, уларнинг ўзаро алоқадорлиги, салоҳиятининг кучайиши ва интеграцион алоқаларнинг ривожланишидир.

Транспорт бозоридаги кескин рақобат кураши, айниқса, қуруқлик транспорт турлари - темир йўл, автомобил, қувур транспорти ва дарё (юкларни денгиз портига олиб берадиган) йўналишларда кучлидир. Шунингдек, ИТИ билан паралел равишда транспорт воситаларининг монополлашуви рақобатни янада кучайтирмоқда. Транспорт тизими ўзининг техник даражаси, кўлами, ташкилий шакли, халқаро юк ва йўловчи ташиш сифати бўйича миқозларнинг янги талабларига мослашмоқда. Бунда хатто харажатларга нисбатан транспорт хизмати сифати бош омил ролини уйнамоқда.

Бу янги талаблар қуйидагилар билан боғлиқдир:
юк жўнатиш кўламининг ортиб бориши, ишлаб чиқариш технологик жараёнларидаги худудий фарқлар ва юк ташишдаги майда партиялар, юк ташишнинг табақаланишини кучайишига;

транспорт харажатлари ўсиши туфайли юк ташиш самарадорлигини кўтаришга интилиш;
иқтисодий алоқалар таркибининг ўзгаришига мослашув зарурияти;
йўловчи ва юк ташишни доимий ва бир маромда таъминлаш;
юкларни ташишдаги тезкорлик ва саклаш даражасининг ортиши;
асосий транспорт магистраллари (йўлак) ва транспорт тугунларида ишлаб чиқариш ва аҳолининг худудий тўпланиши шароитида интенсив харакатнинг ўсиб боришида харакат хавфсизлигини таъминлаш зарурияти;
халқаро йўловчи ташиш алоқаларида қулайликларига бўлган талабнинг кескин ортиши;
транспорт турлари ривожланишига бўлган экологик талабни ҳисобга олиш зарурияти;
транспортни энергия талаблигини озайтириш зарурияти.

Шундай қилиб, халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси шакллариининг ривожланиши билан транспорт хизмат кўрсатиш сифати алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Юқоридаги омиллар ўз навбатида юк ташишда автомобиль ва ҳаво транспортининг устун даражада ривожланишига, халқаро транспорт коммуникацияларининг такомиллашувига, инфратузилмалар тизимининг модернизациялашувига, транспорт воситалари айланмасининг тезлашуви, алоқаларда қайта юкламай аралаш юк ташиш интенсивлиги ортишига, транспорт воситалари ва хизматларнинг мос ихтисослашувига, халқаро аҳамиятга эга бўлган йирик ихтисослашган транспорт-тақсимлаш марказларини ташкилланишига олиб келмоқда.

Транспорт тизимида юқоридаги ўзгаришлар асосида юк ташиш таркибида жиддий силжишлар истеъмолчи товарлари қиймати таркибига ўз таъсирини утказмоқда. Транспорт тизими ривожланиш жараёнида 2 босқич мавжуд:

а) капиталнинг дастлабки жамғарилиш даври ва индустриал ривожланиш босқичида юк ташиш хажмида нисбатан арзон юклар 30-40 % ва ундан кўпроқ бўлиб, транспорт тармоқларининг асосий вазифаси транспортда юк ташиш харажатлари хиссасини пасайтиришдан иборат эди. Бунга транспорт воситалари юк кўтариш қувватларини ошириш ва юк хажмларини иқтисод қилиш орқали эришилди;

б) постиндустриал босқичга ўтиш транспорт тармоқлари олдига мутлако янги вазифаларни қўйди. Бундан ташқари, транспорт тизимини тубдан ўзгартирмай уни тақсимлаш - логистика тизимига айлантирмай дунё хўжалигининг постиндустриал босқичга ўтиши мумкин эмас.

Бу жараён - ишлаб чиқишни такомиллаштирилиши ва табақаланиши, халқаро савдода товарлар таркиби модернизацияси билан, яъни қазиб берувчи тармоқлар ва ишлов берувчи саноатнинг биринчи тармоқлари ҳамда қишлоқ хўжалиги махсулотлари хиссасининг қисқаришибилан боғлиқ. Айни вақтда юксак технологияга асосланган ишлов берувчи саноат махсулотлари қиймати кескин ортиб бормоқда, тобора кўпроқ-аниқлик, ишончлилик, компактлилик, хавфсизлик, транспорт тўрининг истаган жойида маълумотлар олиш, транспорт хизматининг жавобгарлиги ва мосланувчанлиги, юкларни етказиб бориш вақтини оптималлаштириш, жунатиш ораликлари каби омиллар хатто ишлаб чиқариш харажатларини ҳам иккинчи ўринга суриб қўймоқда. Юк ташишнинг аниқ ўз вақтида амалга ошириш тамойлари туфайли мижоз талабининг устуворлиги таъминланмоқда.

Ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилмасидаги ташкилий ўзгаришларда доимий ривожланиб ва мураккаблашиб бораётган бозор эҳтиёжларига мосланувчан кичик ва ўрта бизнеснинг (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш) роли катта бўлмоқда. Ана шу ўзгаришлар таъсирида шаклланган транспорт-логистика тизими ўзида интермодель (тармоқлараро) тизимни ифода этади, яъни аниқ юкни бир ёки бир нечта транспорт турида элтиб беради. Шунинг учун унчалик катта бўлмаган партиядо қимматбаҳо юкни олдинги оммавий юк ташишда бўлгани каби арзон ташиб берган ҳолда юкнинг бут сақланишини таъминлаш масаласи ҳам юзага келади. Хилма-хил юкларни стандартизациялаш орқали транспорт юклар янги таркибига мослашди. 50-60 йиллардаги оммавий юкларни ташишда юқори самара берган “кўламдаги иқтисод” тамойлари бош юкларни ташиш стандартизациясига тадбиқ қилиш юк жўнатишларни йириклашуви ва оқимларининг барқарорлашуви олиб келди. Контейнерлардан фойдаланиш стандарт транспорт воситаларига амалда транспорт жараёнлари учун янги талабларни қўйди. Шундай қилиб, контейнерлар асосида транспорт воситалари ва жихозларини стандартизациялаш бутун транспорт тизимини, колаверса, дунё хўжалигини қайта қўришга олиб келди.

Дунё бўйича 90-йилларнинг ўрталарида контейнерлар 7,5 млн. дона бўлиб, бунинг 3,4 млн.донаси 6 м.узунигида, 4 млн.донаси - 12 м.ўзунигидадир. Контейнерлаштиришга - йирик транспорт тугунлари, айниқса денгиз портлари катта таъсир курсатди. Транспорт тизими ишлаб чиқариш ва тақсимлаш тизимининг интеграциясини ва интермодель транспорт хизматига бўлган эҳтиёжнинг қондирилиши ва самарадорлигини таъминламоқда. Шундай қилиб, интермоделизм бугунги кунда халқаро бозор тизимининг марказий бўғини бўлиб қолмоқда.

10.2. Халқаро транспорт тизимининг асосий кўрсаткичлари

Дунё хўжалиги транспорттабеллигининг ўзгариши 50-йиллардан кейин барқарорлиги билан ажралиб туради ва юк айланмаси ва умумий ялпи махсулот (ўзгармас нархларда) ўсиш суръатларига боғлиқ ҳолда борди. Бу даврда халқаро юк айланмаси 1 т. ишлаб чиқилган махсулотга нисбатан 33 %, аҳоли жон бошига юк айланмаси ва аҳоли харакатчанлиги (км) эса 3,5-4 марта ўсди.

Халқаро транспорт тизими ва унинг динамикаси 9-10-11-12 жадвалларда ўз ифодасини топган.

Умумий транспорт тури ва алоқа йўллари кейинги ўн йилликларда сезиларли даражада барқарорлашди ва айни вақтда муҳим сифат ўзгаришлари темир йўллари электрлаштириш ва тез юрар темир йўллар қурилиши, такомиллашган қаттиқ копланга эга

автомобиль йўллари, йирик диаметрдаги қувур магистраллари билан боғлиқдир. Ер шаридаги барча алоқа йўллари (денгиз трассаларидан ташқари) 36 млн.км.иборат. кейинги 45 йил давомида темир йўллар деярли ўзгармай қолгани (1,2 млн.км) ҳолда электрлаштирилган темир йўллар ва тез юрар темир йўллар 3,3 мартага кўпайди (200 минг.км) ҳамда сифат жиҳатидан такомиллаштирилган автострадалар 2,8-4,5 марта кўпайди. Айниқса, халқаро транспорт турлари ўртасида ИГИ билан боғлиқ йирик нефть қувурлари 175 минг км.дан 680 минг км.га етди ёки 3,9 марта ортди ва магистрал газ қувурлари 186 минг км.дан 1,1 млн.км етди ва 5,9 марта кўпайди. XX аср охири ва XXI аср бошларида янги темир йўл, автомобиль йўллари ва нефть-газ қувурлари қурилиши янада кенгайиб бормоқда. Жумладан, кун чиқар мамлакатларни (Хитой, Корея, Япония), Эрон, Туркия ва ҒарбийЕвропанинг Жануби билан тўташтирадиган **Транссиё магистрالي** (Истанбул - Тошкент-Олмаота-Пекин) муҳим иқтисодий аҳамиятга эгадир. Бу магистралнинг Дружба станцияси (Қозоғистон), Туркменистонда Тажан - Сарахс ва Эронда Сарахс - Машхад йўналишлари фойдаланишга топширилди. Бу йўлдан Ўзбекистоннинг ва бошқа Марказий Осиё давлатларининг Бухоро-Бейнов орқали Европа мамлакатларига ва Тажан-Сарахс орқали Яқин Шарқ мамлакатларига чиқиш имконияти юзага келди. Шунингдек, Европа ва Осиёни бир-бири билан боғловчи “Буюк ипак йўли” қурилиши, “Кавказ йўлаги” барпо этиш, йирик нефть ва газ магистралларининг қурилиши Осиё, Африка, Лотин Америкасида, мавжуд темир йўлларни реконструкциялаш Европа мамлакатларида давом эттирилмоқда.

XX асрнинг иккинчи ярмида халқаро кўламда юк ташиш хажми қарийиб 7 мартага кўпайди ва 2010 йилга бориб яна 1,2-1,3 марта ўсиши кутилмоқда.

Халқаро юк ташишда денгиз транспорти асосий ўрин тўтади ва унга халқаро юк айланмасининг 62,1 % тўғри келади ва бу улус ўзгармай қолмоқда. Шунингдек, халқаро юк айланмасида темир йўл транспорти хиссаси кейинги 45 йил ичида 17,2 фоизга қисқаргани ҳолда автомобил транспорти хиссаси - 2,8 фоизга, нефть қувири хиссаси 4,8 фоизга, газ қувири хиссаси 3,2 фоизга ўсди. Ҳаво транспортида юк ташиш 7 млрд.т/км дан, 52 млрд.т/км.га етгани ҳолда ёки 7,4 марта кўпайганлигига қарамай, умумий юк ташиш хажмидаги унинг хиссаси ўзгармай қолмоқда. Айни вақтда, транспорт турлари ўртасида юк ташиш таркибида жиддий ўзгаришлар юз бермоқда. Чунинчи, темир йўл транспортининг бош рақобатчиси ҳисобланган автомобил транспортида юк ташиш нисбати 1990 йилда 4:1 дан 1,2:1 га тушди ва 2000 йилда бу ҳолат тенглашди. Қувур транспортининг хиссаси эса 4,2 % дан 12,8 фоизга етди.

Халқаро йўловчи ташишда автомобил транспорти, айниқса хусусий автомобил транспорти хиссаси юқори бўлиб, етакчи мавқени деярли саклаб қолмоқда. Агар 1950 йилда халқаро йўловчи ташишда шахсий автомобил транспорти хиссасига 56,8 % тўғри келган бўлса, 1995 йил - 60,3 фоиз тўғри келди.

Эколог кундаланг файлидан 9 жадвал тушади.

Эколог кундаланг файлидан 10 жадвал тушади.

11-жадвал

**Халқаро йўловчи айланмаси
(шахарларда йўловчи ташишдан ташқари).**

Эколог кундаланг файлидан 11 жадвал тушади.

Темир йўл транспортининг хиссаси 25,8 % дан 10,2 % га тушди ва хаво транспорти хиссаси 1,2 % дан 10 % га етди ва 2000 йилда халқаро йўловчи айланмасида темир йўл транспортдан ўтиб кетди.

Транспортнинг барча турлари билан йилига 100 млрд.т.дан ортиқ юклар ва 1 трлн.дан ортиқ йўловчи ташилади. Халқаро йўловчи айланмаси 18-19 трлн. пасс./км.ни ва юк айланмаси эса 46-50 трлн.т/км.ни ташкил қилади. Транспорт корхоналарида 110 млн.дан ортиқ ишчи банд.

Барча алоқа йўллари, транспорт воситалари ва транспорт корхоналарининг ўзаро уйғунлашуви транспорт тизимини ташкил этади. Хар бир мамлакат ва минтақа ўзини транспорт тизимига, транспорт тўрининг конфигурациясига эгадир. Транспорт тури конфигурацияси:

а) радиал (бир марказли ва кўп марказли); б) радиаль-айланма; в) кенглик; г) меридионал; д) шохсимон ёки тарвакайлаб кетган кўринишларга эгадир.

Транспорт ишида миллий ва макроминтақавий фарқларни аниқлашда асосий ўлчовлар қуйидагилар: 1) ишлаб чиқаришнинг транспортга боғлиқлиги, транспорт ва ишлаб чиқариш, ҳудуднинг катта-кичиклиги ва конфигурацияси нисбати; 2) аҳолининг жойлашиш типлари, урбанизация даражаси ва миграция суръатини ифодаловчи аҳоли транспорти харакатчанлиги;

3) хўжалик тизимини, яъни транспорт парадигмасини ифодаловчи йўловчи ва юк ташиш нисбати; 4) на фақат транспорт тизимини, балки бутун хўжалик тизимини ифодаловчи транспорт ишларида транспорт турлари нисбати.

Юқоридаги ўлчовлар асосида дунё мамлакатларини учта йирик гурпуга бўлиш мумкин: 1) Иқтисодий ривожланган мамлакатлар. 2) МДХ ва Шарқий Европа мамлакатлари ва 3) Ривожланаётган мамлакатлар. 1992 йилда хўжаликнинг транспорт сизими (ткм ни 1

дол. ЯИМда ифодаланиши) Шимолий Америкада 1,3, Ғарбий Европада - 0,3, Японияда - 0,4 бўлса Россияда 5,0 ва Шарқий Европа мамлакатларида ўртача 1,5 бўлди. Рақамлардан кўриниб турибдики, хўжалик тармоқ таркибидаги транспорт сизими даражаси “оғир” хомашё ишлаб чиқариш роли, мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий типларига боғлиқ ва худудларнинг катта кичиклиги эса нисбатан оз рол ўйнайди ва буни Ғарбий Европа ва Шарқий Европа мамлакатлари ўртасидаги транспорт сизимидаги кескин фарқ (5 марта) кўрсатиб турибди. Ривожланаётган мамлакатларда бу 0,84 ни, Лотин Америкаси мамлакатларида эса 1,7 ни ташкил қилади.

Аҳолининг ҳаракатчанлиги қарама-қарши хусусиятга эга бўлиб, саноати ривожланган Ғарб мамлакатларида катта аҳамият касб этади. Аҳоли жон бошига шаҳарлараро йўловчи айланмаси (минг йўл-км) Шимолий Америкада 12,9, Ғарбий Европада 8,5, Японияда 6,3 бўлса Россияда 3,6 ва Шарқий Европа мамлакатларида 2,9 ни ташкил қилади. Аҳолининг транспорт ҳаракатчанлиги муракаб ижтимоий ва иқтисодий жараён бўлиб, маданий, сиёсий ва демографик йўналишидаги омиллар мажмуасидан иборатдир.

Ҳаракатчанлик муаммоси аҳолининг автомобиллашуви (автомобил билан таъминланганлиги) масаласи билан чамбарчас боғлиқдир. Автомобиллашувнинг ўсиши инсониятнинг 50-йиллардан кейин барқарор ривожланиш жараёни билан боғлиқ ҳаракатчанлик даражаси ва ундаги фарқларни ифодалайди. Бу кўрсаткич ривожланаётган мамлакатларда жуда хилма-хил бўлиб, иқтисодий қолақ мамлакатлар - 0,65, Шимолий Африкада 2,0 ва Лотин Америкасида - 1,5 дан иборат.

Хўжалик тизимида муҳим типологик улчов юк ва йўловчи ташиш нисбати, (ткм. “юк” 1 йўл.км тенглаштирилади) бўлиб, таккослаш жуда шартлидир. Бунда икки маҳсулот юк ва йўловчи ташиш ҳисобга олинади. Бу нисбат АҚШ да 1,2 тенг (яъни умумий юк айланмасининг абсолют миқдори шаҳарлараро йўловчи айланмасидан 1,2 марта кўп), Ғарбий Европада 0,34, Японияда 1,1, Россияда 7,8, Шарқий Европада 3,53, ривожланаётган мамлакатларда эса 0,4 дан 2,5 гачани ташкил қилади. Бу нисбатлар ўз навбатида минтақаларда туризм ва умуман рекреацион соҳалар ривожланишга таъсир қилади.

Маълумотларга қараганда МДХ доирасидаги мамлакатларда меҳнатда банд бўлган аҳолининг 50-90 % меҳнат таътили даврида ҳеч қаерга дам олгани бормайди. Чунки алоқа йўллариининг яхши ривожланмаганлиги, автомобилда йўловчи ташиш даражасининг пастлиги (автобус ва енгил автомобил) мавжуд ижтимоий-иқтисодий муаммолар рекреацион соҳалар ривожланишига тўғноқ бўлмоқда.

Юк ташишдаги транспорт турлари нисбати хўжалик тармоқларидаги юклар таркиби ва ишлаб чиқаришнинг худудий концентрациясини ифодалайди. Саноати ривожланган Ғарб ва Шарқ мамлакатлари ҳиссасига дунё ички (океан трассаларидан ташқари) юк айланмасининг 80 % тўғри келади ва бу икки гуруҳ мамлакатларига тенг бўлинади. Аммо, бу нисбат транспорт турлари ўртасида турличадир.

Умуман, Ғарб мамлакатлари юк айланмасида темир йўл транспорти ҳиссасига 18,7 %, автомобиль транспортига 44,4 %, қолган ички сув, денгиз каботаж ва қувур транспортига 36,9% тўғри келади. МДХ ва Шарқий Европа мамлакатлари юк айланмасида темир йўл ҳиссасига ўртача 62 %, автомобиль транспорти ҳиссасига 9 %, Шимолий Америка юк айланмасида темир йўл автомобиль транспорти ҳиссалари деярли тенг, Россияда мос равишда 46 ва 9 % тўғри келади. Ривожланаётган мамлакатларда темир йўл, автомобиль ва қувур транспортига ички юк айланмаси ўртача 1/3 қисми (Лотин Америкасида бир мунча юқори 65% бўлса, Осиёда пастроқ) тўғри келади.

Ҳаво транспортдаги юк айланмасининг 90 % иқтисодий ривожланган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади.

12-жадвал

**Транспорт турларида халқаро юк айланмаси.
1993 йил % ҳисобида.**

Транспорт турлари.

Минтақалар	Авто-мобил транспорти	темир йўл транспорти	сув(да рё ва каботаж)	қувур транс-порти (нефт ва табиий газ)
Россия	9	46	5	40
Шимолий Америка	26	28	18	28
Ғарбий Европа	67	19	8	6
Шарқий Европа	9	78	2	11
Япония	40	9	51	-

Демак, турли минтақалардаги алоқа йўллари, транспорт йўллари зичлиги, юк ва йўловчи ташишдаги улуши транспорт тармоқларининг ўзаро алоқадорлиги ва уйғунлашуви турлича эканлиги билан ажралиб туради. Барча минтақалардаги транспорт тизими биргаликда халқаро транспорт тизимини ташкил қилади.

3.)Қуруқлик транспорти. Темир йўл транспорти. Темир йўл транспорти халқаро юк ва йўловчи айланмасида хиссаси қисқариб бораётганлигига қарамай муҳим транспорт воситаси бўлиб қолмоқда ва сезиларли равишда сифат ўзгаришларни (электрлаштириш ва тез юрар темир йўллар қурилиши) бошдан кечирмоқда. Дунё бўйича темир йўлларнинг умумий ўзунлиги 1,2 млн.км. бўлиб бунинг 200 минг км. электрлаштирилгандир.

Иқтисодий ривожланган мамлакатлар ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда темир йўлларни электрлаштириш, монорельсли ва магнит осилмали йўллар қуриш давом этмоқда. Дунёдаги 140 дан ортиқ мамлакатда темир йўллар бўлишига қарамай, 50 % темир йўллар “ўнликка” қирувчи мамлакатлар - АҚШ, Россия, Канада, Хиндистон, Хитой, Австралия, Аргентина, Франция, ГФР ва Бразилияда жойлашган. Мавжуд темир йўлларнинг 650 минг км ёки 54 % иқтисодий ривожланган мамлакатларга, 31 % (380 минг км) бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларга ва 29 % (320 минг км) ривожланаётган мамлакатлар хиссасига тўғри келади.

Темир йўл тармоқларининг зичлиги жихатидан Европада Бельгия, (100 км² худудга 25 км), Люксембург, ГФР, Буюк Британия, Швейцария, Дания, Нидерландия, Франция, Австрия, Италия, Венгрия, Чехия ва Словакия, Польша, Осиёда - Япония олдинги ўринда туради. Турли мамлакатларда темир йўл линиялари орасидаги масофалар ҳам турличадир. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда мавжуд темир йўлларнинг 2/3 қисми -1435 мм, Шарқий Европа мамлакатларида ҳам 1435 мм, МДХ худудида эса 1524 мм, Жануби - Шарқий Осиё мамлакатларида эса 1000 мм.дир.

Трансконтинентал темир йўллар катта ахамият касб этади. Европада бундай йўллар: а) Кале-Париж-Лион-Марсель-Италиянинг жанубий портларига; б)Гамбург-Мюнхен-Швейцария-Италия; в) кенглик бўйича Мадрид-Париж-Берлин-Шарқ. Буюк Британия паром алоқаси орқали (Дувр-Дюнкерк) Бельгия ва Франция билан боғланган. Дания эса паром алоқаси (Катта Бельт ва Эресунд) орқали Швеция, Вернемюнде пароми орқали Германия билан боғланган. Швеция Троллеберг-Засниц пароми орқали континент билан боғлангандир.

Шимолий Америкада 12 та трансконтинентал темир йўллар мавжуд. Жанубий Америкада Буэнос-Айрес-Вельпарасио ва Буэнос-Айрес-Антофагасто трансконтинентал темир йўллари мавжуддир.

Осиёда энг йирик трансконтинентал темир йўл Буюк Сибирь магистралидир. (9322 км). Паром алоқаси Каспий денгизида (Баку-Туркменбоши) мавжуддир.

Африка материгининг энг қисқа худудида темир йўллар кесишган. (Бенгола-Лобиту-Бейра ва Лидерий-Дурбан) Австралияда эса шарқдан-ғарбга ягона Сидней-Перта темир йўли йўналгандир.

Темир йўлларнинг жойлашишига иқтисодий, сиёсий ва табиий-географик омиллар кучли таъсир кўрсатади.

XX асрнинг охириги ўн йиллигида Европада геополитик ҳолатнинг жиддий ўзгариши, “совуқ уруш” муносабатларининг тугаши ва Шарқ-Ғарб алоқаларининг ривожланиши транспорт тизими салоҳиятларидан ҳам интеграцион алоқаларни амалга ошириш мақсадларида фойдаланиш имкониятларини юзага келтирди.

Сиёсий чегарлардаги тўсиқларнинг бартараф этилиши транспорт йўлкаларини кўп магистралли шакллантириш концепциясини ишлаб чиқиш имконини яратди. Натижада, Европада 9 та транспорт йўлкалари: 1) Хельсинки-Таллин-Рига-Калининград-Вроцлав; 2) Берлин-Варшава-Минск-Москва-Нижний Новгород; 3) Берлин-Вроцлав-Краков-Киев; 4) Дрезден-Прага-Будапешт-София-Стамбул; 5) Венеция-Люблян-Будапешт-Ужгород-Львов; 6) Гданьск-Катовице-Эллин-Познань; 7) Дунай сув йўли орқали Рейн-Майн-Дунай каналига чиқиш; 8) Дуррес-Тирана-София-Пловдив-Варна; 9) Хельсинки-Санкт-Петербург-Москва-Киев-Бухарест (сўнгра Новороссийск ва Астраханга қадар) шакллантирилмоқда.

Хельсинки шаҳрида (1997 йил) бўлиб ўтган учинчи Паневропа транспорт конференциясида транспорт йўлкаларини шакллантириш ва кучайтириш лойиҳаси тасдиқланди ва учта минтақавий транспорт тизимини - Шимолий континент, Ўрта Денгиз ва Қора денгиз соҳил бўйини ривожлантириш ғоясини амалга оширишга киришилди.

Айни вақтда, XXI аср бўсағасида тобора кўпроқ жорий транспорт харажатларига нисбатан ҳам юк ташишнинг сифат омили муҳим ўрин тутмоқда. Бунинг ёрқин ифодаси бутун транспорт жараёнларига инқилобий таъсир кўрсатган халқаро контейнер тизимининг шаклланишидир. Йилига денгиз контейнер айланмаси 70 млн. донага етди ва асосий юкларнинг 40 % га яқинини камраб олмақда. Бу жараённинг аниқ кўриниши транспорт алоқаларида ишончли ва қафолатли трансконтинентал контейнер “кўприк” лари, яъни денгиз транспорти билан тез юрар темир йўл составлари, автопоездлар (контрейлери) комбинациясига асосланган Транссибир (Япония-Ғарбий Европа), Трансамерика, Ғарбий Европа, Яқин ва Ўрта Шарқ магистралларининг юзага келишидир.

Шунингдек, темир йўлларнинг янги йўналишларини барпо этиш Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётида катта рол ўйнашдан ташқари бу минтақа мамлакатларини дунё хўжалиги интеграцион жараёнларга тортилишини тезлаштиради.

• **Автомобиль транспорти** - XX аср бошларида юзага келган бўлиб, XX аср 50-йилларидан бошлаб халқаро транспорт тизимида асосий ўрин тута бошлади ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ҳамда инсонлар фаолиятининг ажралмас таркибий қисмига айланди. Дунё миқёсида автомобил йўллари тобора ривожланиб, сифат жиҳатидан такомиллашиб бормоқда ва ўзига хос автомобил йўллари индустрияси ҳам шаклланмоқда. Жами автомобил йўллари 25 млн. км. дан иборат бўлиб, бунинг 22 млн. км. қаттиқ қопламга ва 13 млн. км. такомиллашган йўллардан иборатдир. Мавжуд автомобил йўлларининг 50 % АҚШ, Хиндистон, Россия, Япония ва Хитойга тўғри келади. Шимолий Америка, Ғарбий Европа ва Япониядаги автомобиль йўллари ғоят юқори сифатли ва инфратўзилмалар билан таъминланганлик даражаси жиҳатидан олдинги ўринда туради. Жаҳон автомобил парки йилдан-йилга автомобиллар билан мустаҳамланиб бормоқда. Агар, 1980 йил жаҳон автомобил парки 350 млн. автомобилга эга бўлган бўлса, 1990 йил 400 млн. ва XX аср охирида бу 500 млн. дан ортиб кетди. Шунингдек, аҳолининг транспорт харақатчанлигида, халқаро юк ва йўловчи ташишда автомобил транспорти хиссаси ортиб бормоқда.

Яқин масофаларга юк ташишнинг қулайлиги ва катта ҳажмда (50-100 т) юк ташувчи ихтисослашган автомобилларнинг юзага келиши билан халқаро юк айланмаларида ҳам (айниқса) 30-50 км. (масофаларга) автомобиль транспортининг хиссаси ортиб бормоқда.

Автомобиль транспорти бугунги кунда деярли барча мамлакатларда тез ривожланиб бормоқда. Аммо, жаҳон мамлакатлари ўртасида АҚШ, Германия, Франция, Япония, Буюк Британия, Канада, Австралия, Корея Республикаси, Туркия, Бразилия алоҳида ажралиб

туради. Бу мамлакатларда автомобиль йўллари ҳозирги замон талабларига мос бўлиб, бир томонлама ҳаракат, кўп полосали, асфальт ва бетон қопламга, қулайайланмаларга ҳамда хизмат кўрсатиш (машиналарга техник хизмат кўрсатиш, меҳмонхона-кемпинглар, овқатланиш, соғлиқни сақлаш муассасалари) шаҳобчаларига эгаллиги билан ажралиб туради.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар ўртасида автомобиль транспорти ривожланганлик даражаси жиҳатидан Россия, Шарқий-Европа мамлакатлари ажралиб туради. Бу мамлакатлар автомобиль паркларида енгил автомобилларга нисбатан юк автомобиллари кўпдир. Автомобиль йўлларининг узунлиги жиҳатидан Россия, зичлиги жиҳатидан ҳамда сифати жиҳатидан Шарқий Европа мамлакатлари алоҳида ўрин тутди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда “ЎЗДЭУ” авто қўшма корхонаси турли марказдаги енгил автомобиллар, Самарқанд шаҳрида 12 модификациядаги турли юк ва йўловчи автомобиллари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Автомобиль йўллари 115 минг.км.бўлиб 3,2 минг.км халқаро ва 18,8 минг.км. давлат аҳамиятига эгадир. Ўзбекистонда Хитой ва Покистонга чиқиш имкониятини берадиган Андижон-Ўш-Эргаштом-Қашқар ва Хинд океанига чиқиш имкониятини берадиган Термиз-Хирот-Карачи автомобиль йўли қурилиши олиб борилмоқда.

Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги ривожланаётган мамлакатларда кейинги йилларда автомобиль транспорти тез ривожлана бошлади. Бу жараён йирик автомобиль йўлларининг қурилиши ҳамда катта ҳажмдаги лойиҳаларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлди.

Кейинги йилларда йўловчи ташишда аҳоли ҳаракатчанлигининг ўсиш жараёни ва комфортлиқни таъминлаш катта аҳамият касб этмоқда. Ғарб мамлакатларида 40 % га яқин йўловчи айланмаси меҳнат ташрифига тўғри келса, 70 % дан ортиқ ташриф шахсий фойдаланишдаги енгил автомобилларга тўғри келади. Туризм мақсадларидаги юришлар (шаҳар атрофи ва шаҳар ташқарисига) аҳолида “сифат” ўзгаришларни таъминлашдан ташқари кичик шаҳарлар ва кам ривожланган ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини ўсишига олиб келмоқда.

Шунингдек, автомобиллашув жараёни комфортдан ташқари жамоат транспортидаги сингари қатъий ҳаракат графигининг йўқлиги, тасодифий йўловчилар бўлмаслиги, йўналишларни эркин танлаш каби қатор қулайликлар билан боғлиқдир. Хатто бензин нархининг юқорилаб бориши ҳам автомобиллашув суръатларига таъсир этмади. (АҚШда 1 кишига 600 автомобиль, Ғарбий Европада 400-500, Россияда - 100) ва 100 км.га сарфланадиган бензин сарфини қисқартириш жараёни амалга оширилди.

Автомобиллашув урбанизация жараёни билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб уни янада ривожланишига олиб келмоқда. Айни вақтда урбанизациянинг янги шакллари суб, кон-урбанизация, агломерацияларнинг шаклланиши аҳолининг автомобиллашувини янада кучайтирмоқда.

Ҳозирги замон урбанизация жараёни шаҳар ва шаҳар атрофи йўловчи алоқаларининг ривожланиши билан боғлиқ. Кейинги 25 йилда АҚШда шаҳар атрофларидан шаҳар марказларига ташриф 35 % дан 10 % га қадар қисқарди. Европа Итифоқи мамлакатларида эса ўртача 50 % шаҳарлараро алоқалар енгил автомобилларда (2 % яёв, 20% автобус, трамвай ва метрополитен, 15% велосипед ва мопед), 3% шаҳар темир йўллари орқали амалга оширилмоқда.

Мўтахассислар ҳисоб-китобларига кўра информатика воситаларининг ривожланиши билан иш юзасидан ташрифларга бўлган эҳтиёжнинг 20-25%, маиший ташрифлар - 50% га қадар қисқариши мумкин.

Қувур транспорти, нефть ва табиий газ захираларини ҳудудий жойлашиши, уни қазиб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги фарқларни яққол ифода этади. Дунё бўйича нефть ва нефть маҳсулотлари қувурлари 680 минг км, газ қувурлари эса 1,1 млн.км.дан ортиди. Қувур транспорти нефть ва нефть маҳсулотлари ҳамда табиий газ ташишда бошқа транспорт воситаларига нисбатан бир қатор қулайликларга эгадир. Бу қулайликлар аввало нефть ва

нефть махсулотларини исроф бўлишининг олдини олади, истеъмол районига бир хил ва доимий келиб туришини таъминлайди, атроф-мухитни ифлосланишини сезиларли даражада камайтиради. Магистрал нефть ва газ қувурлари айниқса, АҚШ, Россия, Марказий Осиё республикалари (Ўзбекистон ва Туркменистон), Канада, Мексика, Яқин Шарқ мамлакатлари, Ғарбий Европа мамлакатларида ривожлангандир.

Нефть қувурлари асосан нефть қазиб чиқарувчи районлар билан порт шаҳарларни боғлайди. Яқин Шарқ мамлакатларидаги нефть қазиб чиқарувчи районлардан порт шаҳарларга нефть қувурлари тортилган. Ғарбий Европада эса порт шаҳарлардан нефтни қайта ишловчи ва уни истеъмол қилувчи районларга нефть қувурлари тортилгандир. АҚШ нефть қувурлари ички эҳтиёжлари учун хизмат қилади.

Россия деярли барча Шарқий Европадаги мамлакатларни (Руминиядан ташқари) ва Ғарбий Европадаги мамлакатларни, Украина ва Белорусни нефть ва табиий газ билан “Дўстлик” ва “Қардошлик” нефть ва табиий газ қувурлари орқали таъминлаб туради.

Шунингдек, юк ташиш ишончлилигини ошириш мақсадларида халқаро аҳамиятга молик транспорт коммуникациялари билан баробар ишлайдиган иккинчи алоқа воситалари қуриш орқали “қайноқ нуқта” ларни айланиб ўтилмоқда. Жумладан, Сувайш ва Панама каналларига паралел равишда йирик нефть қувурлари барпо қилинди. Ўрта Шарқда Эрон томонидан назорат қилинадиган Ормуз бўғозидан танкерларни ўтказишдан қочиб, Саудия Арабистонини Янбу (Қизил денгиз) билан боғлайдиган Трансараб нефть қувури қурилди. Сувайш каналидан ўтмаслик мақсадида Судан-Камерун Трансафрика нефть қувури лойihalаштирилмоқда. Эркин ҳаракат қилиш мақсадида Транспорт турларини бирлаштириш жараёни Ғарбий Европада Жанубий ва Шимолий қувурлар тизимининг қушилиши, Ла-Манш бўғози остидан “Евротуннел” нинг очилиши Европа газ қувури “халқа” сини ташкиллашга олиб келди.

4.Сув транспорти. Халқаро иқтисодий алоқаларда денгиз транспорти жуда катта ўрин тутди. Денгиз транспорти орқали 8000-10000 км масофадаги (ўртача) юклар ташилади ва унга халқаро юк айланмасининг 3/5 қисми тўғри келади. Йўловчи айланмасидаги ҳиссаси унчалик катта эмас (хаво транспортининг ривожланиб бориши туфайли). Денгиз туризми ҳам бир мунча муҳим ўрин тутди.

Дунё денгиз флоти 80 мингдан ортиқ кемалардан иборат бўлиб, ялпи сизими 500 млн. бр-рег-т (регистр-тонна кемаларнинг шартли юк кўтариш бирлиги бўлиб 100 куб.футга ёки 2,8 м³ тнг; регистр тонна-бруттода- кеманинг бутун ҳажми ҳисобга олинса, тонна-неттода - кема ҳажмида яшаш жойи, маиший хоналар ва машиналар жойлашган хоналар ҳисобга олинмайди ёки кўтариш қуввати 500 млн.т.ортиқ. денгиз флоти таркибида универсал кемалар билан бир қаторда суюқ (нефть ва нефть махсулотлари, суюлтирилган табиий газ) куруқ юклар - кўмир, руда, ғалла ва ёғоч-тахта, фосфор ташишга ихтисослашган танкер, супер танкерлар, рефрижераторлар (музлатгич жихозларга эга), темир йўл паромлари катта ўрин тутди. Денгиз флоти янги типлардаги кемалар - контейнер ташигичлар, лихтер 1/ташигичлар, (руда ва руда махсулотлари) ташигичлар, пакет ташигичлар ҳисобига кенгаймоқда. Денгизларда контейнерларда юк ташиш ягона транспорт циклини, яъни “эшикдан-эшикка” юк етказиб бериш циклини яратиш имконини бермоқда. “РО _РО” типдаги кемалар (ролкерлар) кемаларнинг икки томонидаги дарвозалар орқали юкларни горизонтал усул билан тушириш ва ортиш имконини бермоқда.

Кўпчилик мамлакатлар йирик савдо флотига (160 давлат байроғи остида сузади) эга бўлишига қарамай Япония, Буюк Британия, Норвегия, Греция, Нидерландия, Швеция, Либерия, Панама, Гондурас, Россия¹², Польша, Хитой, Югославия, Руминия, Вьетнам, Корея Республикаси ва бошқ. алоҳида ажралиб туради. Либерия, Панама, Гондурас, Греция давлатларининг катта савдо флотига эга бўлиши, бу мамлакатларда солиқларнинг пастлиги билан характерланади. Шунинг учун ҳам чет эл компанияларига қарашлиги кемалар

---

¹² Собик СССР га қарашли бўлган савдо флотининг (1800 та кема) асосий қисми Россияда қолди.

юқоридаги мамлакатлар байроғи остида сузса-да, умуман бу мамлакатлар портларига кирмайди. Панлибгоко мамлакатлари (Панама, Либерия, Гондурас, Колумбия) савдо флотининг 50 % Грецияга қарашлидир, махсус чет эл адабиётларида таъкидланишича, Греция кемалари 16 та бошқа давлат байроқлари остида сузади. Худди шундай ҳолат Нидерландия учун ҳам ҳосдир.

Денгиз транспортининг ривожланиши халқаро иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши, яъни янги хом-ашё ва истеъмол минтақаларининг ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг ўсиб бориши билан боғлиқдир. Халқаро алоқаларда нефть ва нефть махсулотларининг асосий ўрин тутиши савдо флоти юк ташишда ҳам ўз ифодасини топган. Денгиз флоти орқали ташилаётган юкларнинг 50 % нефть ва нефть махсулотлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Шунингдек, қора ва рангли металллар, кўмир, тоғ-химия махсулотлари, ўрмон махсулотлари, қишлоқ хўжалик махсулотларига тўғри келади. ИТИ шароитида эса тобора тайёр махсулотлар ташиш (контейнерларда) муҳим ўрин тутмоқда.

Денгиз алоқаларида порт ва халқаро каналлар жуда муҳим ўрин тутади. Бугунги кунда барча денгиз ва океанларда 2,700 порт мавжуддир. 840 портга эса юк айланмасининг 96 % тўғри келади. 30 та гигант-портнинг йиллик юк айланмаси эса 50 млн.т.дан, 4 таси эса 100 млн.т.дан ортиқдир.

Бундай йирик портлар АҚШ да - Нью-Йорк, Филадельфия, Балтимор, Сан-Франциско, Бостон, Буюк Британияда - Лондон, Ливерпуль, Глазго, Францияда - Марсель, Японияда - Симоносеки, Осака, Кобе, ГФРда - Гамбург, шунингдек, Роттердам, Антверпен, Сингапур, Порт-Саид, Кувайтда - Мень-аль-Ахмад, Россияда-Санкт-Петербург ва бошқалар.

Бу портларни мақсадли хизмат кўрсатиш ҳолатига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

Харбий-денгиз портлари (Чатем, Портсмут, Пирл-Хабор, Гибралтар, Севастопол). Бу портларнинг бир қисми тижорат мақсадларига ҳам хизмат қилади (АҚШ да - Сан-Диего, Японияда -Йокосука, Россияда (Санкт-Петербург, Кронштад).

Балиқ овлаш ва балиқни қайта ишлаш ҳамда паноҳгоҳ портлар.

Паром алоқасига эга портлар (Гавр, Дувр, Фолкстон).

Транзит портлар ва эркин гаванлар - Лондон, Амстердам, Копенгаген, Роттердам, Антверпен, Марсель, Лиссабон, Сингапур. Эркин гаванларда бож солиғи олинмайди. Бундай гаванлар Гамбург, Бремен, Копенгаген, Мальмё, Стокгольм, Триест, Рио-Де-Жанейрода мавжуддир;

Аван портлар порт олди яъни йирик тоннажли кемалар учун махсус қурилган портлар. (Гамбург учун Куксхафен, Нант учун Сен-Назер, Руан учун Гавр).

Қирғоқ бўйи ва яқин алоқаларга (каботаж¹³) хизмат қилувчи портлар. (Греция, Дания, Норвегия, Балтика бўйи давлатлари, Россия, Италия), Ўрта денгиз хавзаси, Кариб денгиз хавзасида).

Махсус портлар (кўмир, руда, нефть, ва нефть махсулотлари, ўрмон ва бошқа юкларга мўлжалланган).

Халқаро кема катновида Атлантика океани етакчи ўрин тўтади. Бугунги кунда Атлантика сохил бўйида (Европа, Африка, Шимолий ва Жанубий Америка) 70 мамлакат ва 1,5 млрд. аҳоли жойлашган бўлиб денгиз юк ташишининг қарийиб 50 % тўғри келади. Дунёдаги 70 % га яқин портлар, айниқса энг йирик универсал ва ихтисослашган Европа ва Шимолий Америкада йирик порт-саноат мажмуалари шакллланган.

Иккинчи ўринда Тинч океани туради. Асосий йўналишлари Япония, Хитой, АҚШ нинг Ғарбий сохил бўйи, Корея Республикаси, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари Австралияда, Россияда (Владивосток, Жанубий Сахалин) шаклланса, Хинд океанида - Форс

---

¹³ Каботаж алоқалари икки қисмдан катта каботаж ва кичик каботаждан иборат.

Катта каботаж бир нечта денгиз хавзасида кемаларнинг сузиши, кичик каботаж бир ёки икки денгиз хавзаларида кемаларнинг сузишидир.

курфази (асосан нефть ва нефть махсулотлари), Хиндистон ва бошқа мамлакатлар йирик юк йўналишларида иштирок этмоқда.

Халқаро каналлар иқтисодий алоқаларда муҳим ўрин тўтади. Бундай каналлар учта - Сувайиш (1869 йилда ишга тушган, узунлиги 173 км, эни 120-150 м, чуқурлиги 12-13 м, йилига 250-300 млн.т.юк ўтади, барча мамлакат кемалари учун очик), Панама (1914 йил ишга тушган, ўзунлиги 82 км, эни 16 км.ли канал минтақаси АҚШ га қарашли 1999 йил 31 декабрда Панама ҳукуматига бериш ҳақида шартнома имзоланган бўлиб белгиланган муддатда Панама ҳукуматига берилди. Йилига 150-200 млн.т. юк ўтади) Килль (ўзунлиги 95 км, эни 102 , чуқурлиги 11 м, йилига 50-100 млн.т.юк ўтади).

Шунингдек, Қора денгиз, Балтика, Дувр, Гибралтар, Малакка, Сингапур, Зонд, Лаперуза, Сингапур, Корея бўғозлари ҳам муҳим иқтисодий аҳамиятга эгадир.

Денгиз сувларида сузиш барча мамлакат каналлари учун очик. Қирғоқ бўйи худудларида эса кемалар шу худуддаги мамлакатлар томонидан назорат қилинади. Дунё бўйича ягона худудий сувларни кенглик бўйича назорат қилиш қонуни йўқ. Худудий сувларни назорат қилиш қирғоқ бўйи мамлакатлари томонидан ёки халқаро шартнома асосида ўрнатилади. Масалан, Буюк Британия, Франция, АҚШ ва бошқа бир қатор мамлакатларнинг қирғоқ бўйи худудидаги чегаралари 3миль¹⁴, Ўрта Денгиз қирғоқ бўйи мамлакатлари, Марказий Америка давлатлари, Хиндистонда - 5 миль, Чили, Перуда 200 миль, Россия, Болгария, Руминияда 12 миль деб белгиланган. 80-йилларнинг бошларида деярли барча сохил бўйи мамлакатлари денгиз чегараларини 20 миль деб ўзгартирдилар.

Ички сув транспортидан асосан, мамлакат ички алоқаларида ва мамлакатлараро алоқаларда ҳам кенг фойдаланилади. Юк айланмаси ҳажми жиҳатидан АҚШ, Россия, Канада, умумий юк айланмаси жиҳатидан эса Нидерландия (50 % ортик), Бельгия шунингдек, Тропик Африка мамлакатлари, Жанубий Америка ва Жануби-Шарқий Осиё, Ғарбий Европа (Франция, Германия), Шарқий Европа мамлакатлари алоҳида ўрин тўтади. Халқаро юклар Рейн, Дунай, Амазонка, Миссисипи, Обь, Енисей, Янцзы, Конго, Одра, Шим.Лаврентий ва Буюк кўллар, Ганг, Меконг, Нигер ва Парана, Волга ва бошқа дарёларида ташилади. Ички сув йўлларининг умумий ўзунлиги 600 минг.км. ортади, шунинг 100 минг.км.га яқини каналлардир. Сунъий сув йўллари (шлюзли дарё ва каналлар) АҚШ, Хитой, Россия, Европа мамлакатларида ривожланган. Бозор иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатлардан ички сув транспорти Россия, Украина, Марказий Осиё (Амударё), Хитой, Венгрия, Руминия, Польша, Болгария, Югославияда ривожланган.

Айни вақтда, Осиё, Африка, Лотин Америкасидаги йирик дарё тизимлари хиссасига 5 % юк айланмаси тўғри келади, холос. Кўл кемачилиги АҚШ ва Канададаги Буюк кўлларда ривожланган бўлиб, Шим, Лаврентий дарёсидан чуқур сув йўли орқали Атлантика океанига чиқилади ва континент ичкарасига (4 минг.км.) денгиз кемалари кира олади. Шунингдек, ички мақсадларда Россияда - Байкал, Ладогада ҳамда Каспий денгизида кўл кемачилиги ривожлангандир.

• **Хаво транспорти** - йўловчи ва шошинч юкларни ташишда жуда катта ўрин тутмоқда. Агар 1946 йил дунё бўйича 20 млн. йўловчи ташилган бўлса, 1980 йил 700 млн, 1990 йил 1,2 млрд. ва 2000 йилда 1,4 млрд. йўловчидан ортиб кетди. Бугунги кунда жаҳондаги барча мамлакатлар ва минтақалар бири-бири билан хаво йўллари орқали боғланган. Дунё бўйича 500 дан ортиқ аэропортлар мавжуд бўлиб, шундан 300 дан ортиги халқаро аэропортлардир. 100 дан ортиқ аэропорт эса энг йирик аэропортлар (йилига 10-20 млн. дан ортиқ йўловчига хизмат қилади) бўлиб хисобланади. Бундай аэропортлар қаторига Чикаго, Нью-Йорк, Лос-Анджелос, Лондон, Москва, Санкт-Петербург, Париж, Берлин, Токио, Пекин, Бомбей, Кохира, Тошкентни киритиш мумкин. Дунёдаги энг йирик Хитроу (Лондон) аэропорти суткасига 700 дан ортиқ самолёт ва 100 минг.дан ортиқ йўловчига хизмат қилади. Хаво транспорти ривожланган мамлакатлар: АҚШ, Россия, ГФР, Япония, Буюк Британия,

---

¹⁴ 1 миль - 1,609 км (инглиз мили), 1,8 км (рус мили)

Канада, Франция, Австралиядир. Хаво транспорти тобора мамлакатларнинг бош транспорт воситасига айланмоқда.

ИТИ туфайли хаво транспортида кенг фюзеляжли самолётлардан фойдаланиш (чартер рейслари) халқаро туризмни тез ривожланишига олиб келмоқда. Бунда рейсларни йўловчилар гуруҳлари учун ташкиллаш, билет таннархининг паст бўлиши ахоли кенг қатламларини жалб этмоқда (хорижий туризм билан боғлиқ).

Айни вақтда, юк ташишда халқаро транспорт маълум маънода иқтисодий алоқалар ва хўжалик худуди таркибидаги силжишларга ҳам таъсир этмоқда. АҚШ тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ихтисослашган техник воситалар ва терминаллардан иборат шарт-шароитлар мавжуд бўлса юкларни самолётларнинг отсекаларида ташишга нисбатан махсус юк самолётларида ташиш 2 марта арзонлашади. АҚШда кейинги 25 йилда юкларни юк самолётларида ташиш 40 % дан 85% етди ва буғунги кунда 80 та юк терминали фаолият кўрсатмоқда.

Истиқболда транспорт ва экспедиция - тақсимлаш корхоналарини қўшиш жараёни муҳим аҳамиятга эга. Ишончли ва тез транспорт алоқалари тугунларида хаво ва денгиз контейнерлари линияларидан иборат йирик ихтисослашган транспорт - тақсимловчи халқаро марказлар (Париж, Марсель, Франкфурт-на Майне, Мюнхен ва бошқ.) ташкилланмоқда.

- **Бошқа транспорт воситалари.** Замонавий транспорт тармоқларидан ташқари ўтмиш транспорти - каналардан чекка шимолдаги халқлар, жиловли транспортдан эса чўл, ва тоғли районлардаги халқлар, эшакли қайиқлардан дарё ва кўл бўйида яшовчи халқлар фойдаланиб келмоқда. Осиё, Африка, Лотин Америкасидаги мамлакатларда эса хануз ҳаммолчилик сақланиб қолган.

10.4. Минтақавий транспорт тизими. Дунё хўжалигида муҳим ўрин тутувчи халқаро транспорт тизимини умумлашган ҳолда қуйидаги минтақавий тизимларга ажратиш мумкин: Шимолий Америка - АҚШ, Канада транспорт тизими - энг катта минтақавий транспорт тизими бўлиб, барча транспорт йўлларида 30 % тўғри келади. Трансконтинентал автомобиль ва темир йўл магистраллари, зич қувур тармоғи ривожланган. Буюк кўллар, Шим Лаврентий ва Миссисипи ички сув тизими эга. Барча транспорт турлари юк айланмаси жихатидан биринчи ўринда туради. Йўловчи ташишда енгил транспорт бош ролни ўйнайди. Автомобиль паркидаги автомобиллар сони жихатидан бошқа минтақалардан олдинда. Хаво транспорти ривожланган. Дунёдаги ахоли ғоят ҳаракатчан худуд ҳисобланади.

Ғарбий Европа транспорт тизими-хўжаликнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятларини, тармоқ ва худудий тузилишини, интеграцион жараёнларни ифода этади. Бу минтақа транспорт тизимининг шаклланишига тарихий, табиий ва иқтисодий-сиёсий, географик омиллар кучли таъсир курсатган. Шимолий Америка транспорт тизимидан транспорт йўллари узунлиги, юк ҳажми ва узоққа ташиш бўйича орқада бўлса-да, темир йўллари электрлаштириш ва тез юрар йўллар жихатидан олдинда туради. Ички алоқаларда автомобиль, темир йўл, қувур, дарё транспорти, ташқи алоқаларда эса денгиз транспорти катта ўрин тутуди. Хаво транспорти АҚШ дан фарқли ўларок халқаро алоқаларга хизмат қилади.

МДХ транспорт тизими - ривожланган сертармоқ транспорт турларидан иборат. Энг узун темир йўл, нефть ва табиий газ магистралларига эгадир. Ички алоқаларда темир йўл, ташқи алоқаларда денгиз транспорти асосий ўрин тутуди. Йўловчи ташишда темир йўл ва автомобиль транспорти, шунингдек, хаво транспортининг ҳиссаси катта. Собиқ СССРнинг парчаланиб кетиши натижасида бир канча мустақил:

- а) Россия (Европа ва Осиё транспорт тизимидан иборат).
- б) Марказий Осиё.
- в) Кавказ орти давлатлари.
- г) Украина
- д) Белорусь.
- ж) Балтика бўйи давлатлари тизими шаклланмоқда.

Шарқий Европа мамлакатлари транспорт тизими - барча турдаги транспорт тармоқларига эгаллиги билан ажралиб туради - автотранспорт хиссаси йўловчи ва юк ташишда юкоридир. Транспорт тури конфигурацияси радиал бир марказли (Венгрия), радиал кўп марказли (Чехия, Словакия), кенглик ва меридионал (Польша) кўринишларига эгадир.

Хорижий Осиёдаги транспорт тизими худудий қарама-каршилиқларга бойлиги билан ажралиб туради. Айниқса, ривожланган замонавий транспорт тизими Япония, Жанубий Корея, Сингапур, Тайвань, Гонконг учун характерли бўлса, Жануби-Ғарбий Осиё, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида эса бўш ривожлангандир. Покистон ва Хиндистон қисқа изли темир йўлларга эга. Жанубий, Жануби-Ғарбий Осиё мамлакатларида қувур транспорти, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида ички сув транспорти ривожланган. Чет эл компанияларига қарашли хаво транспорти тобора ривожланиб бормоқда.

Лотин Америкаси мамлакатлари транспорт тизимида транспорт билан таъминланганлик даражаси жихатидан Аргентина, Бразилия ва Мексика алоҳида ажралиб туради. Лотин Америкаси минтақасига иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлардаги 33 % дан ортиқ ички сув йўллари тўғри келсада, кемачилик мақсадларида деярли фойдаланилмайди. Ғоят юкори сифатли автомобиль йўллари билан бир қаторда тош йўллар мавжуд.

Африка транспорт тизими бир мунча бўш ривожланган. Мавжуд темир йўллар берк, тор изли ва бир-бири билан боғланмаган. Ахолининг транспорт харакатчанлиги дунёдаги энг паст худуд. Кейинги йилларда кенглик ва меридионал бўйича автострадалар, магистрал қувур транспорти барпо қилинмоқда. Денгиз флоти ва Хаво линиялари кенгайиб бормоқда.

Австралия транспорти тизими ўзида Шимолий Америка (трансконтинентал излар, автопаркнинг катталиги, тепловозлар) ва ривожланаётган мамлакатлар (темир йўл изларининг турлилиги), хусусиятларини мужжасамлаштирган транспорт тизимининг ўзаро уйғунлиги хос. Ички алоқаларда автомобиль, ташқи алоқаларда денгиз ва хаво транспорти муҳим ўрин тутаяди.

Минтақавий транспорт тизимлари халқаро транспорт тизимининг бўлимлари сифатида бир-бири билан боғланган бўлиб, юк ва йўловчи ташишда деярли барча транспорт турлари хизмат курсатади.

Ғарбий Европа, Шарқий Европа ва МДХ таркибидаги мамлакатларда транспорт алоқалари асосан қуруқлик транспорти айниқса, темир йўл, қувур ҳамда денгиз ва хаво транспорти орқали амалга оширилади. Бу жараён аввало минтақалар транспорт тизимидаги мамлакатларнинг қўшничилиқ ҳолати ҳамда оммавий суръатда ёқилғи, хом-ашё ва тайёр маҳсулотлар айирбошлаш билан белгиланади. Ўзаро алоқаларнинг ривожланишида халқаро инфраструктура даражасидаги транспорт инфраструктураси (“Дўстлик” нефть қувури, “Қардошлик” газ қувури, “Дунай-Майн-Рейн” ички сув йўллари) муҳим роль ўйнамоқда.

Шимолий Америка, Европа, Осиё, Австралия, Африка, Лотин Америкаси транспорт тизимида қуруқлик, денгиз ва хаво транспортининг роли каттадир. Трансконтинентал алоқаларда айниқса, Европа-Осиёдаги Балтика бўйи, Украина ва Беларусь, Россия худудлари орқали ўтган транзит йўлларнинг (темир йўл, автомобиль йўллари, хаво линиялари) ахамияти каттадир. Ғарбий Европа-Япония контейнер йўли ҳамда Сувайш канали орқали Хинд океани хавзасига чиқиш имкониятлари шулар жумласидандир. Америка қирғоқ бўйида йирик денгиз трассалари Панама канали кираверишида умумлашади.

Шунингдек, транспорт тизимида транспорт пунктлари ва транспорт тугунлари юқларини ортиш ва тушириш, йўловчиларни жўнатиш ва қабул қилишда асосий ўрин тутаяди. Транспорт тугунлари - алоқа йўллари кесишган, бир-бири билан туташган ёки тармоқланиб кетган шунингдек хилма-хил ёки бир хил коммуникация турлари кесишган, туташган ва тармоқланиб кетган жойлардир.

Транспорт турларининг ўзаро уйғунлиги ва уларнинг умумий юк айланмасидаги ўрнига кўра транспорт тугунлари қуйидагича синфлаштирилади.

Темир йўл-сув йўли тугунлари. 2) Темир йўл-денгиз йўллари тугунлари. 3) Темир йўл-дарё йўллари тугунлари. 4) Сув йўл-темир йўл тугунлари. 5) Темир йўл-автомобиль йўллари тугунлари.

Транспорт тугунлари иқтисодий-сиёсий аҳамиятига кўра халқаро, минтақавий, мамлакат, район, маҳаллий тугунларга, транспорт турларининг сонига кўра-кўп компонентли (мураккаб), икки-уч компонентли тугунлар, бажарадиган ишига (функциясига) кўра кўп функцияли, бир ёки икки функцияли, юк ва йўловчи айланмасига кўра йирик, ўртача, кичик тугунларга ажаратилади.

• **Транспорт ва атроф- муҳит муаммоси.** Транспорт тизимининг ривожланиб бориши атмосферага, ўсимлик ва Тупроқ қопламига, океан, денгиз, дарё ва ер ости сувларига таъсир этмоқда, инсон саломатлигига жиддий зарар етказмоқда. Айниқса, қуруқлик транспорти тизимида автомобиль, темир йўл ва қувур транспорти ўзига хос равишда атроф-муҳитни ифлослантиришга сабаб бўлиши билан ажаралиб туради. Автомобиль транспорти исгази, азот икки оксиди (NO_2) ва углеводород билан биргаликда ғоят захарли бўлган кўрғошин чиқаради. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда атмосфера хавосини ифлосланишининг 40-50 %, шаҳарлар ва шаҳар агломерацияларида, урбанизациялашган минтақаларда эса 80 % автомобил транспортига тўғри келади. Мутахассислар маълумотларига кўра 1 та автомобиль ўртача йилига 4 тонна оксигенни хаводан олиб ташқи муҳитга 800 кг исгази, 400 кг, азот оксиди ва 200 кг захарли моддалар, шу жумладан углеводородлар чиқариб ташлайди. Агар, XXI асда ҳам автомобиллашув жараёни тез суръатлар билан ривожланишини эътиборга олсак, бу ғоят кескин муаммолардан бири эканлиги аён бўлади. Шунинг учун ҳам яқин келажакда атроф-муҳитни энг оз ифлослантирадиган альтернатив ёқилғи манбаларидан фойдаланиш халқаро автомобиллашув жараёнининг бош йўналишларидан биридир. Темир йўл транспорти ҳам атроф-муҳитга қаттиқ заррачалар чиқарса, қувур транспортида вақти-вақти билан бўлиб турадиган ҳалокатлар оқибатида минглаб тонна нефть ва нефть маҳсулотлари оқиб чиқиши Тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ости сувларига, айниқса оқар сувларга зарар етказиб мураккаб экологик ҳолатларни юзага келтирмоқда.

Бундан ташқари автомобиль, темир йўл ва ҳаво транспорти шовқини ҳам аҳоли эшитиш қобилиятига таъсир қилиб, турли касаллик ва “стресс” ҳолатларни юзага келтирмоқда. Йирик шаҳар ва шаҳар агломерацияларида “шовкин ифлосланиши” тобора кескин муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

Сув транспорти гидросферани (океан, денгиз, дарё ва қулар) ифлослантирувчи бош манбалардан биридир. Айниқса, халқаро иқтиодий алоқаларда нефть ва нефть маҳсулотлари ташувчи танкер ва супер танкерлар ҳалокати оқибатида минглаб тонна нефть океан ва денгиз сувларини катта ҳудудларда юпка плёнка ҳосил қилиб қоплаб олиши бу ҳудудлар биофондига тузатиб бўлмас зарар етказмоқда. Атмосфера ифлосланишига тобора ҳаво транспорти ҳам “хисса” қушмоқда.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда иқтисодий ривожланган ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда “транспорт ва атроф муҳит” муаммоси билан боғлиқ жиддий илмий-тадқиқот ишлари ва чора-тадбирлар мажмуаси амалга оширилмоқда.

Таянч сўз ва иборалар.

11. Транспорт. Транспорт тизими. Минтақавий транспорт тизими. Транспорт тугуни. Магистрал. Трансозиё магистрали. Транспорт тури конфигурацияси. Брутто-рег тонна. Нетто-рег тонна. Капитал. Халқаро порт. Порт-саноат мажмуаси. Юк сиғими. Контейнр. Терминал. Юк ва йўловчи айланмаси. Транспорт хизмати сифати.

Такрорлаш учун саволлар.

Транспорт тизимидаги таркибий ўзгаришлар ва силжишларнинг қандай сифатлари бор?
Транспорт дунё хужалигининг сектори сифатида қандай хусусиятларга эга?
Транспорт тизими ривожланишининг асосий йўналишларини тушунтириб беринг?
Транспорт тизимининг халқаро меҳнат тақсимотига таъсири қандай?
Автомобиллашув жараёнининг “салбий” ва “ижобий” томонларини тавсифланг?
Ахолининг транспорт ҳаракатчанлиги ўсиб бораётганлигининг сабабларини тушунтириб беринг?
Халқаро контейнр тизимининг хусусиятлари қандай?
Транспорт хизмати сифати деганда нимани тушунасиз?
Халқаро ва минтақавий транспорт тизими ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтириб беринг?
Халқаро транспорт тизимининг қандай кўрсаткичлари мавжуд?

11-БОБ. Халқаро иқтисодий алоқалар ва уларнинг шакллари.

Дунё хўжалиги ғоят мураккаб ва барқарор ривожланиб бораётган ўзига хос қарама-қаршилиқларга эга тизимдан иборат. Бугунги кунда халқаро иқтисодий муносабатлар жаҳон мамлакатлари тараққиётида жуда катта роль уйнамоқда. Бу муносабатларнинг мутлақо янги сифат босқичи, товар ва хизматларнинг халқаро савдоси, капиталлар ва ишчи кучи ҳаракати, мамлакатлараро ишлаб чиқариш кооперацияси, фан-техника тизимидаги айирбошлашлар, халқаро валюта муносабатлари, туризм (илмий ва дам олиш, даволаниш, савдо) тобора ривожланиб ва чуқурлашиб бормоқда.

Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида очиқ итқисодиётга эга бўлган иқтисодий ривожланган мамлакатлар етакчи мавқеъга эга бўлиб, барча тур алоқаларидаги улуши 60 % дан- 80 % қадарни ташкил этади. Ривожланаётган мамлакатларда 80-йиллардан бошлаб иқтисодиётида муҳим силжишлар юз берганлигига қарамай, уларнинг “Шимол” мамлакатларидан молиявий қарзлари салкам 2 трлн. долларга етди. Бу мамлакатлар иқтисодий ривожланган давлатлар учун хом-ашё, ихтисослашган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва арзон ишчи кучи етказиб берадиган ҳудудлар бўлиб қолмоқда.

70-йилларнинг ўрталарида БМТ ташаббуси билан “Халқаро иқтисодий муносабатларнинг янги тартиби” Дастури қабул қилинди. Бу дастурнинг моҳияти халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида мамлакатларнинг ўзаро тенг ва адолатли қатнашишини ташкиллашдан иборат. Шунингдек, бозор иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатларни дунё хўжалиги ва халқаро муносабатлар тизимида янада кенгроқ жалб қилиш вазифаси ҳам кўйилган.

Халқаро меҳнат тақсимоти тобора самарали хўжалик юритишга мослашмоқда ва XX аср охири чорагида халқаро бозорга чиқарилаётган оммавий товарлар ниҳоятда хилма-хил бўлиб бормоқда. Айтилган вақтда, халқаро товар айирбошлашдаги оммавий маҳсулотлар ишлаб чиқариш (серияли) (ECONOMY of scale) тамойилидан хилма-хил, фуқаро ва инновация маҳсулотлари (ECONOMY of scope) тамойилига ўтилмоқда.

Бу тамойил ҳатто ҳар қандай миллий иқтисодиёт ўзининг хилма-хил маҳсулотларга бўлган эҳтиёжни қондира олади деган назарий қарашларни инкор қилишга олиб келди.

Постиндустриал жамият шароитида ишлаб чиқариш ихтисослашуви янада чуқурлашмоқда ва халқаро географик меҳнат тақсимоти табақалашмоқдаки, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар тобора деталлашиб ва “адрес” ли бўлиб бормоқда. Ишлаб чиқаришнинг на фақат тайёр маҳсулотларга, балки деталларга, ярим фабрикатларга, ишлаб чиқаришнинг айрим босқичлари, элементларига ихтисослашуви кучаймоқда. Ихтисослашув асосида на фақат микродорий кўрсаткичлар (кўпроқ ва нисбатан арзон нархларда), балки сифат кўрсаткичлари (илм талаблилиги, ишончли ва мустаҳкамлиги, “тоза” лиги ва бошқалар) ётмоқда.

Ишлаб чиқаришга бўлган юқори сифат талаблари натижасида иқтисодий ривожланган мамлакатларга халқаро савдо айланмасининг 60 % тўғри келмоқда.

Хозирги замон халқаро иқтисодий алоқалари ғоят хилма-хил эканлиги ва бу жараён кенгайиб ҳамда чуқурлашиб бораётганлиги билан ажралиб туради.

11.1. Халқаро савдо - халқаро иқтисодий муносабатларнинг таркибий қисми.

Халқаро савдода товарлар йўналиши ёки мамлакатлар ўртасида товарлар айирбошлаш етакчи ўрин тутди. Давлатларнинг ўзаро иқтисодий алоқаларидаги янги жараён - халқаро иқтисодий алоқалар таркибидаги ўзгаришлар ташқи савдо товарларида ҳамда халқаро транспорт алоқаларидаги юклар таркиби ва кўламида очиқ кўринади. Хозирги замон халқаро иқтисодий ривожланишининг асосий хусусиятларидан бири саноат ишлаб чиқариш суръатларига нисбатан халқаро савдонинг ўсишидир. 1995 йил товар экспорти қиймати 4875 млрд. долларни, хизматлар экспорти эса 1230 млрд. долларни ташкил қилди.

25 та иқтисодий ривожланган мамлакатлар хиссасига халқаро экспортнинг 85,3 % ва халқаро импортнинг 83,8 % тўғри келади.

Айрим иқтисодий ривожланган мамлакатларга, жумладан АҚШ га халқаро экспорт ва импортнинг 15,5 ва 19,9 %, Германияга 11,6 ва 10,7 %, Японияга 11,8 ва 8,6%, Францияга 6 ва 6,3% ва Буюк Британияга 5,2 ва 5,8 % тўғри келади ва бу мамлакатлар халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида етакчи мавқега эгадир.

Жануби-Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатлар хиссасига халқаро экспорт хиссасининг 8,5 % ва нефтни экспорт қилувчи мамлакатларга (ОПЕК) 10 % тўғри келади.

Халқаро савдо тизимига миллий иқтисодиётлар кушилиш жараёни тезлашганлигига қарамай халқаро товар айланмаси юқори ҳудудий концентрациясига эгаллиги билан ажралиб туради ва жаҳон товар айланмаси ҳажмининг деярли ярми бешта йирик экспортчи мамлакатларга тўғри келади. Айтилишича, товар йўналишининг ҳудудий ёйилиши юз бермоқда ва товарлар йўналишининг умумий хиссаси (халқаро товар айланмасининг 10 % дан юқорисига) 1970 йил 29,3 %, 1980 йил 26 % ва 1995 йил 20 % ни ташкил қилди.

Шунингдек, товарлар йўналиши пропорцияларида сезиларли ўзгаришлар юз бермоқда (13-жадвал) .

13- жадвал
Мамлакатлараро товарлар йўналиши нисбати
(жаҳон товар айланмасига нисбати)

№	Мамлакатлар	1980 йил	1995 йил
1.	Канада-АҚШ	4,7	3,2
2.	АҚШ-Япония	3,3	3,0
3.	Германия-Франция	2,1	1,6
4.	АҚШ-Мексика	1,7	2,1
5.	Германия - Буюк Британия	1,2	1,6
6.	Германия - Италия	1,4	1,0
7.	Франция - Италия	1,2	1,0
8.	Япония - Саудия Арабистони	1,4	0,9
9.	АҚШ-Буюк Британия	1,3	0,8
10.	Германия - Бельгия	1,3	0,6
11.	АҚШ - Саудия Арабистони	1,2	0,6
12.	АҚШ -Германия	1,2	0,6
13.	Нидерландия - Бельгия	1,0	0,6

Шуниси характерлики, товарлар йўналишидаги алоқалар қўшни мамлакатлар ўртасида товар айланмаси пасайиб бораётганлигига қарамай етакчи ўрин тутмоқда. Бу ҳолат аввало интеграцион жараёнлар хусусиятлари, мураккаб сертармоқ хўжаликнинг биртиплик тамойилларига қарамай иқтисодий ривожланган мамлакатлар ўртасида юк айланмасига тўсқинлик қилмай, аксинча интеграциянинг типологик белгиси бўлиб қолмоқда. Ривожланаётган мамлакатларда эса биринчи ресурсларга асосланганлик қўшни мамлакатлар ўртасидаги товарлар айланмаси ривожланишига имкон бермаяпти. (деярли бир хил табиий шароит ва ресурслар).

XX аср охириги ўн йиллигига келиб Ғарб иқтисодиётининг уч маркази (АҚШ-Германия-Япония) ўртасидаги алоқалар бир мунча бўшашди ва йирик икки экспортчи мамлакат АҚШ-Германия 12 ўринга тушиб қолди. Япониянинг халқаро экспортдаги хиссаси ўсишига қарамай Америка-Япония хиссаси ҳам қисқарди. Умуман, уч марказ хиссаси АҚШ-Япония-ЕХ халқаро ташқи савдода 14 % дан 1970 йилда 10 % гача ва 1980 йилларда 8 % гача қисқарган бўлса, бу марказларнинг ўз минтақалари алоқаларидаги хиссаси кейинги 20 йилда 10 % дан 25 % га ўсди. Бу ҳолат жаҳон хўжалигининг тобора кўп қутбли тизимига айланаётганлигидан ва глобализациялашув жараёни кучайиб бораётганлигига қарамай

алоқаларнинг маҳаллийлашуви, минтақавий берклик тенденцияси ҳам мавжудлигидан далолат беради.

XX асрнинг охири чорагида кутилмаганида халқаро иқтисодий алоқалар майдонида Япониянинг фаол ташқи иқтисодий фаолияти натижасида янги индустриал мамлакатлар юзага келди. Бугунги кунда бу мамлакатлар Тинч океани хавзасининг Шарқий қисмида мустақил иқтисодий минтақани шакллантирдилар ва кейинги 20 йилда уларнинг жаҳон ялпи маҳсулотига ҳиссаси икки марта кўпайди (14-жадвал).

14- жадвал

Янги индустриал мамлакатларнинг хўжалик ривожланиши. (1980-1993 йиллар) (% ҳисобида).

№	Мамлакатлар	Ялпи ички маҳсулот.	Экспорт
1.	Корея Республикаси	90	172
2.	Тайван	76	155
3.	Сянган (Гонконг)	67	153
4.	Сингапур	58	91
5.	Саноати ривожланган Ғарб мамлакатлари.	23	36

Жаҳон экспортида 4 та индустриал мамлакатларнинг ҳиссаси 4 марта ўсди ва 14 % га етди. (Гонконг - 4,6 % , Корея Республикаси - 3,3 % , Сингапур - 3,2 % , Тайван - 3,0 %). Бу мамлакатларда индустриаллаштиришнинг бошланғич босқичида экспортга давлат субсидиялари ажратилди, импорт чегаралаб қўйилди ва унинг ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эътибор кучайтирилди. Бугунги тараққиёти эса сиёсий барқарорлик, меҳнат ресурсларининг сифати, аънана ва малакалари, интизомлилиги ва уюшганлиги ҳамда денгиз бўйи транспорт - географик ҳолати қулайлиги каби омиллар билан ҳам характерланмоқда. Иқтисодиётнинг ҳаддан ташқари “қизиқ” кетиши 1998 йилдаги оғир молиявий инқирозни ҳам юзага келтирди.

Халқаро товар экспорти (1990 йил баҳоларида), 1950 йилдаги 35 млрд. доллардан, 1960 йилда 50 млрд. долл., 1970 йилда 1,25 млрд. долл., 1980 йилда 2,25 млрд. долл., 1990 йилда 3,48 млрд. долл. ва 1997 йилда 5,4 млрд. долларга етди. Шундай қилиб 40 йилда халқаро савдо 10 марта ёки ҳар 10 йилда 1,4, 2,5, 1,8 ва 1,5 марта ўсди.

XX аср 50-йилларидан бошлаб халқаро товар айланмаси таркибида сезиларли ўзгаришлар юз берди. (15-жадвал).

15-жадвал

Халқаро товар айланмаси таркибидаги силжишлар. (% ҳисобида)

№	Товар гуруҳи.	1960	1970	1980	1990
1.	Хом-ашё ва озиқ-овқат.	55	50	47	75
2.	Тайёр маҳсулотлар.	45	50	53	25

XX асрнинг охири ўн йиллигида саноатда таркибий ўзгаришлар бошланди. Бундай ўзгариш натижасида Ғарбдаги саноати ривожланган мамлакатларнинг ривожланаётган мамлакатлардан импорт қилинадиган хом-ашёга боғлиқлигини камайишига олиб келди (16-жадвал).

(16-жадвал)

**Иқтисодий ривожланган мамлакатларни хом-ашё билан таъминлашда
ривожланаётган мамлакатлар хиссаси.**

№	Хом-ашё импорт қилувчи мамлакат ва минтақалар	Озиқ-овқат, қишлоқ хўжалик махсулотлари		ёқилғи		хом-ашёнинг барча турлари.	
		1980	1995	1980	1995	1980	1995
1.	ЕХ	10	5	55	22	30	17
2.	Шимолий Америка	8	4	20	15	16	12
3.	Япония	13	8	90	72	50	22

Дунё мамлакатларининг кўпчилиги учун халқаро товар айирбошлаш ташқи иқтисодий алоқалардаги иштирокнинг асосий шакли бўлиб қолмоқда. Халқаро географик меҳнат тақсимотидаги иштироки даражаси ёки очиқ иқтисодиёт-экспорт ва импорт, товарлар ва хизматлар айирбошлашнинг ЯИМ га ёки аҳоли сонига нисбатан кўрсаткичлар ифодалайди. Бирорта ҳам мамлакат бугунги кунда ўз эҳтиёжларини самарали барча турдаги истеъмол товарлари билан тўла қоплай олмайди. Халқаро меҳнат тақсимотига мамлакатларнинг тортилганлик даражаси ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам иқтисодий ривожланган мамлакатлар халқаро товар айирбошлашда асосан юқори технология махсулотлари - машиналар, электрон жихозлар, фармацевтика ва наздик химия каби илмий-техника инқилоби билан боғлиқ махсулотлар билан таъминлашга ихтисослашмоқда.

Мамлакатларнинг дунё хўжалик тизимига тортилганлик даражасини аниқлашда экспорт квотаси¹⁵ кўрсаткичидан фойдаланилади. Экспорт квотаси экспорт товарлари ва хизматлари қийматининг ялпи ижтимоий махсулотга (таққослама нархларда) нисбати асосида аниқланади.

Экспорт квота 1975-1995 йилларда 12 % дан 22 % га етди. Товарлар халқаро экспортида машинасозлик махсулотлари, автомобиллар, электрон жихозлар, химия махсулотлари, тўқимачилик махсулотлари, ёғоч махсулотлари, қоғоз хиссаси ўсиб, рангли металллар, пўлат, озиқ-овқат махсулотлари хиссаси қисқармоқда. (17-жадвал).

17-жадвал

**Халқаро экспортнинг товар таркиби.
1995 йил.**

№	Товарлар гуруҳи	Экспорт хажми. млрд. долл	жамига нисбатан. % хисобида
1.	Хом-ашё, озиқ-овқат	352	98
2.	Ёқилғи.	370	39
3.	Саноат хом-ашёси	132	23
4.	Рангли металллар	85	22
5.	Руда	62	2
	Жами	1004	24
	Тайёр махсулотлар ва ярим		

¹⁵ Экспорт квотаси - маълум товарларни ишлаб чиқариш ва экспортга етказиб беришнинг белгилаб қўйилган хажми. Импорт квота - хар йили хорижий мамлакатдан келадиган махсулотлар хажмини микдор жихатдан чеклаб қўйиш.

1.	фабри-катлар Машина ва транспорт воситалари.	152	35
2.	Бошқа истеъмол товар.	480	11
3.	Химикатлар	370	9
4.	Ярим фабрикатлар.	365	8
5.	Кийим-кечаклар	174	4
6.	Бошқа тўқимачилик маҳсулот	153	4
7.	Қора металллар прокати	147	3
8.	Жами	3216	73
9.	Бошқа маҳсулотлар (курол- аслаха)	145	3
10.	Жами.	4362	100

Шундай қилиб, дунё бўйича ишлаб чиқилган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматларнинг 1/5 дан ортиғи (қиймат ифодасида) халқаро бозорга чиқади. Айни вақтда, ривожланаётган мамлакатларнинг баъзиларида экспорт квотаси хатто иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг кўрсаткичларидан юқори. Бу иқтисодий адабиётларда кенг тарқалган мамлакатнинг экспорт салоҳияти юқори бўлса шунчалик очиқ иқтисодиёт мавжуд деган қарашининг доимо ҳам тўғри бўлавермаслигини кўрсатади. Чунончи, АҚШ ва Япония дунёдаги биринчи ва учинчи экспорт мамлакатлари бўлишига қарамай нисбатан паст экспорт квотасига эгадирлар. (18- жадвал).

18-жадвал

Иқтисодий ривожланган мамлакатлар экспорт квотаси динамикаси (ЯИМ нисбатан % хисобида). (1970-1995 йиллар)

	Мамлакатлар	1970	1995
1.	Италия	15,4	25
2.	Франция	16,3	26
3.	Буюк Британия	23,2	29
4.	Германия	21,2	33
5.	Швеция	24,1	35
6.	Нидерландия	44,8	59
7.	АҚШ	5,9	11
8.	Япония	10,8	14
9.	Австралия	14,8	21
10.	Канада	22,7	28

18-жадвал тахлили шуни кўрсатмоқдаки, экспортга йўналганлик ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлиги даражаси, иқтисодий-географик мавкенинг қулайлиги ва табиий ресурсларнинг хилма-хиллигидан ташқари ички бозорнинг товарларга талаби аҳолининг тўловга қобилиятли талаби ўсиб бориши билан ҳам боғлиқдир. Жумладан, Японияда кейинги 30 йилда (1960-1990 йй) ташқи иқтисодий фаолиятнинг барча турлари гуркираб ривожланганлигига қарамай экспорт квотаси ўсмаган мамлакатлардан биридир. Чунки, аҳолининг иш хақи ва турмуш даражасининг тез ўсиши тўлов қобилиятини, ички бозор хажми катта эканлигини белгилайди ва хўжалик экспортлилик даражасининг ўсишига тўсқинлик қилувчи кудратли омил бўла олади.

Ривожланаётган мамлакатларда эса ички бозорнинг хажми катта эмас. Экспортга айрим маҳсулотларни чиқаришга ихтисослашув эса уни халқаро бозордаги нархларга боғлиқ қилиб қўяди ва моно ихтисослашувни юзага келтирган.

Россиянинг халқаро савдодаги ўрни унинг дунё хўжалигидаги ҳам сиёсий ҳам иқтисодий ўрнига мос эмас (2 %) ва экспорт ҳамда импорт таркиби ривожланаётган

мамлакатларда ўхшаш бўлиб, экспорт хажмининг 4/5 ёқилғи, хом-ашё, ярим фабрикатларга, импорт эса тайёр махсулотлар ва қишлоқ хўжалиги махсулотларига тўғри келади. Экспорт қилинадиган тайёр махсулотлар таркибида машинасозлик махсулотлари, биринчи навбатда, харбий техника ва қурол-аслаҳалар асосий ўрин тутмоқда.

Халқаро қурол-аслаҳа экспортининг 10 % дан ортиғи Россияга тўғри келади ёки Россияда экспорт қурол-яроқ экспортининг 3 % ни, АҚШда - 2%, Ғарбий Европа мамлакатларига 1 % ини ташкил этади.

- **Аҳолининг меҳнат миграцияси.** Асосий меҳнат миграцияси йўналишини хорижий ишчилар (жисмоний меҳнат билан шугулланувчилар ва ўсиб бораётган интеллектуал салоҳият вакиллари қиради) ташкил қилади. Бугунги кунда меҳнат миграцияси жараёнларида 100 млн.дан ортиқ киши қатнашмоқда ва мигрантлар ишлаб ўз мамлакатларига юборган валюталари йилига 400 млрд.АҚШ долл. ошмоқда. Гостбайтерлар ва уларнинг оилалари (хорижда четдан келиб ишловчилар шундай номланади) Германия хўжалигини тез ўзлаштириб, мослашиб олмақдалар (асосан Туркия ва собиқ Югославиядан келганлар) ва уларнинг сони 7 млн.дан ошиб, мамлакат аҳолисининг 8-10% ташкил қилмоқда. Шунингдек, “ақл оқими” Хитой ва Россия учун ҳам кескин муаммо бўлиб қолмоқда.

- Дунё хўжалигининг постиндустриал босқичида халқаро туризм аҳолининг чегаралараро аралашуви сифатида муҳим ўрин тутмоқда. Халқаро туризм бугунги кунда ўзига хос индустриал мажмуа бўлиб, таркибига-транспорт, меҳмонхона хўжалиги, кўнғил очди индустрияси, спорт, реклама ишлари, умумий овқатланиш ва бошқ. қиради. 1970-1991 йилларда халқаро туристлар сони 160 млн. дан 525 млн. кишига етди ёки 3 марта ўсди, туризмдан тушадиган даромад 25 марта кўпайди ва 20 млрд.долл.дан 500 млрд. долларга етди. Бу туризм барқарор ривожланиб бораётганлигидан далолат беради. Бугунги кунда 2/3 халқаро сафарлар (поездок) туризм мақсадларида амалга оширилмоқда. Туризм ривожланган минтақалар Ғарбий Европа (64-65млн), Америка (18-20млн), Осиё-Тинч океан минтақаси(13-15млн.), Африка(3-3,5млн.) ва Жанубий Осиё (1-1,2млн), Яқин ва Ўрта Шарқ (1-1,3 млн.) мамлакатларидир. Шунингдек, “курорт ороллари” - Кипр, Барбадос, Багам, Бермуд, Сейшел-туризм ривожланганлиги ва бу ороллар иқтисодиётида катта ўрин тутиши билан ажралиб туради.

Башоратларга кўра истиқболда халқаро туристик сафарлар йилига 4 % дан ва ундан олинадиган даромад эса 9 % дан ошиши кутилмоқда. 1992 йил халқаро туризм айланмасининг хиссаси халқаро ялпи махсулотда 6 %, йиллик капитал қўйилмалар 438 млрд. долларга етди ва унинг фондлари 3,8 трлн. долл. баҳоланмоқда, унда бандлар сони 130 млн. кишидан ортди. Шундай қилиб халқаро туризм автомобиль транспорти каби жаҳон хўжалигининг етакчи сектори бўлиб қолди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, туризмнинг ривожланиши транспорт тузилишидаги ўзгаришлар билан ҳам боғлиқдир. Хаво транспортининг гуркираб ривожланиши, узоқ масофаларга тўхтамай учувчи, қулай ва шинам бўлган кенгфюзеляжли “Джамбо” типдаги аэробусларнинг юзага келиши билан боғлиқ янги туристик минтақаларни ўзлаштириш имконини берди. Шунингдек, оммавий чартер рейслари ёқилғи қимматлигига қарамай тарифларни икки марта пасайишига олиб келди. Бундай омиллар туристик йўналишдаги миллий ўзгаришларни ҳам юзага келтирди. Чунончи, 60-йилларда туристик йўналишларда-америкаликлар, 70-йилларда-ГФРлик, кейинги ўн йилликларда Япониялик туристлар етакчи мавқени эгаллади. ХХI аср бошларида МДХ давлатлари, жумладан Ўзбекистон халқаро туризмда етакчи ўрин эгаллаши мумкин. Континентлараро линиялардаги хаво транспортида кейинги 25 йилда туристлар ташиш хиссаси 15 % дан 70 % га етди.

- Аҳолининг чегаралараро ҳаракатида геополитик ҳолат билан боғлиқ қочоқлар оқими муҳим ўрин тутмоқда. Гарчи қочқинлар тўлақонли халқаро иқтисодий фаолиятга киргизилмасада, улар сезиларли равишда бу муносабатларга таъсир қилади. Қочоқларнинг халқаро йўналишида икки хусусият: а) 70 йиллардан сўнг улар сонининг қатъий ўсиши ва ;

б) нисбатан ривожланаётган мамлакатларда тўпланишидир. Рўйхатдан ўтган қочоқлар 1970 йилда 2,4 млн.кишидан 1992 йил 18,5 млн.кишига жумладан, Шимолий Африка, Яқин ва Ўрта Шарқда 7,3 млн, Африкада (Сахарадан жанубда) 5,1 млн, Европада 3,2 млн.кишидир. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг минтақавий можаролар оқибатида қочқинлар сони 190 млн.га -Африкада 52 млн., Лотин Америкасида 34 млн., Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё 49 млн., Европада 12 млн., Яқин ва Ўрта Шарқда 41 млн. кишига етди. Асосий қарама-қаршиликлар худудий можаролар (Хиндистон ва Покистон), Хитой ва Хиндистон, Яқин Шарқ (Исроил-Фаластин ва бошқ.), мавжуд тузумга қарши кураш, этник ва диний қарама-қаршиликлар, мустақиллик учун курашдан ташқари бошқа омиллар-аҳоли зичлиги, энергия, сув, ер тақчиллиги билан боғлиқдир.

• **Молиявий оқимлар.** XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб четга капитал чиқаришда иқтисодий ривожланган мамлакатлар ўртасида рақобат кучайди ва янги босқичга кирди. Бу жараён ишлаб чиқариш ва халқаро товар айланмасига нисбатан тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Дунё бўйича тўғридан-тўғри инвестициялар 1960 йилда 6,6 млрд.доллардан 1995 йил 1,2 трлн.долларга етди. Халқаро капитал миграциясида иккинчи жаҳон урушидан сўнг юзага келган жараён иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг бир-бирининг иқтисодиётига инвестиция киритишлари бўлиб, алоҳида миллий хўжаликларни жаҳон хўжалигига янада маҳкамроқ боғланишига шароит яратди.

1992 йил АҚШ хорижий инвестицияси 487 млрд. долларга етди ва бунинг 78 млрд. доллари Буюк Британияга, 68 млрд. долл. Канадага, 38 млрд. долл. Германияга, 29 млрд. долл. Францияга, 19 млрд. долл. Нидерландияга, 17 млрд. долл Австралияга, 16 млрд.долл. Бразилияга, 14 млрд.долл. Италияга, 8,5 млрд. долл. Сянган, 4 млрд.долл. Норвегияга тўғри келади. АҚШ 1996 йилда 85 млрд.долл. инвестиция чиқарган бўлса, айти вақтда 85 млрд.долл инвестиция АҚШ га кирди. АҚШ чиқараётган инвестициянинг 40 % ЕИ, 1/3 ривожланаётган мамлакатларга йўналтирилган.

Бу мамлакатлардаги кўпчилик корхоналар акцияларининг 50 % АҚШ капиталига қарашли ва деярли 50 % объектлар АҚШ мулкидир. Хорижий инвестициялардан келган даромад АҚШ пассив тўлов балансининг катта қисмини қоплайди (25 % га яқин тушумлар).

Иккинчи йирик инвестиция чиқарувчи мамлакат Буюк Британиядир (31 млрд.долл.).

Кейинги йилларда Канада йирик халқаро инвестор бўлиб қолди ва унинг етакчи тоғ-кон саноати компаниялари 30 та мамлакатга ўз капиталларини жойлаштирмоқда. Япония хорижий инвестиция хажми бўйича иккинчи ўринга чиқди ва ўзининг 35 % дан ортиқ капиталини АҚШ иқтисодиётига киритмоқда. Шунингдек, Япониянинг Ғарбий Европа мамлакатларига капитал экспансияси кучайиб бормоқда. Айти вақтда, бошқа иқтисодий ривожланган мамлакатлардан фарқли ўлароқ Япония ўзининг капиталларининг (25 % хорижий инвестициясини) ривожланаётган мамлакатларга хом-ашё ресурсларини топиш, фойдаланиш ва янги индустриал мамлакатларга йўналтирмоқда. Шуниси характерлики, халқаро хорижий капиталнинг бор йўғи 1 % Японияга йўналтирилган, холос. Дунёдаги 20 та энг йирик банкларнинг 12 таси Японияда бўлиб бунинг 6 таси капитал айланмаси жиҳатидан биринчи ўринда туради. Кейинги ўн йилликда Япония капитали Ғарбий Европада ўз мавқеини мустаҳкамлади ва йўналтирилган капиталнинг 80 % молиявий хизматлар ва савдо, 15 % ишлов берувчи саноатдадир. ЕИ бож тўсиқларини бартараф этиб, Япония фирмалари Европа мамлакатларининг ўзида тобора кўпроқ экспорт товарлари ишлаб чиқаришга уринмоқда.

Ғарбий Европа мамлакатларининг 60 % хорижий капитали Европадан ташқарида жойлашган. Шундан, 2/3 қисми хорижий капитал АҚШ, 1/4 қисм Японияга тўғри келади айти вақтда, Ғарбий Европа Америка капиталининг йирик қабул қилувчиси бўлиб, АҚШ хорижий капиталининг 50 % тўғри келади. АҚШ ва Япония ўртасидаги кескин иқтисодий қарама-қаршиликларга қарамай ўзаро молиявий алоқалар кенгайиб бормоқда. Аммо, Ғарбий Европа ва АҚШ ўртасида ўзаро капитал чиқариш АҚШ ва Япония ўртасидагига нисбатан юқоридир. Кейинги йилларда АҚШнинг Ғарбий Европага бўлган тўғридан-тўғри

инвестицияси хажми Японияга бўлган капитал йўналишларидан 12 марта юқори бўлди. Ғарбий Европанинг АҚШга инвестицияси эса Япониянинг АҚШга нисбатан инвестициясидан 7 марта юқоридир.

Ривожланаётган мамлакатлар тизимида 70-80 йилларда капитал экспортининг икки маркази мавжуд - ОПЕК мамлакатлари (нефть экспорт қилишдан йилига 150-200 млрд.долл.олувчи) ва халқаро капитал бозорига яқинда кириб келган ва ўз капиталини Ғарб мамлакатларига йўналтираётган янги индустриал мамлакатларидир.

Дунё бўйича халқаро кредит - молиявий муносабатларни тартибга солишда иккита йирик ихтисослашган халқаро ташкилотлар - Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (МБРР) ва Халқаро валюта фонди (МВФ) алоҳида ўрин тутди. 1990 йилда Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕБРР) тузилди ва бу банк бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларга молиявий инвестиция ёрдами кўрсатишни ўз зиммасига олди.

2. Хизмат кўрсатиш сохалари. XX асрнинг 80- йилларидан бошлаб жахон хўжалиги тизимида социал муаммолар етакчи ўринни эгаллай бошлади. Халқаро иқтисодиётнинг учинчи соҳаси аҳоли ва хўжалик тизимини бир меъёردа фаолият кўрсатишини таъминловчи ноишлаб чиқариш тизими тўла шаклланди. Бугунги кунда учинчи соҳадан тўртинчи соҳани - илм, илмий-тадқиқотлар ва тажриба-конструкторлик ишлари, ахборотлар индустрияси ҳамда билимлар сохалари-ажратилмоқда.

Шунингдек, ноишлаб чиқариш сохаларига транспорт ва бутун ишлаб чиқариш инфратузилмаларини ҳам киритиш мумкин. Бу учинчи сохалар Ғарбдаги sanoati ривожланган мамлакатларда юқори суръатлар билан ўсмоқда ва таркибан ўзгармоқ- да. Асосий ишлаб чиқариш тармоқларида тармоқ, худудий ва ташкилий ўзгаришлар ишлаб чиқариш хизматлари ролининг кенгайиб боришига олиб келмоқда. Жумладан, Буюк Британияда 1980-1995 йилларда ишлаб чиқариш сохаларидаги хизматлар 40 % (720 минг киши), шахсий соҳа хизматлари 15 % (600 минг киши) ўсди.

70-йилларнинг ўрталарига қадар иқтисодий ривожланган мамлакатлар ташқи савдо балансининг товар қисми (манфий) зарар кўрган бўлса сервис қисмида даромадлар харажатдан юқори бўлди. (19-жадвал)

19- жадвал

Иқтисодий ривожланган мамлакатлар ташқи савдо баланси динамикаси (млрд.долл)

Йиллар	Ташқи савдо баланси	
	Товар қисми	Сервис қисми
1970	8	2
1975	-31	5
1980	-83	19
1985	-56	17
1990	-40	18

Ишлаб чиқариш хизматлари қуйидагича фарқланади: а) истеъмол сохалари (бозор эхтиёжи) ; б) таъминот сохалари (мол етказиб бериш); в) боғловчилик вазифасини бажариш (ахборот, телекоммуникация, транспорт, компьютер хизмати, ташкилий-тадбиркорлик мухитини тузиш). Ишлаб чиқариш хизматларининг бу хусусияти мижозларга юқори сифатли мутлақо янги хизматларни таъминлаш имконини беради.

XX асрнинг охириги чорагида иқтисодий ривожланган мамлакатлар учинчи секторда чуқур ўзгаришлар ва тез ўсиш юз берди. Ғарбий ва Шарқий Европа мамлакатларида иқтисодий фаол аҳолининг бандлик таркиби ўзгаришларини таққосладиган бўлса бу икки минтақа орасидаги фарқ 30 йилни ташкил қилади. (20-жадвал).

20-жадвал

Ғарбий ва Шарқий Европа мамлакатлари хўжалик секторида аҳоли бандлиги таркиби. (% хисобида).

	Хўжалик сектори	Шарқий Европа	Ғарбий

				Европа
		1955	1995	1955
1.	Учинчи	23	40	38
2.	Саноат ва қурилиш	30	43	42
3.	Қишлоқ хўжалиги	47	17	20

Бундай чуқур ўзгаришларни талқин қилиш учун постиндустриал ривожланиш тушунчасининг мохиятини шархлаш мақсадга мувофиқ. Бу босқичга Ғарбдаги иқтисодий ривожланган мамлакатлар ва янги индустриал мамлакатлар кирган. Бу босқич аввало истеъмол бозоридаги товарлар ва хизматлар ўзгариши билан характерланади (кўпчилик тадқиқотчилар таъкидлаганидек ИТИ ютуқлари гарчи катта ўрин тутсада, иккинчи ўринда туради). Жамият эҳтиёжларини қондиришда “биринчи айланма” дан (хаёт таъминоти) “иккинчи айланма” га (ёки “бўш вақт”), мохияти жихатидаги чексиз бўлган эҳтиёжни қондиришга ўтилади. (бу босқич 70-йилларнинг ўрталаридан бошланиб маълумотлар истеъмоли босқичи деб юритилади). Бу жамиятдаги истеъмол ўзгариши оила бюджети харажатлари таркибидаги ўзгаришларда ифодаланади. Академик С.Шаталин Россияда (совет ва постсовет даври) оила бюджетининг озиқ-овқатга харажати 60 % дан пасаймаганлиги, айрим вақтларда хатто 3/4 қисмга кўтарилганлигини, Ғарбда эса кейинги 20 йилда 20 % қисқарганлигини ўз тадқиқотларида таъкидлайди.

Жамиятнинг янги истеъмоли “оммавий махсулотлар” ишлаб чиқариш тамойилидан “хилма-хил махсулотлари” ишлаб чиқариш тамойилига (қимматбаҳо буюмлар, кичик партиялар, фуқаро ва инновация махсулотлари) ўтганлиги билан характерланади. Айни вақтда, Ғарб мамлакатлари тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, истеъмолнинг (эҳтиёж) ўзгариши билан ишлаб чиқариш таркибидаги силжишлар ўртасида социал субъектларнинг социал эҳтиёжи - жамиятнинг ўзи турадики, бу социал кафолат ва маълум социал психологияни юзага келтиради. Социал психология ўз навбатида қуйидагилар билан характерланади:

меҳнат мотивациясини, яъни эркин меҳнат малакаси ва профессионал билимлар асосидаги моддий манфаатдорликни;

жамиятнинг экологик тушунчаси (онги);

социал йўналиш;

интеллектуаллашув (“кўк” ва “оқ” ёқалиларнинг уйғунлашуви) ва меҳнатнинг гуманизациялашувининг меҳнат ресурслари сифатига таъсири;

жамиятнинг демократизациялашувининг меҳнат ресурслари сифатига таъсири;

иқтисодиётнинг демилитаризацияси (харбий саноат мажмуасини (ХСМ) конверсиялаш бўлиб бу жараён Россияда амалга ошмади ва хануз харбий харажатлар ЯИМ да 10 % дан ортмоқда, АҚШ да бу 6 % дан ошмайди).

Юқоридаги жараёнлар туфайли постиндустриал жамият таркибида ҳам муҳим ўзгаришлар юз бериб, жамият барқарорлигини таъминловчи ўрта синф шаклланишига, унинг барқарор эволюцион ривожланишига, криминоген жараёнларни нисбатан яхшиланишга олиб келмоқда. Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, жамиятдаги бундай барқарорлик ўрта синфнинг аҳоли сонидаги хиссаси 50 % дан ортгандагина юзага келади.

Бундай барқарор шарт-шароитлар моддий ишлаб чиқариш таркибида ҳам тармоқ, ҳам ташкилий ва аста-секин худудий ўзгаришларга олиб келади. Постиндустриал жамиятнинг белгилардан бири кичик тадбиркорликнинг ривожланиши бўлиб, бу инновацияни тадбиқ қилиш, истеъмол бозорларининг тез ўзгарувчи эҳтиёжларига мослашуви ва “хилма-хил” махсулотлар тамойилига ўтишни билдиради. (21-жадвал).

21 жадвал

Дунё мамлакатлари иқтисодиётида кичик корхоналарнинг роли. (1996 йил).

Мамлакатлар	кичик корхоналар сони		Бандлар сонидикичик корхоналар хиссаси % хисобида	ЯИМда кичик Корхоналарнинг хиссаси % хисобида
	минг дона	хар 1000 кишига		
Буюк Британия	2630	46	49	53
Германия	2290	37	46	54
Италия	3920	68	73	60
Франция	1980	35	54	62
ЕИ	15770	45	72	67
АҚШ	19300	74	54	52
Япония	6450	50	78	55
Россия	836	6	9,6	11

Постиндустриал жамиятда иктисодиётнинг очиклигига “кўринмас экспорт” катта таъсир курсатади ва уни бешта гуруҳга: а) транспорт хизмати; б) молиявий ; в) туризм; г) алоқа-ахборот маълумотларни таклиф қилиш; д) мутахассислик бўйича давлат ва шахсий хизматлар (суғурта, реклама, бухгалтерия-аудиторлик фаолияти, менежмент ва бошқ.) бўлиш мумкин.

Реклама кейинги 15 йил ичида (1980-1995 йиллар) сервис фаолиятининг бош йўналиши бўлиб қолди ва реклама харажатлари 65 млрд. долл. дан 200 млрд. долл. га етди ёки 3 мартадан кўпроқ ўсди. Шундан, газеталардаги реклама 30 млрд. долл. дан 90 млрд. долл. га ва телевидениеда 20 млрд долл. дан 60 млрд долл.га кўпайди. Айниқса, Америка реклама фирмалари Ғарбий Европа бозорида фаол бўлиб, кейинги 10 йилда унинг агентликлари 60 дан 250 тага етди. Францияда бешта йирик реклама фирмасига реклама бизнес айланмасининг 60 % қиймати тўғри келади. Ғарбий Европа учта энг йирик реклама агентлигига реклама харажатларининг 34 % тўғри келади. Халқаро реклама бизнеси бир нечта марказларда тўпланган. (22-жадвал).

22-жадвал

**Халқро реклама марказлари .
(1993 йил).**

Марказлар	млрд.долл. айланма	агентликлар. сони
Нью-Йорк	26,5	147
Токио	24,1	38
Лондон	11,0	65
Париж	8,7	46
Чикаго	7,1	52
Лос-Анджелос	4,6	52

Шунингдек, йирик реклама марказларига Амстердам, Стокгольм, Дюссельдорф, Мадрид, Милан, Лиссабон шаҳарлари киради. 10 та энг йирик реклама агентлигидан бештаси АҚШ га, иккитадан Япония ва Буюк Британияга, битта Францияга тўғри келади. Реклама агентликлари ўз рекламаларини ишлаб чиқариш қувватлари ва полиграфия базаси ривожланган марказларда эмас, балки оммавий ахборот воситалари ривожланган, маданият муассаслари - изостудиялар, овоз ёзиш студиялари, музыка ансамбллари, спорт ўйингоҳлари, кўнгил очар жойлар ва бошқ. жойларга жойлаштирадилар.

Коммуникация хизматлари янги босқичининг бошланиши аста-секин транспорт хизматини ҳам сиқиб чиқармоқда. Бу фирма ва компания ходимларига йирик шаҳарлардаги

офисларда ўтирмай ҳам ўзининг офис билан тўла алоқасини сақлаб қолиш имконини яратмоқда. Бунда бир вақтнинг ўзида 100 минг телефон сўзлашуви имконини берувчи шиша толали алоқа тизимидан фойдаланилмоқда. Видеоконференциялар (шахсий алоқалар ўрнини босувчи) кенг ёйилмоқда. Буюк Британияда 250 та махсус бино шундай “сиртки” конференциялар олиб бериш учун жихозланди. Экспертлар маълумотларига кўра икки соатли бундай сиртки конференциялар фирмаларга одатдаги 15 минг фунт-стерлинг ўрнига 2-3 минг фунт-стерлингга тушмоқда. Айниқса, Шеннондаги (Ирландия) бизнес маркази роли диққатга сазовор бўлиб, аралаш фирмада ёрдамчи электрон офис Атлантиканинг икки томонига ўрнатилган (вақт фарқи 5 соат). Бундай марказ фирманинг 24 соат ишлашини таъминламоқда.

Буюк Британияда телекоммуникация тармоқларидан фойдаланиб ишлаётган “уйдагилар” 1,2 млн.кишидан, АҚШ да 4 млн.кишидан (деярли 4 % бандлар) иборат. Алоқа воситаси сифатида уяли телефонлар муҳим ўрин тутмоқда. Уяли телефонлардан фойдаланувчилар сони йилига 27 % ўсмоқда ва 200 млн. кишини (1998 й.) ташкил қилган бўлса, 2000 йилда 830 млн.га шундан Шимолий Америкада 60 млн., Ғарбий Европада 57 млн., Японияда 29 млн., Осиё-Тинч океани минтақасида (Япониядан ташқари) 40 млн.кишига етди.

Ишлаб чиқариш хизмати фаолиятига молия-кредит соҳаларини киритиш мумкин. Халқаро молия-кредит тизими капиталнинг концентрациясидан ташқари, халқаро капитал кўшилиши ва йирик банк марказларининг (Ғарбий Европа мамлакатларида 1/3 қисм йирик банк активлари Японияда 1/4 қисм ва АҚШ да 1/5 қисм тўпланган) шаклланишига олиб келди. (23-жадвал).

23-жадвал

**Ғарбий Европадаги энг йирик банк марказлари.
(1995 й).**

Марказлар	Активлар		активлар даромадлиги % хисобида
	млрд. долл	1980 йилга нисбатан ўсиш, % хисобида	
Париж	2610	177	0,30
Франкфурт	1963	225	0,34
Лондон	1431	170	1,28
Мюнхен	715	238	0,36
Брюссель	633	226	0,43
Анетердам	508	185	0,69
Милан	421	141	0,50
Рим	325	103	0,27
Мадрид	299	149	0,80
Вена	281	158	0,33
Стокгольм	275	117	1,08
Берлин	216	349	0,81
Лиссабон	176	391	0,88

Етакчи банк марказлари Париж, Лондон, Франкфурт бўлсада, Лондон банклари ва Германия банклари активлари юқори даромадлилиги билан ажралиб туради.

Шунингдек, “кўринмас экспортда” кўпгина мамлакатлар таклиф қиладиган хорижий мамлакатлар юқларини ташувчи “денгиз извошлари” катта ўрин тутди. Бундай “денгиз извоши”чилари йирик кемачилик компаниялари, биринчи навбатда Норвегия в Грециядир. Айниқса, ахборот-коммуникация ва иш юзасидан (бошқарув-консултация) халқаро хизматлар тез ривожланмоқда. Халқаро хизматларда муҳандислик-консултация, илмий-

тадқиқот хизматлари ва конструкторлик ишлари муҳим ўрин тутмоқда ва халқаро савдонинг бир қисми бўлиб қолмоқда.

Асосий хизматлар савдоси иқтисодий ривожланган мамлакатлар доирасида амалга оширилмоқда. Ривожланаётган мамлакатлар ва янги индустриал мамлакатлар, Хиндистон, Мексика ҳиссасига 1/5 қисм хизматлар экспорти қиймати тўғри келади. Хизматлар экспорт қилаётган мамлакатларнинг кўпчилигида валюта тушумлари кўпайиб, ташқи савдо баланси камомадини қопламоқда.

Молиявий битимларни тезлаштириш мақсадларида Нью-Йорк, Токио, Лондон, Париж, Франкфурт, Амстердам, Цюрих, Токио, Сингапур, Сянган ва бошқ. халқаро молия марказларида 20 га яқин компьютер марказлари тузилди.

“Кўринмас экспорт” ҳажмининг 25 % транспорт хизмати, 20 % халқаро туризм, қолган 55 % суғурта, коммуникация, маълумотларни қайта ишлаш ва узатиш, реклама, техник-муҳандислик лойиха хизматлари, кинопрокат, консалтинг хизматларига тўғри келади.

11.3. Халқаро ишлаб чиқариш ва илмий техника ҳамкорлик.

- Ишлаб чиқариш соҳаларидаги халқаро алоқалар динамикаси, йўналиши ва характери интеграцион жараёнларнинг ишлаб чиқариш ва муомила соҳаларининг ривожланиши ва моҳиятига боғлиқ қилиб қўймоқда. Савдо алоқалари халқаро ишлаб чиқариш алоқаларининг яқунловчи босқичи бўлиб қолмоқда. Ривожланиш жараёнига кўра халқаро ишлаб чиқариш алоқаларини бир нечта босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич. Мамлакатнинг халқаро ихтисослашуви умумий меҳнат тақсими асосида бир тармоқ маҳсулотини (масалан, саноат маҳсулоти) бошқа маҳсулотга (масалан, қишлоқ хўжалиги) айирбошланган.

Иккинчи босқич. Моддий ишлаб чиқариш таркибининг мураккаблашуви, яъни саноат тармоқлари табақаланишига боғлиқ қисман меҳнат тақсими асосида тармоқлараро ихтисослашувининг интенсив ривожланиши билан характерланди.

Учинчи босқич. Қисман ва алоҳида меҳнат тақсими асосида халқаро тармоқ ихтисослашувининг чуқурлашуви жараёни бошланди. Бу маҳсулотларни оммавий ишлаб чиқариш мақсадларида, техника ва технология асосида ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва юқори меҳнат унумдорлигига эришиш учун алоҳида маҳсулотлар (агрегатлар, деталлар ва узеллар) ишлаб чиқаришни билдиради. Табиийки, бундай ихтисослашув якуний маҳсулотлар (машиналар, агрегатлар ишлаб чиқариш объектлари) ишлаб чиқариш кооперацион алоқаларни тақозо қилади. Ишлаб чиқариш ҳамкорлигида ишлаб чиқаришнинг халқаро ихтисослашуви ва кооперацион алоқалар бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Шундай қилиб, халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси унинг қатнашчиларини аниқ ишлаб чиқариш мақсадларида бирлаштиради.

Халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси турли мамлакатлардаги юридик шаклларнинг меҳнатини қушилиши ва доимий ўзаро алоқадорлигини, ишлаб чиқариш жараёнларининг ўзаро боғлиқлигини ифодалайди.

Халқаро ишлаб чиқариш кооперациясининг асосий шакллари:
ихтисослашув ва кооперация асосида ишлаб чиқариш-сотиш тизимини мувофиқлаштириш;
биргаликда қўшма корхоналарни ташкиллаш ва бошқариш;
ишлаб чиқариш объектларини ва бошқа мақсадлардаги қурилиш ишларини олиб бориш;
илмий-техник ҳамкорликдан иборат.

Халқаро кооперациянинг юқоридаги шакллари доимо “соф” ҳолда бўлмайди. Амалда, фирмалар ва кооперациялар биргаликда қўшма корхоналарни ташкиллайдилар, ёки тармоқлараро ва ички тармоқлараро ихтисослашув асосида ишлаб чиқариш характеридаги маҳсулот ёки хизматлар кўрсатади, бунда илмий, ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ фаолияти уйғунлашади.

Халқаро ихтисослашув асосида биргаликда ишлаб чиқариш (қўшма корхоналар) халқаро интеграцион жараёнларнинг юқори даражада ривожланганлик даражасини ва турли мамлакатлар фирмалари ўртасидаги биқик алоқаларни ифодалайди.

Ишлаб чиқариш ҳамкорлигининг характерли белгилари:
шериклар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг узоқ муддатли, барқарор ва мунтазамлиги ;

турли мамлакатлардаги (фирмалар) саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш кооперациясининг субъектлари сифатида мавжудлиги;

кооперацияда тайёр махсулотлар, компонентлар, махсулотларнинг турли қисмларини биргаликда ишлаб чиқарилишини, технологиянинг шартномавий мустахкамланиши;

ўзаро келишилган дастур доирасида топшириқларнинг тақсимланиши ва ишлаб чиқариш кооперацияси асосий мақсадларининг мустахкамланиши;

халқаро ҳамкорлик доирасида ишлаб чиқариш дастурларини амалга ошириш мақсадида шерикларнинг ўзаро ёки бир томонлама товарлар таъминотини таъминлаш (бу оддий шартнома асосидаги савдо-сотикдан иборат бўлиб қолмаслиги керак).

Халқаро илмий-техник ҳамкорлик. Илмий-техник ҳамкорликда илмий, молиявий ва материал ресурсларни бирлаштириш негизида биргаликда илмий-тадқиқот ёки мутахассислар гуруҳлари ёки ташкилотларни тузиш орқали илмий-тадқиқот ва конструкторлик-лойиха ишларини ўзаро биргаликдаги дастурлар кўринишида амалга оширишдир.

Бундай илмий-техник ҳамкорликнинг оқилона ва самарали шакллари:

янги ва энг янги илмий-техник ғоялар, конструкторлик ишлари, маркетинг тадқиқотлари ва техник-иқтисодий ҳисоб-китоблардан фойдаланиш учун умумий илмий-тадқиқот марказлари, бюрolari, лаборатория ва институтлар, ижодий гуруҳлар ташкиллаш;

фирмалар ва корпорацияларнинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш, амалдаги техника ва технологик жараёнларни такомиллаштириш мақсадларида биргаликда тажрибалар ўтказиш ва ишлаб чиқаришга тадбиқ этиш;

хорижий мамлакатларда ва юқори самарали фирмаларда ишлаб чиқариш жараёнларини ва меҳнатни ташкил этиш тажрибаларини ўрганиш ҳамда биргаликда тадбиқ қилиш;

фирмалар ва корпорацияларнинг амалга ошираётган илмий-техник сиёсати ва унинг истиқболли йўналишлари бўйича маслаҳатлар ва жорий координациясини амалга ошириш;

биргаликда юқори малакали, иқтидорли, илмий-тадқиқот ишларини олиб борувчи тадқиқотчи-ҳодимларни тайёрлашни ташкил қилишдан иборат.

Илмий-тадқиқот ва конструкторлик тажриба ишлари натижаларининг самарадорлиги бир нечта йўналишлардан:

назарий аҳамияти - муаммоларнинг хал қилиш усуллари, тадқиқотлар натижаларини амалиётга тадбиқ қилиш ва ёндош фан тармоқларининг ўзаро яқинлашуви ёки интеграциясидан;

техник аҳамияти - ҳамкорлик қилаётган мамлакатлар ва фирмалар учун техник даражаси характеристикаси (ишончлилик, чидамлилик, унумдорлик ва бошқ.) ва рақобатбардошлилигидан;

амалий аҳамияти - иқтисодиёт тармоқларида фирма ва корпорацияларда қўллаш, унинг кўлами ва самара бериш натижаларидан ;

истиқболли тадбирлар - илмий-тадқиқот натижаларини иқтисодиёт тизимларида самарали қўллаш вақти;

ишланмаларининг тахминий қиймати - илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига қилинган харажат, мутахассислар тайёрлаш, керакли жихозларни яратиш ва ўрнатиш, ахборот таъминотидан;

ишланма вақти, тадқиқотлар ва уни ўтказиш учун моддий-техника базасини тайёрлаш, натижаларини олиш ва текширишдан ўтказиш ва уни тадбиқ этиш вақтидан ;

режаларни ва натижаларни реализация қилиш эҳтимоли, ишланаётган муаммоларнинг илмий ва моддий базасига мос боғлиқлиги, ҳамкорликнинг танланган шаклининг тўғрилигидан; тадбиқ қилинган натижаларнинг иқтисодий самарадорлиги соф самара (фойда), харажатларнинг коплаш вақти, миллий ва халқаро даражадаги рақобатбардошликнинг иқтисодий кўрсаткичларидан иборатдир.

11.4. Халқаро иқтисодий интеграция ва халқаро иқтисодий бирлашмалар.

Халқаро иқтисодий интеграция бу - турли шакл ва турли даражадаги ўзаро мувофиқлашган ишлаб чиқариш таркибининг миллий иқтисодиётлар меҳнат тақсимоли асосидаги чуқур ва барқарор алоқаларидан иборат мамлакатларнинг хўжалик - сиёсий бирлашув (қўшилув) жараёнидир. Микродаражада бу жараён капиталнинг фаолияти орқали алоҳида хўжалик субъектларининг (корхоналар ва фирмалар) қўшни мамлакатлар билан иқтисодий келишувлар тизимининг шакллантириш орқали хорижда филиалларни ташкиллашидир. Давлатлараро даражада интеграция давлатлараро иқтисодий бирлашмаларнинг шаклланиши асосида мувофиқлашган сиёсатни амалга оширишдир.

Фирмалараро алоқаларнинг гуркираб ривожланиши давлатлараро (айрим ҳолларда давлатлар устидан ҳам) тартиблаш заруриятини юзага келтирмоқда ва мавжуд минтақада мамлакатлараро товарлар, хизматлар, капитал ва ишчи кучларининг эркин ҳаракат қилишини таъминлаш, келишилган иқтисодий илмий-техникавий, молиявий ва валюта, ижтимоий, ташқи ва муҳофаа сиёсатини амалга оширишни тақозо қилади. Натижада, ягона валюта, инфратузилмалар, умумий иқтисодий пропорциялар, молия фонди, умумий давлатлараро ёки давлатлардан устун турган бошқарув органлари, яхлит минтақавий хўжалик мажмуаларининг тузилишига олиб келмоқда.

Иқтисодий интеграциянинг энг оддий шакли-эркин савдо минтақалари бўлиб, иштирокчи мамлакатлар ўртасида савдо чекловлари, биринчи навбатда божхона божлари бекор қилинади.

Иқтисодий интеграциянинг иккинчи, бир мунча юқорирок шакли-божхона иттифоқи бўлиб, эркин савдо минтақаси билан биргаликда ягона ташқи савдо таърифи ва учинчи мамлакатга нисбатан ягона ташқи савдо сиёсати амалга оширилади. Хар икки ҳолатда ҳам давлатлараро муносабатлар қатнашувчи мамлакатлар учун бир хил имкониятлар яратади, ўзаро фойдали савдо ва молиявий алоқаларни таъминлайди.

Иқтисодий интеграциянинг мураккаб шакли умумий бозор бўлиб, унинг қатнашчилари учун ягона эркин бозор ўзаро фойдали савдо, ягона ташқи тариф, капиталнинг ва ишчи кучининг эркин ҳаракати ҳамда келишилган ташқи сиёсат ҳос.

Давлатлараро иқтисодий интеграциянинг янада мураккаброк шакли иқтисодий (валюта) иттифоқдир. Бу иттифоқ юқоридаги ҳолатлар билан биргаликда умумий иқтисодий ва валюта - молиявий сиёсатни ўз ичига олади.

Иқтисодий интеграция унда қатнашувчи мамлакатлар учун қулай имкониятлар очади: а) интеграцион ҳамкорлик хўжалик субъектларига (товар ишлаб чиқарувчиларга) турли ресурслардан: молиявий, моддий, меҳнат, янги технологиядан кенг фойдаланиш учун йўл очади ҳамда интеграцион гурпада биқик бозор учун маҳсулот ишлаб чиқариш имконини вужудга келтиради; б) минтақа доирасида мамлакатларнинг иқтисодий яқинлашуви иқтисодий интеграция қатнашчилари - мамлакатларнинг фирмаларига имтиёзли шарт-шароитларни яратади, улар учинчи мамлакат фирмалари рақобатидан химоя қилинади; в) интеграцион ўзаро алоқалар мамлакатларда юзага келган мураккаб ижтимоий-экологик муаммолар мажмуаси-иқтисодий қолоқ районлар иқтисодиётини жонлантириш орқали уларни ривожланган районларга яқинлаштириш, меҳнат бозоридаги ҳолатни юмшатиш, кам таъминланган оилаларга ижтимоий қафолатларни таъминлаш, уларни қўллаб-қувватлаш, соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш, меҳнат муҳофазаси ва ижтимоий таъминотни, экологик муаммоларни биргаликда хал қилишни таъминлайди.

Бирок, миллий хўжаликларнинг ривожланиши ва ўзаро алоқадорлигининг интенсивлик даражаси, кўлами, алоҳида минтақаларда ривожланиши турличадир. Шунинг

учун ҳам бу жараёнларни юзага келтирувчи объектив омилларни ҳисобга олиш ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Иқтисодий интеграция жараёнларининг ривожланиши қуйидагиларни ўз ичига олади: хўжалик (иқтисодий-ижтимоий) ҳаётининг интеграциялашувининг ўсиши; халқаро меҳнат тақсимотининг янада чуқурлашуви; илмий-техника инқилоби ўзининг характери ва йўналишлари жихатдан халқаро аҳамият касб этиши; миллий иқтисодиётларнинг очиқлик даражасининг ортиши.

Иқтисодиётлар интеграциялашуви мамлакатлар ўртасидаги барқарор иқтисодий муносабатлар жараёнини ифодалайди ва ишлаб чиқариш миллий хўжалик доирасидан чиқиб кетади. Интеграциялашув жараёнининг ривожланишига трансмиллий корпорациялар фаолияти кучли таъсир этмоқда.

ЮНКТАД маълумотларига кўра дунёда 39 минг трансмиллий корпорациялар ва уларнинг 270 минг филиаллари 3,0 трлн. долл. га яқин активларга эгадир. Трансмиллий корпорацияларнинг филиаллари томонидан 6 трлн. долл. сотув ҳажми амалга оширилади. Дунёдаги энг йирик 100 та ТМК нинг 1/3 қисми АҚШ ҳиссасига тўғри келади.

ЮНКТАД экспертлари маълумотларига кўра XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб компанияларнинг кушилиши ва сотиб олиниши кучли суръатлар билан бормоқда. Айниқса, бу жараён Ғарбий Европа ва АҚШ учун хосдир. Бундай компанияларнинг қўшилиши ва сотиб олиниши иқтисодиётнинг энергетика, машинасозлик (автомобилсозлик), телекоммуникация, фармацевтика саноати секторлари ва молиявий хизматларга таълуқлидир.

Халқаро интеграция жараёнлари ривожланишининг иккинчи омили ИТИ таъсирида халқаро меҳнат тақсимотидаги чуқур таркибий ўзгаришлар ва силжишлар билан боғлиқдир. Халқаро меҳнат тақсимоти, бир томондан, миллатлар ва мамлакатлар ўртасидаги стихияли тарзда ишлаб чиқариш мажбуриятларининг тақсимланиши ва мамлакатларнинг маълум ишлаб чиқариш маҳсулотларига ихтисослашувини ифодаласа, иккинчи томондан ишлаб чиқариш мажбуриятларини фирмалар ичида ва ўртасида бир текисда тақсимланишини ифодалайди. Айни вақтда ички тармоқлараро ихтисослашув жараёни кучайиб бормоқда.

Ҳозирги замон ИТИ турли ижтимоий-иқтисодий тип мамлакатларда турлича тарқалганлигига қарамай халқаро бозорнинг интеграциялашувига, ишлаб чиқаришнинг сифат жихатидан янги босқичига кўтарилишига таъсир қилмоқда. ИТИ мустақил омил сифатида ташқи иқтисодий алоқалар ролининг ортиб боришига, ундаги чуқур таркибий ўзгаришларга ва ижтимоий ишлаб чиқаришга кучли туртки бермоқда илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари барча мамлакатларни қамраб олган ва бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқ ривожланмоқда.

Турли мамлакатлардаги фирмалар ўртасида кооперацион ишлаб чиқариш алоқаларининг интенсив ривожланиши ва ТМК фаолиятининг кучайиши йирик халқаро ишлаб чиқариш - инвестицион мажмуаларни юзага келтирмоқда. Натижада, фирмалар ичидаги меҳнат тақсимоти миллий чегаралардан чиқиб мохияти жихатидан халқаро аҳамият касб эта бошлади ва шу асосда миллий иқтисодиётнинг очиқлик даражаси кучайди. Очиқ иқтисодиёт мамлакатлар миллий иқтисодиётининг жаҳон иқтисодиётига ва халқаро иқтисодий алоқаларга боғлиқлиги жараёнларини ифодалайди.

Мамлакатлар очиқ иқтисодиётининг шаклланишида мамлакатлардаги экспорт ишлаб чиқаришни рағбатлантиришдан иборат давлатнинг ташқи иқтисодий стратегияси- яъни хориждан капитал, технология, малакали кадрлар оқимини рағбатлантиришнинг қулай ҳуқуқий асосларини яратиш ҳамда хорижий фирмалар билан ишлаб чиқариш кооперацион алоқаларни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Дунё хўжалиги тизимида минтақавий интеграцион мажмуалар қандайдир стихияли, давлатлар ва давлатлараро бошқарув органларига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келмайди, балки бу интеграцион мажмуалар ўзининг шартнома-ҳуқуқий асосларига эгадир.

Минтақадаги бир гуруҳ мамлакатлар ўзаро шартномалар асосида минтақавий интеграцион мажмуага бирлашиб, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг турли жабхаларида яхлит минтақавий ўзаро манфаатли сиёсатни (интеграцияга тортилган барча мамлакатлар учун) амалга оширадилар.

Кўп сохали интеграцион гуруҳлар ўртасида Ғарбий Европада -ЕХ ва ЕЭСА¹⁶, Шимолий Америкада - НАФТА (NAFTA)¹⁷, Осиё-Тинч океан минтақасида - Осиё - Тинч океан иқтисодий ҳамкорлигини (ОТОИХ) алоҳида ажратиш мумкин.

Интеграция жараёнларининг ёрқин кўриниши Ғарбий Европада юзага келди ва ХХ асрнинг 50-йилларидан бошлаб бутун минтақада умумий ишлаб чиқариш шарт-шароитлари асосида ягона хўжалик майдони ва уни тартиблаш механизми яратиш йўлидан борилди. Натижада, ХХI аср бўсағасида Ғарбий Европада бошқа минтақавий интеграция жараёнларига нисбатан мустахкамрок ҳукуқий, иқтисодий асосларга эга бўлган, етук халқаро интеграция шакли - Европа ҳамжамияти (ЕХ) юзага келди. 1993 йилнинг 1 ноябрига қадар Ғарбий Европадаги бу интеграцион группировка Европа ҳамжамияти деб юритилди. ЕХ 1967 йил учта мустақил минтақавий ташкилотдан иборат эди:

Европа кўмир ва пўлат бирлашмаси (ЕКПБ- ECSC). Бу бирлашма 1952 йили шартнома асосида кучга кирган.

Европа Иқтисодий Ҳамжамияти (ЕИХ-ЕЕС). ЕИХ тўзиш тўғрисида Рим шартномаси асосида 1957 йил кучга кирган.

Атом энергияси бўйича Европа Ҳамжамияти. (Евроатом-ЕВРАТОМ) 1952 йилги шартнома асосида кучга кирган.

ЕХ тарихида 1987 йил 1 июлда ҳамкорлик мамлакатлари томонидан маъқулланган ва ратификация қилинган Европа ягона акти чуқур ўзгаришлар учун йўл очди. Ушбу актга мувофиқ ҳамжамиятни ташкил этиш тўғрисидаги шартнома асосидаги чуқур ўзгаришлар ҳукуқий жиҳатидан мустахкамланди.

ЕХ бундай чуқур ўзгаришлар:

ЕХ иқтисодий интеграцияси Европа сиёсий ҳамкорлиги билан ягона жараёнга қўшилди ва Европа Иттифоқини (ЕИ) тузиш кўзда тутилди, ЕИ иқтисодий, валюта-молиявий, гуманитар сохалар бўйича ҳамкорликдан ташқари мувофиқлашган ташқи сиёсат ва ўзаро хавфсизликни таъминлаш вазифаси ҳам қўйилди.

Ягона Европа Актига мувофиқ ЕХ доирасида ягона ички бозорни ташкиллаш-яъни товарлар, капитал, хизматлар ва фуқароларнинг эркин ҳаракат қилиши учун шароит яратишга келишилди ва бу жараёнга эришилди. Аввалги амал қилган умумий бозор барча савдо тўсиқларини тўла бартараф қилмаган бўлиб, янги шартномага мувофиқ товарлар ва бошқ. алмашувлар учун миллий иқтисодий чегараларда тўла эркинлик яратилди.

Ғарбий Европа ягона бозорни яратиш учун ЕХ комиссияси ҳамжамият мамлакатлари ўртасидаги савдо - иқтисодий муносабатларга доир тўсиқларни бартараф қилишга қаратилган 300 та дастўрни амалга оширди. ХХ аср 90-йилларига келиб ЕХ мамлакатлари ўртасида бундай тўсиқлар тўла бартараф этилди.

1991 йил декабрь ва 1992 йил февраль ойларида ЕХ доирасида иқтисодий ва валюта иттифоқини тузиш тўғрисида Маастрихт шартномаси имзоланди. Маастрихт шартномасига мувофиқ ХХ аср охирига бориб ЕХ доирасида ягона пул бирлиги (евро) ва пул-кредит сиёсатини, Марказий Банк ва Европа марказий банклар тизимини (АҚШ Федерал резервлар тизими сингари) шакллантириш кўзда тутилди.

Ягона Европа Актини амалга ошириш федератив типга эга бўлган Европа Иттифоқини тузишга олиб келди. 1993 йил 1 ноябрдан бошлаб Маастрихт шартномаси кучга кирди ва расмий равишда бу группировка Европа Иттифоқи номини олди.

¹⁶ Европа эркин савдо Ассоциацияси

¹⁷ Шимолий Америка эркин савдо келишуви

Кўриниб турибдики, ЕХ доирасида интеграциянинг ривожланиши ҳамкорликнинг кўйи босқичидан (эркин савдо минтақаси, божхона иттифоқи, умумий бозор) юқори босқичига (иктисодий ва валюта иттифоқи) ўтиш ва унинг катнашчилари сонининг ўсиши билан боғлиқдир.

XXI аср арафасига келиб ЕХ доирасида умумий бозорни, давлатлараро бошқарув тизимини, иктисодий-валюта ва сиёсий иттифоқини тузиш орқали амалда ягона етук иктисодий интеграцион минтақа шаклланди. ЕХ га тенг ҳуқуқли асосда 15 та мамлакат - Австрия, Бельгия, Буюк Британия, Германия, Греция, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Финляндия, Франция ва Швеция аъзодир.

ЕХ доирасида дунё аҳолисининг 7 % яшагани ҳолда халқаро савдонинг 40 % дан ортиғи ва валюта захираларининг 36 % тўғри келади. ЕХ фаолияти сиёсий-ҳуқуқий бошқарув тизимига асосланган бўлиб, давлатлараро ташкилотлар ва миллий-давлат тартибланиш элементларидан иборатдир. ЕХ бошқарув таркиби - қонун чиқарувчи бош орган, Европа Кенгаши - давлат ва ҳуқумат бошлиқлари киради, Министрлар Кенгаши ҳамда принципал масалалар консенсус асосида қабул қилинади. Европа Хамжамияти Комиссияси ижро этувчи орган бўлиб, фаолият доираси кенг ва ниҳоятда хилма-хил. Европарламент назорат органи бўлиб, Министрлар Кенгаши Европа Хамжамияти комиссияси билан биргаликда фаолият кўрсатади, бюджетни тасдиқлайди. Европа Хамжамияти Суди-олий суд органи бўлиб, шартномаларнинг бажарилишини таъминлайди.

Айни вақтда, дунё хўжалигида ЕХ энг кучли интеграцион ҳудуд, АҚШ, Япония ва янги индустриал мамлакатлар шериги ҳамда кучли рақобатчисидир.

Шунингдек, Ғарбий Европада иккинчи йирик иктисодий ташкилот Европа Эркин Савдо Ассоциацияси (ЕЭСА) 1960 йилда Стокгольм конвенцияси асосида юзага келган, ЕЭСА аъзолари - Австрия, Исландия, Норвегия, Финляндия, Швеция, Швецария ва Лихтенштейндир. ЕЭСА - эркин савдо минтақаси бўлсада, божларсиз товар алмашуви саноат товарларига қўлланилган ҳолос. ЕХдан фарқ қилиб бу бирлашмада ҳар бир мамлакат ташқи савдо автономияси ҳуқуқини сақлаб қолган, учинчи мамлакатга нисбатан мустақил божхона сиёсатини амалга оширган. Бирлашма доирасида ягона божхона таърифи жорий қилинмаган, кенгаш давлатлараро ташкилот ҳисобланмаган ва қарорлар бир овоздан қабул қилинган.

Европадаги бу икки йирик интеграцион группировканинг яқинлашув жараёни 70-йиллардан бошланди. 1977 йилда ЕХ ва ЕЭСА мамлакатлари доирасида саноат товарлари учун ягона эркин савдо минтақаси ташкилланди ва ўзаро савдода божхона тўловлари, нотариф чегаралашлар озайтирилди.

1991 йил ҳар икки группировка мамлакатлари ўртасида ягона Европа иктисодий маконини ташкиллаш тўғрисидаги шартнома имзоланди. 1993 йилдан бошлаб ЕЭСА мамлакатлари товарлар, капитал, хизматларнинг эркин ҳаракати ва рақобат сиёсатига доир 100 дан ортиқ ҳуқуқий актларни ўз қонунчилигига қўшдилар. 2002 йилдан бошлаб ягона валюта (евро) ҳамда умумий ташқи сиёсатни ишлаб чиқиш, Европарламент ролини кучайтириш, ягона фуқароликни киритиш, хавфсизликни таъминлаш ва бошқа йўналишлардаги ишлар амалга оширилмоқда. Айни вақтда, интеграция бозорига аграр маҳсулотларни олиб кириш мўлжалланмаяпти, чунки ЕЭСА мамлакатларининг аграр сохалари ЕХ мамлакатлари аграр сохалари рақобатига бардош бера олмайди.

Ғарбий Европадаги марказга тортилма интеграцион жараёнлар Шимолий Америка учун ҳам ҳосдир. Шимолий Американинг барча ҳудуди Шимолий Америка эркин савдо келишувига (НАФТА) тортилган. 1988 йилда АҚШ ва Канада ўртасида эркин савдо битими имзоланди. Бу битимга 1992 йилда Мексика ҳам қўшилди ва Шимолий Америка инетграциялашган иктисодиёти Ғарбий Европа интеграциялашган иктисодиётдан қолишмайди.

Узоқ вақт интеграцион лойиха корпорациялар ва тармоқлар даражасида амалга оширилиб, давлатлараро тартибланиш ва бошқарув билан боғлиқ бўлмади.

Бу мамлакатларнинг ўзаро савдо, капиталлар ҳаракати ва ишлаб чиқариш ҳамкорлиги асосидаги иқтисодий ўзаро боғлиқлигини қуйидаги маълумотлар ҳам курсатиб турибди. XX асрнинг 90-йилларида АҚШ да Канада экспортининг 75-80 % реализация қилинди. (Канада ЯММ сининг 20 %). АҚШ учун Канада бозори хориждаги энг йирик бозорлардан биридир. АҚШ хорижий инвестицияларининг 75% Канадага йўналтирилган бўлса, Канада хорижий инвестицияларининг 9 % АҚШ дадир. Мексика учун АҚШ билан иқтисодий алоқалари ҳаётини аҳамиятга моликдир. 90-йилларнинг бошларида Мексика экспортининг 70 % АҚШ га йўналтирилган бўлса, Мексика импортининг 65 % АҚШ хиссасига тўғри келади. Шунингдек, Мексика ва Канада ўртасида савдо молия ва бошқа иқтисодий - ишлаб чиқариш алоқалари ривожланди.

Эркин савдо тўғрисидаги битимга мувофиқ аста-секин ўзаро тариф ва нотариф чегаралашларни бартараф этиш, ўзаро капитал қўйилмалари билан боғлиқ муаммоларни енгиллантириш кўзда тутилган. Бундан ташқари савдо келишмовчиликларни, катнашувчи - мамлакатлар ўртасидаги бошқа ўзаро келишмовчиликларни тартибга солишдан иборат тадбирлар амалга оширилмоқда.

Осиё ва Тинч океани минтақасида энг йирик ва етук интеграцион группировка-иқтисодий жиҳатдан ривожланган Япония, Австралия ва Янги Зеландияни, Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиёдаги кўпчилик мамлакатларни, жумладан АСЕАН (Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари ассоциацияси) минтақавий гуруҳига иштирокчи мамлакатларни, Хитой ва Океания ҳудудларини ўз ичига олади. XX аср 90-йилларидан бу иқтисодий группировкада Россия қатнашиш истагини билдирмоқда.

Осиё ва Тинч Океан иқтисодий ҳамкорлиги - ОТТИХ минтақавий группировка сифатида расмий равишда 90-йиллардан бошлаб интенсив ҳамкорлик йўллари кидирмоқда. Айни вақтда, бу ташкилот гуё ўзига хос блоклардан иборат. Жумладан, Индонезия, Малайзия, Филиппин, Сингапур, Тайланд, Бруней мамлакатларини бирлаштирган АСЕАН 1967 йилда тузилган ва унинг иштирокчи-мамлакатлари ўз олдларига 15 йил мобайнида босқичма-босқич таърифларни пасайтириш орқали эркин савдо минтақасини тузиш вазифасини қўйганлар. Айни вақтда, АСЕАН мамлакатлари хўжалик тизими яқинлашувида бир-бири иқтисодиётини тўлдирувчи ички-минтақавий савдо ва бошқа иқтисодий - хўжалик алоқалари жараёни кенг ривожланган эмас.

Амалда, АЕСАН мамлакатлари ҳар бирининг иқтисодиёти Япония, АҚШ ва янги индустриал мамлакатлар (Сянган, Жанубий Корея, Тайван) иқтисодиёти билан чамбарчас боғланган. Осиё-Тинч океан савдосининг анчагина қисми Япон, Америка, Канада, Тайван, Жанубий Корея корпорацияларининг маҳаллий фирмалари ўртасидаги иқтисодий ишлаб чиқариш алоқаларидан иборат. Конфуций маданияти тарқалган мамлакатларда Хитойнинг рли кучайиб бормоқда. Япония, Америка, Австралиянинг ўзаро алоқалари муҳим ўрин тутди.

Шимолий Америка, Осиё ва Тинч океан интеграцион модели Ғарбий Европа интеграцион моделидан фарқ қилади. Агар, Ғарбий Европадаги интеграция жараёни - иқтисодий, валюта, сиёсий иттифоқлар (давлатлараро бошқарув тартибларини) шакллантириш асосида ягона умумий бозор тузиш йўлидан борган бўлса, НАФТА ва ОТОИХ мамлакатлари доирасида трансмиллий корпорациялар фаолияти асосида-микродаражадаги интеграцион жараёнлар муҳимроқ ўрин тутди.

МДХ 1991 йил 8 декабрда Минск шаҳрида, СССРнинг барҳам топиши муносабати билан шаклланди. Унинг вужудга келиши ҳақидаги ҳужжат - битимга дастлаб уч мустақил давлат - Россия Федерацияси, Украина ва Беларусь раҳбарлари имзо чекдилар. Битимни имзолаган давлатларнинг ҳудудий бутунлигини тан олиш, ҳурмат қилиш ҳамда амалдаги чегаралар, уларнинг очиқлиги ва фуқароларнинг ҳаракати эркинлиги эътироф этилди.

МДХ аъзолари халқаро тинчлик ва ҳавфсизликни таъминлаш, ҳарбий ҳаражат ва қуролларни қисқартириш чора-тадбирларини амалга оширишда ҳамкорлик қилишга келишиб олдилар. Хозирча юздан ортиқ норматив ва тавсифий ҳужжатлар қабул қилинди.

Шу билан бирга, томонлар бир-бирларининг ядросиз зона ва бетараф давлат статусига эришиш учун олиб бориладиган ҳаракатларини хурматлайдилар.

- МДХ аъзоларининг биргаликдаги фаолияти соҳасига қуйидаги тадбирлар киритилди:
- ташқи сиёсий фаолиятларини мувофиқлаштириш, муҳофаза сиёсати ва ташқи чегарани муҳофаза қилиш;
- умумий иқтисодий муҳитни шакллантириш ва ривожлантириш, Умумевропа ва Евроосиё бозорини шакллантириш;
- иқтисодий ислохотлар ўтказиш;
- божхона сиёсатини бирга олиб бориш;
- транспорт ва алоқа, шунингдек, энергетика тизимларини ривожлантириш;
- саломатлик, атроф муҳит ва экологик хавфсизликни сақлаш;
- уюшган жиноятчиликка қарши кўраш.

МДХ тарафдорларининг сони аста-секин ортиб борди. 1991 йил 21 декабрда собиқ СССРнинг уч славян ва Марказий Осиёдаги беш республикаси раҳбарлари Олмаотада учрашиб, Хамдўстлик ҳужжатларига жами 11 республика имзо чекди.

МДХнинг юқори Олий органи - “Давлат бошлиқлари Кенгаши”, шунингдек, “Хукумат бошлиқлари Кенгаши”, “Иқтисодий Кенгаш”, Муҳофаза вазирлари Кенгаши”, “Ташқи ишлар вазирлари Кенгаши” ҳисобланади. Ижроия органи “Мувофиқлаштирувчи кўмита” дейилади. Унинг қошида доимий котибият ишлайди. Давлат бошлиқлари Кенгаши бир йилда камида икки марта ўтказилади. Кенгашнинг навбатдан ташқари мажлиси МДХ аъзоси бўлган ҳар қандай давлат ташаббуси билан чақирилади. МДХ органларининг фаолияти МДХ Низоми билан тартибга солинади.

МДХнинг асосий мақсадларини амалга ошириш учун Хамдустлик давлатлари ўзаро муносабатларида қуйидаги қоидаларга риоя қилдилар:

- давлат суверенитетини ўзаро тан олиш ва хурмат қилиш;
- тенг ҳуқуқлик ва бир-бирларининг ички ишларига аралашмаслик;
- иқтисодий куч ёки бошқа тайзик услубларини қўллашдан воз кечиш;

бахсли муаммоларни қелиштирувчи воситалар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа ҳамма эътироф қилган тамойил ва нормалари асосида ҳал қилиш.

Шу билан бирга, 1993 йил 3-4 январда Тошкентда, Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мамлакатлари давлат ва ҳукумат раҳбарлари учрашиб, бозор муносабатларига ўтиш даврида минтақа давлатларидаги сиёсат ва иқтисодий аҳволни барқарорлаштириш мақсадида, Марказий Осиё Хамдўстлиги Иқтисодий ҳамкорлик Ташкилотини туздилар.

Шунингдек, Лотин Америкаси, Африка ва Осиёда XX асрнинг охириги чорагида ўнлаб эркин савдо минтақалари, божхона ва иқтисодий иттифоқлар юзага келди. Жумладан АНД пакти (Боливия, Венесуэла, Перу ва Эквадор); Марказий Америка умумий бозори (Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Никарагуа ва Сальвадор); МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилия, Парагвай, Уругвай); Кариб хавзаси ҳамжамияти (Антиг-уа ва Барбуда, Багама ороллари, Барбадос, Белиз, Гайана, Доминика, Монтсеррат, Сент-Винсент ва Гренадина, Сент-Китс ва Невис, Сент-Люсия, Тринадад, Тобаго ва Ямайка); Жануби-Шарқий Осиё Давлатлари Ассоциацияси - АСЕАН (Бруней, Вьетнам, Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд ва Филиппин); Араб умумий бозори - Миср, Иордания, Ироқ, Яман, Ливия, Мавритания, Сурия); Жанубий Африка ривожланиш кўмитаси - САДК (Ангола, Ботсвана, Лесото, Малави, Мозамбик, Маврикий, Намибия, ЖАР, Свазиленд, Танзания, Зимбабве); Австралия ва Янги Зеландия савдо шартномалари орқали мустаҳкам иқтисодий алоқалар билан боғланган.

Жаҳон хўжалиги тизимида халқаро иқтисодий ташкилотлар - Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИКТТ); 1961 йил Европа иқтисодий ҳамкорлиги асосида тузилган бўлиб саноати ривожланган мамлакатлар ўртасида иқтисодий ва социал ҳамкорликни мустаҳкамлашдан иборат. Бу ташкилотнинг асосий вазифаси молиявий барқарорлик асосида иқтисодий ўсишни таъминлаш, кўп томонлама асосида халқаро савдода фаол иштирок этиш

хамда ривожланаётган мамлакатларга ёрдам беришдан иборат. ИХХТ аъзолари Австралия, Австрия, Бельгия, Греция, Дания, Ирландия, Исландия, Италия, Канада, Люксембург, Нидерландия, Янги Зеландия, Норвегия, Португалия, АҚШ, Туркия, Финляндия, Франция, ГФР, Швейцария, Швеция ва Япония мамлакатларидир.

Савдо соҳасидаги халқаро ташкилотлар- савдо ва таърифлар бўйича Бош битим (ГАТТ) - 1995 йилдан Умумжаҳон савдо ташкилоти (УСТ), 1948 йил тузилган бўлиб 100 дан ортиқ мамлакатлар аъзо. Халқаро савдонинг 90 % га яқини УСТ қоидалари асосида амалга ошади. Нефть экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти (ОПЕК) - 1960 йилда тузилган бўлиб, қатнашувчи - мамлакатларнинг нефть сотиш сиёсатини координация қилади. ОПЕК аъзолари: Жазоир, Венесуэла, Габон, Индонезия, Ироқ, Эрон, Ливия, Қатар, Қувайт, Нигерия, БАА, Саудия Арабистони ва Эквадор. Шунингдек, мис, какао экспорт қилувчи ташкилотлар, саноат, қишлоқ хўжалиги, энергетика, транспорт, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳалари (сервис) бўйича халқаро ташкилотлар ҳам мавжуд. Бундай халқаро ташкилотлар жумласига БМТ нинг ихтисослашган Кенгаш ва кўмиталари Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш (ЭКОСОС, ЮНКТАД, ПРООН, ЮНИДО, ФАО ва бошқ.) киради.

Халқаро валюта-молия тизимида Халқаро Валюта Фонди (ХВФ), Умумжаҳон Банки (ХБ), Европа тикланиш ва тараққиёти банки (ЕТТБ), Халқаро ҳисоб-китоблар банки (ХХБ), Осиё тараққиёт банки (ОТБ), Ислом тараққиёт банки (ИТБ) ва бошқа агентлик, халқаро марказлар мавжуд.

Таянч сўз ва иборалар.

12. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг янги таркиби. Экспорт квотаси. Ташқи савдо таркиби. Халқаро туризм. Молиявий оқимлар. Кўринмас экспорт. Халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви. Халқаро ишлаб чиқариш концепцияси. Халқаро илмий-техник ҳамкорлик. Иқтисодий интеграция.

Такрорлаш учун саволлар.

Нима учун халқаро географик меҳнат тақсимоли ташқи иқтисодий алоқалар асосида ривожланади?

Ташқи иқтисодий алоқалар таркиби қандай?

Ҳозирги халқаро ишлаб чиқариш ихтисослашуви ва халқаро кооперация сабабларини тушунтириб беринг?

Халқаро иқтисодий алоқаларнинг қандай турларини биласиз?

Иқтисодий интеграция товарлар йўналиши жараёнига қандай таъсир кўрсатмоқда?

Миллий иқтисодиётнинг улуши даражасини қандай баҳолаш мумкин.

Экспорт квотаси моҳиятини тушунтириб беринг?

“Кўзга кўринмас экспорт” моҳияти нима? Бунга қайси мамлакатлар ва қайси маҳсулотлар қиради?

Давлатнинг ташқи савдони тартибланишнинг асосий йқналишлари ва маъноси нимадан иборат?

Иқтисодий жихатдан ривожланган, ривожланаётган ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар иқтисодиётида савдо қайндай роль ўйнайди?

Фойдаланилган Адабиётлар.

1	Каримов. И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I-том. Т., “Ўзбекистон”, 1996 й.
2	Каримов. И. А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2-том., Т., “Ўзбекистон”, 1996 й.

3	Каримов. И. А. Ватан саждагох каби мукаддасдир. 3-том., Т., “Ўзбекистон”, 1996 й.
4	Каримов. И. А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-том., Т., “Ўзбекистон”, 1996 й.
5	Каримов. И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1995 й.
6	Каримов. И. А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккият кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997 й.
7	Каримов. И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5., Т., “Ўзбекистон”, 1997 й.
8	Каримов. И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., “Ўзбекистон” 1998 й.
9	Каримов. И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараккият йўлида. 4 - том. Т. 1998 й.
10	Каримов. И. А. Уз келажакимизни уз кулимиз билан курмокдамиз. Т., “Ўзбекистон”, 1999 й.
11	Каримов. И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., “Ўзбекистон”, 1999 й.
12	Каримов. И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаравон ҳаёт пировард . Т., “Ўзбекистон”, 1999 й.
13	Каримов. И. А. Тинчлик учун курашмоқ керак. Т., “Ўзбекистон”, 2001 й.
14	Абиркулов. К. А. АКШнинг табиий ресурс салоҳияти. Т. ТДИУ. 1998 й.
15	Абдуллаев. О. Региональные проблемы развития АПК. Т. Мехнат. 1988 г.
16	Абдуллаев. О. Жумхуриятлараро агросаноатни ташкил этиш муаммолари. Т. Мехнат. 1991 й.
17	Абдуллаев. О. Наманган вилояти. Наманган, 1995 й.
18	Абдуллаев. О. Фаргона водийси: ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнлари. Наманган, 2000 й.
19	Алиев. М. Г., Ишонходжаева. Д. А., Хачиев. Г. А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. Т. 1998 г.
20	Акрамов. З. М. Ўзбекистон иқтисодий географияси. Т. Ўқитувчи. 1994 й.
21	Акрамов. З. М., Тоиров. А. Экономические реформы Республики Узбекистан. М. ТОО “Люкс-орг”, 1998 г.
22	Асанов. Г., Набиханов. И., Сафаров. З. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий географияси. Т. Ўқитувчи. 1994 й.
23	Атлас мира. М. 1990 г.
24	Атлас Узбекистана. 1-2 томлар. М., Т. 1982, 1985 г.
25	Ахмедов. Э., Сайидаминова. З. Ўзбекистон Республикаси (қискача маълумотнома). Т. 1998 й.
26	Буванова. Т. М., Радионова. И. А. Экономическая география СНГ и стран Балтии. М. 1994 г.
27	Жаҳон иқтисодиёти. Т. ТДИУ. 1994 й.
28	Климанов. В., Климанов. Вл. Земли и страны. М. 1996 г.
29	Липец. Ю. Г., Пуляркин. В. А., Шлихтер. С. Б. География мирового хозяйства. М. ВЛАДОС. 1999 г.
30	Мировая экономика. Под ред. В. К. Ломакина. М. Изд-во АНКИЛ. 1995 г.
31	Мироненко. Н. С. Введение в географию мирового хозяйства. М. 1995 г.
32	Нихович. З. С., Смитиенко. Б. М., Эскиндаров. М. А. Мировое экономика на рубеже XX - XXI веков. Учебное пособие. М. Изд-во Фиоансовой Академии при Правительстве РФ. 1995 г.
33	Политическая карта мира. М. 1995 г.
34	Радионова. И. А. Политическая карта мира. М. 1996 г.
35	Радионова. И. А., Бунакова. Т. М. Экономическая география. Учебно-справочное пособие. Московский Лицей. 2000 г.
36	Сергеев. П. В. Мировое хозяйство и международные экономические отношения на современном этапе. М. 1998 г.

37	Солиев.А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. Т. 1995 й.
38	Тухлиев.Н. Ўзбекистон иқтисодиёти. Т. УМЭ. 1998 й.
39	Ўзбекистан 1991-1995 гг. Инф.сбор. Т. 1996 й.
40	Хасбулатов.Р.И. Мировое экономика. М. ИКСАК. 1994 г.
41	Экономическая и социальная география. Под. ред. Хрушева.Г. М. 1997 г.
42	Экономическая карта Узбекистана. Т. 1995 г.
43	Эшмухамедов.А. ва бошк. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. Т. Ўқитувчи. 1996 й.
44	Эшмухамедов.А., Шибаршова.Л.И. Мировая экономика и МЭО (интеграция в мировое экономику). Т. ТГЭУ. 1998 г.
45	Гуламов.С. ва бошк. Мустақил Ўзбекистон. Т. “Мехнат”, 2001 й.
46	Ўзбекистон маъмурий-худудий бўлиниш картаси. Т.1995 й.
47	Ўзбекистон Мустақиллик йилларида. Т.1996 й.
48	Ўзбекистон Республикаси халқ хужалиги.Йиллик стат.туп. Т. “Мехнат”1995 й.
49	Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Т.1997 й.
50	Ўзбекистон. Экологик карта. Т.1995 й.
51	Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. Т. Давлат илмий нашриёти. 2000 й.
52	Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. Т. Давлат илмий нашриёти. 2001 й.